

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(3)

U-22

1875

534

90 ~~30~~ 30.

XV 108.

(95)

20 03

9(3) ար
15-22

ՀԱՄԱՌՈՑ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԴՊՐՈՑԱՑ ՀԱՄԱՐ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴՅՑ

ՄԱՍՆ Ս

ՅՈՒՐԵՑ

Ս. ՄԱՍՄՈՒԵԼՆԵ

Զվհռիկ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵՏԷԱՆ

1875

33 244-4. Կ.

599

(5149-50)

16836-58 Գ

Յ Ե Ա Ե Ա Ե Ե

Պատմութեան ուսումն առհասարակ մեր դպրոցներու մէջ խիստ երկրորդական, կամ չնչին տեղ մը կ'ընէ. իսկ ուսուցման եղանակը բոլորովին անհեթեթ է: Ս.յս վիճակին պատճառները բազմադիմի են: Մտէպ' ժողովուրդը կ'կարծէ թէ պատմութիւնը շահաւէտ, ապրուստ հայթայթող միջոց մը չէ, այլ զուարճալի հէքէքէ, զոր ամէն մարդ կարողմով կըրնայ ունիլ եթէ միայն կամր ունենայ, ինչպէս կ'սորվին առասպելներ: Աւտի ոչ պատմութեան յատուկ դասատու պէտք է եւ ոչ դասագիրք. իսկ եթէ հնար է՝ ուսմանց ծրագրէն իսկ սրբելու է այս ապարդիւն առարկան:

Ս.յս դատողութիւնը՝ թէ եւ ինքնին թիւր՝ կերպով մը կ'արդարանայ երբ նկատենք այն եղանակն որով պատմութիւնը կ'աւանդուի տղայոց. չոր ու ցամաք եղանակ՝ որ սովորաբար լոկ անուններ, թուականներ, աննշան պարագաներ կամ կիսկտուր ու կրճատ իրողութիւններ ուսցընելու մէջ կ'կայանայ: Հետեւապէս՝ եթէ մեր հայրեր դատողը մի անգամ մեղադրելի է, էէրէր դասատուն տասն անգամ, այս ուսումն օգտակար, ակործելի եւ դիւրմըրունելի ոճով չաւանդելուն պատճառաւ:

Ս.յս թերութիւնը լեցընելու համար՝ ոչ միայն՝ ինչպէս լեզուի եւ ուրիշ գիտութեանց, նոյնպէս պատմութեան նկատմամբ պէտք են յատուկ դասատուներ որ ուսմանց այս, լոկ այս Տիւղին մէջ վարժ գտնուին. զայն իրենց արուեստն ընեն, միշտ անով պարապին:

այլ եւ ընտիր դասագրքեր՝ ամէն կարգի եւ աստիճանի աշակերտաց համար: Մյս կրկնակի պէտքն արդէն շատերուն զգալի եղած է: Թողլով առաջինը ժամանակին, միւսը հոգալն անհրաժեշտ է: Վարժարանաց համար այլ եւ այլ դասագրքեր կ'հրատարակուին, սակայն տակաւին պատմութեան վերաբերեալ գիրքեր շատ հազուագիւտ են: Իրաւ, կան Մեծ. Մարրոսիոս Պալթանանի, Քեր. Նիկ. Սւգերեանի պատմութեան գործերն, բայց առաջնոյնը՝ շատ տեղ իր շփոթ ու ճապաղ ձեւով՝ տղայոց անյարմար է, երկրորդինը՝ բարձր դասու աշակերտաց յարմարագոյն:

Պասագրքի այս պէտքը ընլու համար ահա փորձ մը կ'ընեմ՝ տեսչական պաշտօնավարութեան ղոյզն ինչ փորձառութեամբս՝ Զմիւռնիոյ Ս. Մեսրոպեան վարժարանի մէջ: Արդարեւ ոչ միայն տեսապէս, այլ ամենօրեայ փորձով դիտած եմ որ աշակերտ մը դիւրաւ չըմբռնէր ազգաց պատմութեան անմիջական կարեւորութիւնն եւ ստէպ այս ուսումը կ'աւարտէ, պատմական դէպքեր, թուականներ եւ անուններ կ'շարէ, առանց հասկընալու թէ ինչ կ'իստի, առանց պատմած ժողովրդեան ոգւոյն եւ բարուց վերահասու լինելով՝ դաս մը քաղելու: Մյսպէս թուականի պէս պատմութիւն սերտելէն լաւագոյն է ընաւ չունիլ: Մյս պատմական ամլութիւնը կ'պատահի երբ դասատուն՝ թէեւ հմուտ՝ աշակերտին կարողութեան աստիճանը չհկատար եւ շատ գեղեցիկ բաներ օղին կ'իստի. երբ միայն կ'իստի անոր յիշողութեան, որ կրնայ մոռացուիլ լինիլ, առանց իմացականութիւնը կրթելու. երբ անխտիր մի եւ նոյն դասը կ'աւանդէ ստորին, միջին եւ բարձր դասերու աշակերտաց, որ տարբեր մտային սնունդի պէտք ունին. երբ վերջապէս պատմութեան դասատուութիւնն իրեն յատուկ պաշտօն մը չընէր, եւ կ'ստիպուի՝ ուրիշ դասերու ալ կոչուած լինելուն՝ հարեւանցի ուսցընել կամ տան տարու աշակերտի մը ձեռքը տալ պատմագիր մը, զոր բան տարեկան պատանին անգամ հազիւ կարող է ըմբռնել ու մարսել, կամ հարց ու պատասխանիով կրճատ, անհամ դասա-

գիրք մը գոց ընել տալ, որու մէջ այսօր չհասկընալով սորվածը աշակերտը վաղը կ'մոռնայ:

Առ հասարակ՝ եթէ մանկուտոն մտքին աւելի հպելի եւ հետաքրքրաշարժ ուսում մը կայ, այս ալ պատմութիւնն է, սակայն ի՛նչ դառն ու ստկալի փուշերով կ'նեղեկայի անոնց եւ անհնարին տաղտուկ ու նեղութիւն կ'պատճառէ, փոխանակ մատուրական կրթութիւնն եւ բարոյական դաս մը դառնալու: «Աւցէն ցուծ տարեկան տղայ մը, կ'ըսէ Պ. Աւամէ Զէյթորի, արդէն կատարուն ճաշակ մ'ունի բարին, չարէն, արիւնթիւնը վատութենէ, մեծանձնութիւնը տկարութենէ զանազանելու: Քաւական է միայն նորա դիտողութեանց օգնել, եթէ դասատուն կ'փափաքի զանի խորհրդածելու դրդել որպէս զի անոր բանականութիւնը տրուած դասն կրկին օգուտ քաղէ»:

Սակայն իմ նպատակս բոլորովին Պ. Աւամէ Զէյթորիին պատմութեան ձեւին հետեւիլ չէ: Մյս ձեւն՝ թէեւ իր առաւելութիւններն ունի, պատմական եղելութիւններ գատ ու ամփոփ նկարագրելով, սակայն հեղինակը ստէպ կ'երկարաբանէ եւ ուր ուրեմն աւելորդ խորհրդածութիւններով պատմութեան շահն ու կարեւորութիւնը կ'տկարացընէ: Եւ մը բունելիք ընթացքս աւելի պարզ է եւ համեստ: Մյսմ հին եւ նոր ազգաց պատմութեան օտար դասագիրքեր այնքան առատ են, այնքան կ'ձգնին նշանաւոր հեղինակներ այս ուսումն մանկանց ղիւրամատոյց առնել, որ միայն ընտրութեան դժուարութիւն կ'կրնէ: Մյս դժուարութիւնը կ'աւելնայ երբ կ'նկատեմ որ իւրաքանչիւր պատմագիր իր ազգին ոգւոյն եւ հանգամանաց համաձայն ձեւած է ընդհանուր պատմութիւնը, այնպէս որ երոպացի պատմախօս դասատուն անգամ՝ որչափ ընտիր եւ կատարուն դասագրքի առջեւ գտնուի, դարձեալ պէտք կ'ըզգայ իր աշակերտաց մտաւոր վիճակին յարմար բան մը խմբագրել կամ բերանացի պատմել:

Աւստի արժան դատեցի եւ ես, մի շատ պատմութեան դասագրքեր թղթատելէն ետեւ՝ եւ ոչ միոյն ստրկօրէն հետեւիլ, այլ ընտրել եւ ազատօրէն յօրի-

Նել այնպէս որ կարելի լինի ծառայել այս դասագիրքս մեր նորուս մանկանց կամ նախակրթական դպրոցներու:

Այժմ քանի մը խօսք ըսեմ դասագրքիս կարգին եւ պարունակութեան վրայ: Համառօտ նշանակել իւրաքանչիւր կարելոր ժողովրդեան մէջ պատահած էական դէպքերը, անոր բարոյական, մտաւոր եւ քաղաքական վիճակը կարելի եղածին չափ պարզութեամբ ցոյց տալ, այս եղած է Ընդհանուր Պատմութեան նպատակը, որ երեք հատորէ պիտի բաղկանայ, պատմութեան երեք գլխաւոր բաժանման համեմատ: Առաջին հատորն է: Բաժնեցի, առաջնոյն մէջ ամփոփելով Արեւելէն գլխաւոր Էւրոպէս, ինչպէս նաեւ Հայոց վրայ՝ պատմական իրողութիւնները, եւ Եւրոպէս բոլորովին Յունաց, Եւրոպեացոց եւ Հռոմայեցոց պատմութեան յատկացընելով: Եսկ միւս երկու հատորները, Արեւել եւ Եւրոպայուց պատմութիւնը պիտի պարունակեն:

Առաջին մասին սկիզբը՝ Ընդհանուր Էւրոպէս մակարով հատուած մը դրի, իրրեւ ներածութիւն, որ թերեւս ոմանց անպատեհ թուի, տղայոց համար անյարմար դատելով, սակայն ըստ իս կարելոր է, վասն զի մասնաւոր պատմութեան մը զունէն չմտած պէտք է որ աշակերտը պատրաստուի, հետեւելիք ճամբան հեռուէն նկատէ եւ ընդհանուր տեղեկութիւններ ստանայ մարդկային ազգի նախնական վիճակին, ցեղական բաժանմանց, լեզուաց, աշխարհական դրից վրայ, նոյնպէս կրօնական եւ քաղաքական զանազանութեանց վրայ: Եւ հարկէ տարրական գրքոյկի մը մէջ կարելի եւ պէտք չէ այս նիւթերուն վրայ երկարորէն ճառել, եւ այն կտորներն որ ընդարձակութեան կամ բացատրութեան կարօտ են, դասատուին կ'մնայ պարզել, պատմական թերութիւնները լեցընել, աշակերտին ծնօնքն իրրեւ առաջնորդ տալով սոյն դասագիրքս:

Ամէն դժուարին խնդիրներ այժմ դասատուին հնարամտութեամբ կրնան դիւրըմբռնելի դառնալ տղայոց նոյնպէս եւ պատմութիւն մ'որչափ կատարեալ լինի դարձեալ անկենդան եւ անարգիւն տառ կ'մնայ, ա-

ռանց դասատուին քանաւոր եւ հմտալի խօսքին: Նա պարտի կանխաւ ընտրել իր դասելու եղանակն, իւրաքանչիւր դասու աշակերտաց մտաւորական ընդունակութեան յարմարցընելով իր ոճն ու իմաստը: Օգտակարագոյնն է, ըստ իս, ներկայ դասագրքիս նկատմամբ, մաս առ մաս կարգացընել աշակերտաց ամէն մէկ զլուխ, ապա բերանացի լուսաբանել համառօտ կէտերն, տղոց միտքն ու սիրտը կրթելու նպատակաւ այլածել հարցումներ ընել, եւ հուսկ ուրեմն դասին իմաստը շարագրել տալ՝ եմէ տղար արդէն փոքր ՚ի շատէ զրելու վարժութիւն ոնին:

Յուսով եմ որ հասարակութիւնն եւ ՚ի մասնաւորի դասատուր Ընդհանուր Պատմութեան այս առաջին մասիս ներողամիտ ընդունելութիւն ցոյց տալով՝ կ'բաշխելրեն զիս շարունակել եւ միւս մասերն ու հրատարակել:

1 յուլիս 1875

Մ. Մ.

Հմիտին

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՍՐԵՒՆԻՔԻ ՀԻՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՐԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏԵԼԻՔ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԻԿ

Ջրհեղեղէն առաջ. — Ս. Գիբբը կ'պատմէ թէ՛ Աստուած վեց օրուան մէջ ստեղծեց երկինքն ու երկիրը, նոյնպէս բոլոր արարածներն, և ապա մարդն՝ որու բանական հոգի և լեզու շնորհեց: Արաս՝ ու իր կինն Եւան ատեն մը զմայլելի պարտէղ մը բնակեցան անմեղութեամբ. այս պարտէղն էր դրախտը կամ Եդէնը: Բայց Ազամ ու Եւա՝ Աստուծոյ հրամանը չպահեցին, անհնազանդ եղան և սորա համար մահու պատիժ առին: Վայէն ու Աբէլ Ազամայ առաջին որդիքն էին: Վայէն առ նախանձու իր եղբայրը սպաննեց. հետզհետէ մարդիկ շատցան, նոյնպէս իրենց անօրէնութիւնները: Աստուած մեծ պատուհասով Ազամայ սերունդը ջնջեց. այս պատուհասն էր նոյայ Ջրհեղեղը, վասն զի նոյ միայն արգար լինելուն՝ իր ընտանեօքն ազատ մնաց ընդհանուր կործանումէն:

Ջրհեղեղէն առաջ մարդիկ շատ տաժանելի կեանք կ'վարէին. վայրի պտուղներ և արմատ-

ներ էին իրենց կերակուրը, կենդանիներու մորթերով կ'ծածկուէին հանդերձի տեղ, քարայրներու և փայտարներու մէջ կ'ընակէին: Գազաններու կեր ու որս չլինելու համար ստիպուած էին շարունակ կուռիչ նոցա դէմ, և ոսկորէ ու կայքքարէ շինուած տապարներ, նիզակներ ու նետեր իբրև զէնք կ'ործածէին: Առ հասարակ չլիանէին ոչ երկիրը մշակել, ոչ խաշինք արածել և ոչ սուներ շինել: Միայն տեղ տեղ կային մարդիկ որ քանի մ'արուեստներ սորվէր էին. այս մարդիկ կայէնէն սերեր էին, և սնակներ շինել, մատող հալեցրնելու գործել, վրաններ ու նուագարաններ յօրինելու վարժեր էին:

Ջրհեղեղէն ետք. — Տապար կամ նալը, որու մէջ նոյ իր ընտանեօք կ'գտնուէր՝ Արարալ լեռին վրայ կեցաւ: Այնուհետև մարդիկ՝ որ նոյայ Սէժ. Բաժ և Յաբէլ քաղաքներու նշէն էին, այնքան բազմացան որ Արարալայ երկիրը շատ նեղ դասն և խումբ խումբ անկից ելնելով իջան Սեհնաբ ըստած դաշտը, որ Եփրատ ու Տէգրէ գետերու մէջ տեղը կ'գտնուի: Անդ ևս չկրցան սղմիլ, և իրենց ապրուստ ու հօտերուն ճարակ գտնելու համար հեռուոր աշխարհներ ցրուելու ելան: Բայց որպէս զի շմուղրին և իրարու միանալու համար նշան ու կեղրոն մ'ունենան, աշտարակ մը շինելու սկսան, որու գաղաթը մինչև երկինք պիտի հասնէր: Այս ամբարտաւան գործը կիսկատար մնաց, վասն զի Աստուած նոցա լեզուն խառնակեց, այնպէս որ բանու որներն իրարու լեզու չէին հասկընար աշխատելու ատեն: Այս աշտարակը Բաբելոն կամ խառնակութիւն կոչուեցաւ:

ՄԱՐԴԿԱՅԵՆ ՅԵՂԵՐ

Յեղեղան բաշտաւ. — Թէպէտև բոլոր մարդոց նախահայրն Ալամ է, բայց ամենքն ալ իրարմէ տարբեր կերպարան, գոյն, վարք ու բարք ունին: Այս տարբերութեան զլիաւոր պատճառներն են, հողը, կլիման, օլը, ջուրը, կենցաղավարութիւնն ու կրթութիւնն որ ոչ միայն մարդուս մարմնոյն այլ մտացը վրայ կ'ներգործեն:

Համօրէն մարդիկ երեք զլիաւոր ցեղերու կը բաժնուին, որոց նախատիպերն են Սէժ, Բաժ ու Յաբէլ, այսինքն դեղէն կամ յիւրաքանչիւր ան ցեղը ու ուղեբեկ ցեղը:

Սոյեբուկ ցեղը կամ Յաբէլեանք բնակեցան Ասիոյ արևմտեան կողմը, Ափրիկէի հիւսիսային կողմերն և զրեթէ բոլոր Եւրոպան: Որովհետև Յաբէլեան ցեղին ամենէն ընտիր տիպարը Կովասոն բնակչաց մէջ կ'երևէր, սովորաբար սպիտակ ցեղը՝ Կովասոն կամ Կովասային կ'կոչուի: Այս ցեղն աղւոր կազմուածք ունի, լայն ճակատ, կլոր գլուխ, կանոնաւոր երես, բարակ շրթունք, սև, խարտեշ, կամ դեղձան մազեր որ նուրբ են և երբեմն զանգուր:

Դեղէն ցեղը կամ Սեհնալ, Արևելեան Ասիան բնակեցան, այս է Չինաստան և Մոնկոլիոյ լեռնադաշտերը. ուստի ստեպ յանուսն կ'կոչուի այս ցեղը, որ քառակուսի գլուխ, տափակ ու լայն երես ունի, ուռուցիկ ծնօտ և կարճ հասակ:

Սև ցեղը կամ Բաշտանք ի սկզբան մինչև հարաւային Ափրիկէ տարածուեցան, ապա Հնդկաստան:

տան, ապա Աստորալիա և քանի մը մօտաւոր կղզիներ անցան: Այս ցեղն որ Խոփնիկ (Հնդկի) ալ կ'անուանի ունի նեղ ճակատ, դուռը մաշեր, տափակ քիթ ու հաստ շրթունք:

Ուրիշ մէկ քանի ցեղեր ալ կան, ինչպէս, Մալայան կամ Բոնի ցեղը, որ Մալակա թերակղզիէն մինչև Ովկիանիոյ մանր կղզիները տարածուած են: Այս ցեղին գոյնն է թուխ, ճակատը դար, դէսը դանդուր, բերանը լայն, հասակը միջակ: Պէննակոյն կամ Կորօր ցեղը, Ամերիկայի Հին բնակիչներն էին: Այս ցեղն ունի երկար երես, ամփոփ ճակատ, փայլուն կարմիր հեր, խոշոր ու լերկ մարմին:

Այս հինգ ցեղերէն աւել, Բոնի ու Կորօրը պատմութիւն չունին: Գեղն ցեղը, որու կը պատկանին Չինացիք ու Ճարոնք՝ առանձին դիրք մը բռնած են և դեռ նոր կ'ճանչցուին Եւրոպացոյ: Իսկ «պիտակ ցեղը մարդկային յառաջագիմութեան շատ օգնեց և սորա համար մեծ դեր ունի պատմութեան մէջ:

ՄԱՐԴԿԱՅՈՒՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐ

Սեֆական ընդամենի. — Հին ժամանակներն՝ սպիտակ ցեղն երկու գլխաւոր ճիւղ կազմեց, այս է Սեֆական հեղին կամ Սեմայ սերունդը, Յաբեթեան հեղին կամ Յարեթի սերունդը: Առաջիններն՝ որ նախ Բաբելոնի աշտարակէն շատ հեռու չգացին, Միջերկրական ծովէն մինչև Տիգրիս գետէն անդին, և Արարիոյ հարաւային ծայրը

սփռեցան: Սորա Սեմական այլ և այլ լեզուներ կ'խօսէին, այսինքն «իբրեւեան, եբրայական, արաբական, ասորական լեզուները: Եւ թէպէտ Բանանայիք, Փիւնիկեցիք, Կարթագինայիք, Եգիպտացիք Բամէն ծագած են, բայց Սեմական ժողովուրդոց հետ այնքան խառնուեցան և նոյս լեզուն առին որ այժմ սովորաբար Սեմական ընտանեաց կարգը կ'դասուին:

Արեւոյ ընդամենի. — Յարեթի ընտանիքը՝ որ ընդարձակութեանը համար, Հնդկա-Եւրոպական կամ Հնդկա-Գերմանական կ'կոչուի, երկար ժամանակ Արարատեան և մօտաւոր Հինտուքուշ (Բակտրիա) լեռները բնակելէն ետև՝ գտնեցան և երկու գլխաւոր մաս բաժնուեցան, մին Արեթ կամ Երան, միւրը Տորան (աաներան) կամ Անարի: Արեթ գերազնիւ ցեղն էին թէ մարմնոց վայելչութեան, թէ խելքի և թէ ուրիշ ընտիր ընտիր բարեմասնութեանց կողմէ:

Սակայն Արեւոյ ցեղն ալ՝ որ Բակտրիոյ բարձունքը կ'բնակէր՝ ընդ երկար ամփոփ շինացիներքին կռիւներ ծագելով երկու խումբ եղան. մին դէպ 'ի Հնդկաստան գիմեց, Հինդոս գետին մօտ, նորա նախկին Բամեան ցեղերը հարաւային կողմերը քշեց կամ ջնջեց և նոր սէրուութիւն մը հաստատեց: Միւս խումբն արեւմտեան երկիրները գաղթեց և Աովկասէն անցնելով մինչև Եւրոպա հասաւ: Մարք, Պարսիկք, Հայք, և առ հասարակ բոլոր եւրոպական ազգերն Արեւոյ ցեղէն են: Ուստի Արեւոյ մեծ ընտանիքէն սերեալ ազգաց լեզուներն իրարու հետ արմատական սերտ կապակցութիւն ունին: Այս լեզուներն են Սասանիք (Հնդկաստանի հին նուր-

բական լեզուն), Զանգեղ կամ Զեղ (Պարսից հին լեզուն), Հայերէն, Սլաւերէն (ուստի ծագած են Սերգեղէն, Պահլեւերէն), Գերմանական, Կելտական և վերջապէս Յուն, Լատին և ասորից ամանցած բոլոր լեզուներն որ բնիկ հանրապէս Լատինական կ'կոչուին:

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԵՆՑԱԸ

Աղբուրդ. — Երբոր մարդիկ սկսան աշխարհիս այլ և այլ կողմերը սփռիլ, անշուշտ երկիրը շատ տեղ ամայի, խոպան, անտառու էր: Վայրի անասուններ կ'ըջէին ամենուրեք. հեղեղներ ու ջրվէժներ կ'ողողէին դաշտ ու ձոր: Հիմակտան պէս չկար արուեստ, դործիք և ճարտարութիւն որ բնական անբաւ դժուարութեանց և վտանգներու առաջն առնուն. ուստի շատ նեղութիւն, շատ տառապանք քաշեցին մինչև որ կենաց անմիջական պիտոյքը դիւրաւ հոգան, այսինքն ուտեստ, զգեստ, բնակարան:

Ի սկզբան ամենքը մի և նոյն կերպով չէին ապրեր, տարբեր տարբեր միջոցներով իրենց ապրուստը կ'աւարէին: Ամէն մէկ յեղ ու ժողովուրդ իր բնակած տեղոյն յարմար դործ ու պարագմունք կ'ընարէր: Ընդհանրապէս կ'կարծուի թէ մարդիկ քանի մը վիճակէ անցած են: Ատենօք կային և մինչև մեր օրերը դեռ կան այնպիսի ժողովուրդներ որ իրենց առջի պարզ կեանքը կ'վարեն, այսինքն որսորդ կամ հովիտ են: Այսին նաև ժողովուրդներ, ինչպէս հիմակ՝ որ երկրագործ ու վաճառական եղան. թէև աս

վիճակները զատ զատ ազդի և զատ ժամանակի յատուկ չեն, այլ մի և նոյն ազդին մէջ կրնան ծաղկիլ այս և ուրիշ տեսակ արուեստներ՝ եթէ այլ և այլ հանգամանքներ ներեն:

Արուստ. — Սակայն այս կարծիքը կայ թէ, որսորդ եղան մանաւանդ այն մարդիկ՝ որ լեռները գալար առին, կոշտ ու շարքաշ կեանք մը վարելու վարժեցան, շարունակ կենդանեաց դէմ պատերազմելով՝ արիւթ թեան և անկախութեան ողի ստացան և շատ անգամ իրենց զէնքը դաշտանակ ժողովուրդոց վրայ դարձուցին:

Հովիտ. — Եղան այն մարդիկ՝ որ լայն ընդարձակ դաշտեր ու անապատներ իջնելով՝ տեղ տեղ դալարուտ արօսներ դտան իրենց խաշինքն արածելու համար: Հաստատ առն տեղ չունին, այլ վրաններու տակ բնակելով ասին անդին կ'թափառէին որ իրենց տուարին խոտ ու ճարակ գտնեն: Ուստի սոքա վրանաբնակ ժողովուրդ կոչուեցան և իրենց գլխաւոր զբաղմունքն էր արջաւ արածել ու խնամել:

Երկրագործ եղան նոքա որ բերրի դաշտերու մէջ բնակութիւն հաստատեցին և հանդարտ անլորր կեանք մը վարելու սովորեցան:

Վաճառական ու նաւարկու եղան նոքա որ ծովերէրէր ընտիր տեղեր բնակեցան, բազմացան և քիչ ատենէն հարստանալով՝ տուններ ու քաղաքներ կանդնելու ելան: Մարդիկ վաճառականութեամբ միացան, շրջակայ ու հեռուոր ժողովուրդոց հետ յարաբերութիւն հաստատեցին և օր ըստ օրէ ամէն տեղ ապրանք փոխանակելու և ասով լուսաւորութիւն տարածելու պատճառ եղան:

Կրթն-Թիւն . — Ինչպէս առաջ ջրհեղեղէն ետքն ալ շատ ժողովուրդներ՝ թշնամիներու գէմ գէնք , և կենաց պիտանի գործիներ շինելու համար քար , ոսկր , եղջիւր , փայտ գործածեցին : Ատեն անցնելով միայն փոքր առ փոքր մետաղ գործելու հնարը գտան : Այս նախնական ժողովրդոց պատմութիւնն՝ իրենց կրթութեան աստիճանին համեմատ՝ երեք որոշ ժամանակի կը բաժնուի :

Այն ժամանակն երբ մարդիկ միայն ոսկորէ կամ քարէ գործիներ կամ գէնք ունէին՝ քաղցր կ'իզուէին . այն ժամանակն որ մարդիկ այլ և այլ մետաղներ բաղադրելով գէնք շինելու յաջողեցան , քաղցրեքս կ'անուանի . վերջապէս այն ժամանակն որ պատմական ժամանակաց հետ կ'խառնուի երկաթեքս կ'ըսուի :

Քայց ամէն ժողովուրդները միօրինակ չձաղկեցան : Արեւելքի բնակիչներն՝ իրենց նախահարց արուեստներն ու զիտութիւնները մշակելով և արդւանդ գաշտեր ու հովիտներ բնակելով աւելի զիւրազարդացան (ինչպէս Արարատեան բնակները , Քարեղնի , Նինուէի , Հնդկաստանի և Եգիպտոսի ժողովուրդները) քան թէ նոքա որ հեռուոր երկիրներ ցրուելով ինչպէս յԵւրոպա և յԱմերիկա և այլն , շատ ատեն վայրենի վիճակի մէջ մնացին , մինչև որ Ասիայէն դաղթողներու ձեռքով կարող եղան կրթուիլ ու առաջ երթալ :

5149-50/105-6115
16836-58

Ընթանիք . — Թէև պատմութիւնը չըսեր մեզի թէ ինչպէս մարդկային ընկերութիւնները կազմուեր են , կամ ինչպէս ժողովուրդներն առաջ եկեր են , այլ կ'խօսի արդէն կազմուած ժողովրդոց վրայ , բայց մարդուս բնութիւնը քննելով՝ զիւրին է հետեցընել մարդկային ընկերութեան կազմակերպութիւնը :

Արդ՝ մարդիկ ընկերական կ'ընին , այսինքն վայրի կենդանեաց պէս չէն կարող երկրի վրայ ջուկ ջուկ և առանձին ապրիլ : Մեղուին , մըջուներն պէս՝ մարդիկ ալ մեաւորելու , աջակցելու պէտքն ՚ի բնուստ կ'ըզան և՛ ասկից զատ՝ սիրտ ու խելք ունին այս ընկերակցութեան ոգւով մեծ մեծ բաներ ընելու : Ուրեմն բնադրումը , համակրութիւնը , նիւթական ու բարոյական սիրտոյքը կ'ըզեն մարդն իր նմանին հետ ապրելու , որպէս զի այս հաղորդակցութեամբը զարգանայ՝ իբրև բանաւոր ու բարոյական էակ մը :

Իր առաջին ընկերներն են իր ծնողքը , որով կ'կազմուի ընթանիքը : Հին ատեն , հիմակ ալ Արեւելքի մէջ շատ տեղեր , այլ և այլ համատոհմ ընտանիքներ միասին կ'բնակէին : Ծերունի հայրն իր որս բնական դէքն էր , իր զաւակաց ու թոռանց նահապետը , աւագ գլուխն էր : Նա կ'խրատէր , կ'վարէր , կ'դատէր ու կ'պատժէր իր ընդոժիններն , որ հլութեամբ կը հպատակէին ու նահապետին տանտիրոջն իշխանութիւնը կ'մեծարէին : Հետզհետէ ընտանիքները շատնալով՝ նահապետներն ալ

ցան, ցեղեր կազմուեցան: Ուստի Հարկ եղաւ
բաժնուել, զատ զատ տանտէրներ և որոշ կարգ
ու կանոն ունենալ: Սակայն այս սոցմային բա-
ժանումն երկար չտևեց: Վարդիկ տեսան որ
խումբ խումբ ավերելով՝ տկար կ'մնան, դրսի
և ներսի յարձակումներու կ'հանդիպին և իրենց
կայքն ու կեանքը վտանգէ ազատ սրահելու հա-
մար բաւական զօրութիւն չունին: Այսպէս ա-
ւելի սերտիւ կապուելու հարկը տեսնելով այլ
և այլ ցեղեր միացան, նոյն կայանն ու անունն
առին իրենց նահապետին կամ երկրին անուամբ
և ժողովուրդ կազմեցին: Ժողովուրդներն ալ
միանալով ազդեր առաջ եկան, որ չուտով շէ-
ներ, քաղաքներ շինելու, արուեստ ու դիտու-
թիւն մշակելու ետևէ եղան: Ժողովուրդներն
իրարմէ զատող տարերքն էին, և մինչև ցարդ
են ըստ մասին, հաստատ բնակութիւն, կամ
հայրենի հող, լեզու, կրօն, օրէնք, կառավարութեան
և վարք ու բարք:

Հայրենի հող. — Երբ պահանջն մարդիկ ասպ-
տնաբանան կ'ըջլեն, բուր աշխարհ ամենուս բնադրու-
հայրենիէն էր: Մարդիկ ուր որ կ'տեսնէ աշար էին
երթալ քաղթելու: Սակայն զարգանալու համար հաս-
տատ վայր մը պէտք էր մարտոց, որ հետզհետէ այլ
և այլ պարագաներու բերամբ, լեռ ու յոր ընկան,
յադուի երկիւթներու մէջ տեղատեղեցան և ցեղ ու ժո-
ղովուրդ կազմեցին: Իրենց աշխարհութեամբ՝ այս եր-
կիւթներն՝ լեռնային, դաշտային, ծովեզրեայ, փոքր
աւ փոքր ծառիկեցան և որոշ որոշ ժողովուրդաց օճա-
հանաութիւններ դարձան: Այսպէս այն հողն ուր
նոյնաորակ մարդիկ կ'մնէն, կ'աշխարհին, կ'զարգանան,
երջանիկ կամ դժբաղդ կ'եննին՝ Հայրենի կ'անուա-

նի: Հայրենի սերը բնածին է. ինչպէս մարդ էր ըն-
դանին, էր յարմն ու րնակը կ'տէրէ, նոյնպէս կ'տե-
րէ էր հայրենիէն, ուր կ'տրուեն էր հարց գերեզ-
մանէն, պարտական յեշտարկներ, պատճառներ, առան-
դուութիւններ, իրաւունքներ ու շահեր: Ուստի ստե-
պանած է ոչ միայն աւ հայրենիս ունեցած պարտէն
հարարել՝ ամեն պարագայի մեջ՝ այլև 'ի հարկին՝ զանի
պաշտպանել զտնելով էր անյնական շահն և մնալ ան-
գամ էր կեանքը:

Լեզու. — Երկնադար յերբ մ'է լեզուն, որով
մարդ էր միտն ու զբացմանը նմանեացը բացարարե-
լու կարող կ'լինէ: Սակայն Ասորուսած զորուսա մար-
դուն կարարեալ շինուած լեզու մը, այլ շնորհեց նմա
միային կարողութիւններ, ինչպէս նաև խօսելու յերբ
որպէս զի զայն մշակէ, ծառիկեցնէ: Լեզուէ մը շէ-
նութեան պարտաններն են մարդկային պերտոյն, լի
բնական և լի բարոյական (նօթութեան, վեշտ և այլ
կերպ) և ուրիշ պարագաներ. իսկ զարգացման պայման-
ներն են, ժամանակը, ընկերական յարաբերութիւններ,
կրթութեան, արուեստ ու գիտութիւններ, սրոյ օր
ըստ օրէ մշակուելովը կ'մշակուի նաև լեզուն, որ
ազգի մը յարաբարեմութեան հայելին և միասորական
քաննէ է: Ուստի կարելի է հին ու նոր ժողովուրդեան
մը Գաղատիքութեան աստիճանը չափել էր լեզուէն,
որ հարուստ, ճիշտ և ընդիւր կրնայ օճապակ էրբ կա-
րող լինէ ամեն դիւրութեամբ արդայայտել ամեն բնա-
կան, խնայարարական ու գեղարարական քաղաքաներ ի-
րենց բուր նաւրբ գոյներովը:

Մարդ էր միտը բացարարելու համար երբ տե-
սակ նշաններ կրնայ բործածել. շարժում, յօսու-
ւոր ձայն, զիր: Առաջինը խօսելու պարզագոյն
յան է, իսկ խօսքն ու գիրը կարող են ամենի վերա-

Յեւի արարած մը լինելուն՝ քերականն էակն մը պաշար-
 պանութեան կարօտ է, ինչ պարտաւոր է նորա հոյա-
 րակիւ, աղօթել և կասիւ կարարել, որ բնութեան
 մեջ այլ և այլ նշաններով յերևան կ'գայ, ինչ կայ
 'Ստեփանոս-նի-ն' մ'որ կ'հակէ որիեղէրաց շրայ, ուր
 բարին ու չարը կ'քրնուին, և հանրեքնեւ աշխարհ
 մ'որ մահառանէ ետք՝ արդարները պիտի վարձարուին,
 և անշքածները պիտի պարտուին: Աստի ոչ ոք ի-
 բառանդ ունի հին կրօնները, որոց բուն նպատակը
 զԱստուած պաշարել էր, իսկ պաշարաման եղանակները
 դարբեր, արհամարհել ու ծաղրել. այլ պէտք է անել
 և անով ամեն մեկ ժողովրդեան բարոյական ու մար-
 աքական յարաձգութեան վերջինները հասկնալ:

Ի սկզբան արեւելեան ժողովարարներն Աստուծոյ
 զորս քաղաքէն մտնելով սկսան Աբարելը պաշարել-
 ըստ որև, պաշարել արարածները զորս աստուածա-
 ցոցին, ինչպէս երկնից աստղերն ու երկիրը (քնա-
 պաշար), ասպ բնութեան դարբերք՝ օդ, ջուր, հոսք,
 նորա զգրութեանները, լոյս, Վերմութեան, հող,
 (կուսպաշար), մարդկային յերէն ու կերպ, իմաս-
 րութիւն, Կալութեան, քեղեցկութեան, արելութեան,
 նախանջ, և այլն, մարդկիւ, կենդանիներն և մեղև
 անձամբ բոյսերը (դիցապաշար): Այս պաշարաման բու-
 լոր արարիւնները յարուկ լեռնային վայրեր, սեղան-
 ներ, արդուաններ, մեծաններ ունելին, ուր զոհեր
 կ'մարտացանէին. բաժնիներ, պարիկերներ, արձաններ
 ու կուռքեր ունելին, որոց արմը հանրեխաւոր արա-
 քողութեաններ կ'կարարուէին. պրահմաններ, մոգեր,
 Կուռքեր ունելին, որ կրօնից պաշարօնեաններն էին, և
 դից հրամաններն ու պատգամները կ'մեղևէին ու
 ժողովրդոց կ'հաղորդէին:

Թիւ Բ ուր այս կրօններն ընդհանուր արամմք

հեթանոսական կ'կուսէն, սակայն կարելի է դայնս
 երեք քլեխաւոր դաս բաժնել: Բնապաշարութիւն,
 որ Աբելաց հին կրօնն էր և կ'կայանար արշաւայալ, Լա-
 սինն ու աստղերը պաշարելու մեջ:

Բազմաստուածութիւն, որ բուր Սեմական
 ցեղերու կրօնն էր և բնութեան մեջ շար աստուածա-
 ներ կ'ճանկեր:

Յու.թապաշարութիւն, որ ամենին կուր կրօնն
 է վայրենեց յարուկ՝ որ բնութեան անկեղտան էրե-
 բուն պաշարն կ'մարտացանէին, ինչպէս Կարն. Ծարն
 և ուրիշ կախարդական բաներն:

Իսկ մեհաստուածութիւնն որ միակ, անդուս-
 նելի և ամենազը Աստուած մը կ'ընդունին, քլեխ-
 աքական եբրայական աշխի մեջ կ'ձաղկեր:

Դիցաքամութիւն կ'լուսնի հեթանոսներն ու պաշ-
 արն աստուածոց արասպելական պարմութեանը:

ՕՐԷՆԵ

Պարտի և իրաւունք. — 'Նիւթական աշխարհս
 ունի անփոփոխ օրէնք որոց կ'ճնադանդի կուր-
 րէն: Չկայ երկնային ու երկրային մարմին մը
 որ սոյն օրինաց ենթակայ չզանուի: 'Նոյնպէս
 մարդ' իրը բարոյական ու բանաւոր էակ՝ օ-
 րինաց կ'ճպատակի, այս տարբերութեամբ միայն
 որ ինք աշխարհամբ ունի, որպէս զի բարին չա-
 րէն որոշէ, միշտ բարին ընտրէ և չարէն խոր-
 շի, և իր գործոց պատասխանատու մնայ մարդ-
 կան և Աստուծոյ առջև: Այս բարոյն ու չա-
 րին դատաւորն իր խիղճն է, որու մեջ Աս-

տուած գրոշմած է արդարութեան զգացումը և որու լուսով մարդ ճշմարտութեան և առաքինութեան ճամբան կարող կ'լինի գտնել ու իր պարտոց և իրաւանց տիրանալ :

Արդ՝ մարդս պարտիք ունի առ Աստուած , առ անձն , առ ընտանիս , առ նմանս . իրաւունք ունի իր անձը , ստացուածքը , իր պատիւն ու կեանքը պահպանելու , նոյն իրաւունքն իր նմանին վրայ յարդելով : Այս փոխադարձ պարտիքն ու իրաւունքը կ'հաստատուին այլ և այլ օրինօք , որ երեք գլխաւոր մաս կ'բաժնուին . Բնական օրէնք , երկնային օրէնք , հասարակաց կամ լինելիական օրէնք : Բնական օրէնքն մեզի 'ի բնուստ տրուած է և աստուածային տասն պատուիրանաց մէջ ամփոփուած : Մի՛ ընէր «-բէռնն ին» որ զն՝ կա՛րք սր Կեղի ընէն : Ամենուն խիղճը կ'վկայէ որ անիրաւութիւն է մարդն իր ազատութենէ զրկել , սպաննել , նորա ինչքը դողանալ , սուտ խօսիլ , և այլն : Արեւական օրէնքն որ Աստուծոյ հեղինակութեան գրոշմն ունի , բնականին լրուծն ու նախադրածուծն է : Ինք Յիսուս Քրիստոս ըսաւ . Զերար «երեցե՛ք , այս էն ա՛նէն օրէնք և մարգարէք :

Լինելիական օրէնքն որ դրախտն ալ կ'ըսուին , մարդոց ձեռօք կ'հաստատուին , սովորաբար բնական օրէնքը հիմ բռնելով և նոյա յարաբերութիւնները , պարտիքն ու իրաւունքը կ'որոշեն : Երբ գրական օրէնքն այլ և այլ ժողովրդոց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնները յատուկ գաշնադրութիւններով կ'հաստատեն , իրաւունքն ազգաց կամ Բնադրային օրէնք կը կոչուին : Այս դրաւոր պաշինքը խաղաղութեան ,

պատերազմի , դեոսանութեան , վաճառականութեան , նիղակակցութեան , չէզոքութեան վերաբերեալ բաները կ'կանոնաւորէ : Երբ կառավարութեան և կաւալարելոց մէջ եղած փոխադարձ առնչութիւնները կ'որոշէ , բազմապէս իրաւունքն կ'ըսուին , իսկ երբ մի և նոյն ժողովրդեան անբաժան անձնական շահերն ու յարաբերութիւնները կ'սահմանէ բազմապէս իրաւունքն կ'անուանի :

Օրէնաց պէտք . — Որ և է հիմնարկութիւն՝ թէ տուն լինի ու գպրատուն , թէ բնասանիք ու ընկերութիւն՝ առանց կարգ կանոնի մնալով՝ անխընթանութեան մէջ կ'ըլլորի և 'ի վերջէ՝ կ'կործանի : Երբ մարդիկ գեւ պարզապէս ու սակաւապէտ էին , երբ անհաստատ կայան ունէին՝ տանտիրական կամ նահապետական իշխանութիւնը բաւական էր : Նահապետը՝ թէ հոյր , թէ վարիչ , թէ կրօնապետ , թէ զորապետ և թէ դատաւոր էր , և՛ բնական անդիւր օրինաց համեմատ՝ իր ցեղը կամ հօտը կ'կառավարէր : Քայց երբ այս անկայուն ու վաւարանդի վիճակը վերնալով ժողովուրդներ ձեւայան , այն ատեն նոր նոր պիտոյք , շահեր , պարագաներ , կիրքեր յերեւան եկան և սոցա հետ կնճառտ դործեր ու յարաբերութիւններ , դորս կանոնաորել պէտք էր : Այս պէտքը լեցուցին տիրապետներն որ կերպ կերպ օրինօք սկսան իշխել մարդոց վրայ :

Այս օրէնքը կրնան լինիլ անիրաւ կամ արդար , բուռն կամ օրինաւոր : Եթէ անիրաւ ու բուռն են՝ կ'մեղանչեն բնական օրինաց , խղճի և ազատութեան դէմ , որ յուսալարիմութեան

աղբու և անհրաժեշտ պայմաններ են, և մարդ գիկն իբրև անբան հօտ կ'վարեն. եթէ արդար ու օրինաւոր են և միայն մարդկային կրից ու անկարգութեանց սանձ դնելու կ'ծառայեն, այն ատեն ժողովրդեան մը զարգացման նպատակներուն կ'նպաստեն և զայն օր ըստ օրէ յառաջ կ'մղեն :

Օրէնսդէր և վեհապետ. — Բայց դրական օրէնքը չկրնար մի և նոյնը լինիլ ամենուրեք : Ատեն ատեն ժողովրդոց մէջ ելեր են մարդիկ՝ որ նոցա ընական ու մտաւորական հանգամանաց նայելով՝ օրէնք հաստատեր և օրէնսդէր անուն առեր են : Սակայն վերջէն օրէնսդրութեան իրաւունքը տարածուելով՝ վեհապետութիւն կոչուեցաւ : Ուստի բոլոր ժողովրդեան համար օրէնք հաստատել և նոցա կիրաւութեան հսկելը՝ վեհապետական իշխանութիւն վարել, վեհապետ լինիլ է : Պարզապէս իշխանութիւն կ'ըստին տէրութեան մը պաշտօնեայք, դատաւորք և այլն որ վեհապետին իշխանութեան մէկ մասն 'ի գործ կ'դնեն : Ավեհապետութեան պաշտօնը կարող է վարել մարդ մը, ժողով մը կամ քանի մը ժողովներ :

Քանի որ վեհապետն օրէնք շինող և նոցա գործադրութեան հսկող է, երկու իշխանութիւն ունի օրէնսդրական և գործադրիչ :

Օրէնսդրական օրէնք կ'շինէ, և 'ի հարկին կը ջնջէ նորը հաստատելու համար : Օրէնքը յարգել տալու համար պատժական կանոններ կ'դնէ, որով օրինազանցը կ'պատժուի : Պատիժն օրինաց հաստատութեան կնիքն է, այսինքն այն բանն որով նուիրական և անբռնաբարելէ կը դառնայ :

Գործադիր իշխանութիւնն երկու մաս կ'բաժնուի. վարչային և դատային :

Վարչային՝ որ գործադիր անունն ալ կ'պահէ՝ թէև տրա մէկ ճիւղն է, պարտաւոր է 'ի գործ դնել այն օրէնքն որ ա) աղկին և իր կառավարութեան փոխադարձ յարաբերութեանց կ'վերաբերի. այսինքն՝ մէկ կողմէ ներքին ապահովութեան, տեղական և ընդհանուր վարչութեան, ճամբաներու շինութեան և վեհապետին պարտուց առ քաղաքացիս. միւս կողմէ՝ արոց հաւարման, կենաց ու ստացուածոց ապահովութեան և քաղաքացւոց պարտուց առ վեհապետն ք) միջազգային օրէնքը. այսինքն այն օրէնքն որ աղղի մը դրացի ազգաց հետ ունեցած յարաբերութեանց, երկրին պաշտպանութեան, խաղաղութեան, պատերազմի, առևտրական դաշնաց կ'վերաբերի :

Դատայինն՝ օրինազանց դտնուողները կ'պատժէ, կանխաւ տահմանաւած պատիժներու համեմատ. քաղաքացւոց մէջ ծագած վէճերը կ'քննէ, կը դատէ, կ'վճուէ. դատային իշխանութիւնը պէտք է որ գործադիր իշխանութենէ անկախ մարմին մը կազմէ, որպէս զի անհատներու և վարչային գործակալաց մէջ եղած դատերն անկողմնապահութեամբ անօրինուին :

ԳԱՌԱՎ ԱՐՈՒԹԻՒՆ

Սկիզբ. — Մարդիկ երբ ժողովուրդ կազմեն օչ միայն ներքին կենաց կամ առ տնին շահեր

կ'ոճենան որ սահմանափակ են, այլ արտաքին կամ ընկերական շահեր ու պիտոյք՝ որ ընդհանուր են: Այսինքն ժողովրդեան մը մէջ ամէն անհատ անխտիր կ'փափաքի որ իր կեանքը, պատիւն ու գոյքը չփեւսին, որ իր հայրենի հողը պաշտպանուի, որ իր կրօնն ազատօրէն դա ան՝, որ անարդեւ չըջի, աշխատի և ուրիշի կողմէ յարձակում ու փեւս չկրէ, որ եթէ ընկերին հետ վէճի ու դատի բռնուի, իրաւարար մը դատուի որ իր բնակցին ու օտարին հետ կ'աճ այլ և այլ դաշինքն անվթար մնան, միով բանի՛ւ իր ամէն անհատական, քաղաքային և քաղաքական իրաւունքն ու պարտիքը կատարելու ստան ընդդիմութիւն, զեան ու զրկանք չտեսնէ, որպէս զի կարող լինի յայտնադիւն և հանդիստ յառաջալինել և իր ունեցած իրաւունքը վայելել:

Արդ՝ որովհետեւ կարելի չէ որ ժողովրդեան մէն մի անհատ զատ զատ, կամ ամենքը միահամուռ պաշտպանեն սոյն տեսակ հանրական շահեր, ամէն անձնական գործ ու զբաղմունք ՚ի բայ թողով՝ մտածեր են կամ բնական բերմամբ՝ հայրենի տան կարգն ու տանտէքն օրինակ բռնելով՝ այնպէս կարգադրեր են՝ որ ամէն մարդիկ իրենց բնական իրաւանց մէկ մասը զոհելով՝ իրենց կողմէ զլուխ մը, դէտ մը, իշխան մը կարգեն կամ խումբ մը մարդիկ՝ որ պաշտօն ունենան ընկերութեան այդ բոլոր գործերը փոխանորդաբար անօրինելու:

Այս պաշտօնական մարմնոյն մէջ կ'դասուին թագաւոր, օրէնս լիւր, դօրապետ, զինուոր, դեսպան, պաշտօնեայ, դատաւոր, գործակալ, որ

միասին կառավարութիւն կ'անուանին. և որովհետեւ ժողովրդեան համար և նորա կողմէ կ'ործեն՝ ՚ի հարկէ պէտք է որ վարձք մը, թուշակ մը ստանան որ ապրին: Այս ընդհանուր ծախքը՝ որ կառավարութեան ծախքն է՝ կ'ընչուի, այլ և այլ տրօք կ'հոգան, և այս սուրքը՝ իբրև ապահովութեան և անդորոտութեան զին՝ ամէն մէկ անհատ՝ իր կարողութեան չափովը՝ տէրութեան դանձուն կ'վճար:

Թեպէտ կառավարութեան մը կազմութեան սկիզբն այս է. տեսապէս, բայց գործնապէս տարբեր ընթացք և ձևեր առած է, և ամէն մէկ ժողովուրդ իր գրից, բարոց և կրօնական վեճակին յատուկ կառավարութիւն ունեցած է և ունի:

Կառավարութեան յէջեր. — Վեհապետութիւնն ամէն երկրի մէջ մի և և նոյն կերպով ՚ի գործ չգրուիր, ասկից կ'ծաղին այլ և այլ կառավարական ձևեր. բայց բոլորն ալ երկու գլխաւոր ձևի կրնան վերածուիլ, ինչպէս հանրապետութիւն և ֆեոդալութիւն: Հին ժամանակները կառավարութեան այս երկու ձևն ալ քիչ շատ կ'տեսնուէր անհշակ և վայրի ժողովրդոց մէջ անգամ: Օրինակի համար, երբ բոլոր ցեղին վերաբերող խնդիր մը պատահէր և պէտք լեւներ տեղ փոխել կամ պատերազմ հրատարակել, ծերերը՝ մանաւանդ խեղօք և կարիճ մարդիկ մէկ տեղ դումարուելով՝ խորհուրդ և որոշում կ'ընէին: Ահա այս տեսակ մը հանրապետութիւն է իր ամենէն պարզ ձևին մէջ: Իսկ թէ որ հարկ լինէր հեռաւոր երկիր մ'արջաւել կամ զօրաւոր թշնամոյ դէմ դնել, այն ստան

այս ծերերու ժողովը կ'ընտրէր պետ մը , իշխան մը , որ իր արիութեամբն ու անվեհերութեամբ երևելի եղած է , և նմա կ'յանձնէր արշաւանք կամ պատերազմ ընելու գործը : Շատ անգամ երբ այս պետն իր պաշտօնն աւարտելէն ետև չհրաժարէր , այլ կողմ շահելով կամ բուռն ուժով ու ճարպիկութեամբ իրեն տրուած ժամանակաւոր իշխանութիւնը պահէր և ծերերու ժողովը ցրուէր , այն ատեն Բապետ կ'ըսուէր :

Հանրապետական կառավարութիւնը կրնայ լինիլ ռասիալարական , երբոր ամբողջ ժողովուրդը կ'վարէ վեհապետութեան պաշտօնը , ազնուապետական , երբոր ժողովը ղեկն միայն մէկ մասն այնմ կ'մասնակցի :

Ազնուապետութիւնն ընտրական է երբ ժողովուրդն ազնուական դասէն կ'ընտրէ իր ներկայացուցիչները , այսինքն այն մարդիկն որոց կ'յանձնէ վեհապետութիւնը . ազնուապետութիւնը քառանգական է , երբ իշխանութեան իրաւունքը՝ իբրև երկնատուր՝ յորդուց որդի կ'աւանդուի , առանց ազդին հաւանութեան : Աստուածապետական կառավարութիւնը տեսակ մ'ազնուապետական հանրապետութիւն է , որու մէջ կրօնաւորները՝ յանուն Աստուծոյ՝ կ'իշխեն ժողովրդեան վրայ :

Միապետութեան մէջ՝ երեք իշխանութիւնները քիչ շատ մի և նոյն մարդուն ձեռքն են : Եթէ միապետը միանդամայն վեհապետ է , այսինքն եթէ ըստ հաճոյս օրէնք կ'հաստատէ և իր ընտրած պաշտօնէից ձեռօք կ'զործադրէ , այն ատեն միապետութիւնը քառանգական կ'ըսուի :

կ'ըսուի : Եթէ միապետն ուրիշ անձերու հետ կ'բաժնէ՝ երեք իշխանութիւնները , այն ատեն միապետութիւնը քառանգական կ'ըսուի :

Ամենէն բարեխառն միապետութիւնը երևակաւորապէս կամ սահմանադրական կառավարութեան ըսուածն է , վասն զի նորա մէջ օրէնսդրական իշխանութիւնը միայն կ'վարեն թէ միապետն և թէ երկու ժողովներ , որոց զէթ մին ժողովրդեան կողմէ ուղղակի կ'ընտրուի : Աւարչային իշխանութիւնը թաղաւորին յանձնուած է , որ ինքն իր պաշտօնեաները կ'անուանէ , բայց սոքա օրինաց համաձայն գործելու պարտաւոր են : Նոյնպէս դատային իշխանութիւնը թաղաւորին կողմէ ընտրուած պաշտօնատարներ կ'վարեն , բայց մի անգամ ընտրուելէն ետք՝ չեն կարող փոխուիլ և պարսին ըստ օրինի արդարութեան հատուցանել : Հետևաբար այս երեսփոխանական կառավարութիւնն իրօք տեսակ մը հանրապետութիւն է , որու պաշտօնաւորները թէև կը հնազանդին պետի մը , որ թաղաւոր կ'ըսուի , փոխանակ հիւպատոսի և նախագահի , բայց այս թաղաւորն ինքնին չէ կարող բան մ'ընել , այլ պարտաւոր է կատարել ինչ որ ազդովին հաստատեալ օրէնքը կ'հրամայէ :

Արդ՝ արևելեան ժողովրդոց մէջ միայն տանտիրական , նահապետական , ազնուապետական , աստուածապետական և բացարձակ միապետական կառավարութիւններ կային : Փոքր առ փոքր այս վերջին կառավարութեան ձևը տիրեց ամէն տեղ , որ արևելեան ժողովրդոց դանդաղ , թոյլ ընտրութեան յարմարագոյնն էր : Բռնապետը միանգամայն ղեկնւեալ կամ կրօնապետ լինելով՝

բոլոր ժողովրդեան կենաց , ստացուածոց , սրա-
տուղին տէրն էր և շատ անգ իբրև Աստուած
կ'սրաշատէր :

ԾՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱՅՐԱԿՆԵՍ

Հիմակուան պէս բոլոր երկրագունտը Հին
ազգաց ծանօթ չէր . հազիւ թէ մէկ քառորդը
դիտէին : Ի սկզբան ծանօթ երկիրներն էին Ա-
սիոյ արևմտեան և հարաւային մեծ մասը , Ափ-
րիկէի հիւսիսարևմտեան և Եւրոպայի հարաւարկող-
մը , զոր Ասիայի մէկ ճիւղը կ'ստեղծէին : Բայց Հին
ազգերն երկրակալութեամբ և վաճառականու-
թեամբ իրենց աշխարհագրական ծանօթութիւն-
ները հետզհետէ աւելցուցին :

Ատէ . — Երկրիս այս մասին սահմանն էր
Հին ատեն , հիւսիսէն՝ Պոնտոսի ու Կասպից ծո-
վերն և Կովկաս . արևելքէն՝ Սեբէկէան (մեաքսի)
երկիրը (Չին) և Հինա . արևմուտէն՝ Դերէին կամ
Միջերկրական ծովը ու Կարմիր ծովը . հարա-
ւէն՝ Երէթիէան ծովը (Օմանի ծոց) : Ասիա շատ
լեռներ ունի որոց շղթայից կեդրոնը Հայաս-
տանը կ'ընդունի , ուսկից այլ և այլ կողմեր կ'տա-
րածուին : Գէպ 'ի հիւսիս կ'ձգի Կովկաս , դէպ
'ի արևմուտ և հարաւ՝ Տորոս և Լիբանան որ
կ'հասնի մինչև Արաբիոյ թերակղզին՝ Քորսը և
Սինա : Արարատայ լեռնազառէն ուրիշ թև մը
կ'երկարի և Միջախտաց անապատները կ'կոր-
սուի . երրորդ ճիւղ մը Մարաստանէն ու Պարս-
կաստանէն կ'իջնէ (Օրոնդէս) մինչև Պարսից

ծոցին եզերքը . վերջապէս չորրորդ մը շնտակ
արևելք կ'դառնայ և Կասպից ծովուն հարաւա-
յին կողմէն անցնելով կ'երթայ կ'միանայ Ալթա ,
Իմասու (Պալոք) և Հիմալայա (Հինգո-բո-շ) ա-
հադին լեռանց հետ : Ասիոյ հիւսիսային արև-
ելեան կողմերն են իր մեծ դետերը : Սկէ-թիայէն
(Սիպէրիա) կ'անցնին Օպի , Եէնիսէյ , Լէնա .
Չինէն՝ Ամուր , Հուանկհօ կամ Գեղին դեան ու
Քիանկ : Հիմալայայէն կ'հասնի Գանդէս և Ին-
դոս : Արևմտեան Ասիոյ մեծ դետերն են՝ Եփ-
րատ ու Տիգրիս , որ Պարսից ծոցը կ'ընկնին :
Արալ լիճը կ'ընկնի Սիհուն (Ետարդէս) Ճի-
հուն (Ռոսոս , Ամու-Տէրէս) :

Ասիոյ Հին աշխարհներն էին՝ Փոքր Ասիա՝ որ
կ'սրարունակէր արևմտեան կողմը՝ Մէսիա , Տրո-
լաբա , Յոնէա , Լիբիա . հարաւային կողմը՝
Կարէա , Լիկիա , Պոսթիլիա և Կելիկիա , հիւսիսային
կողմը՝ Պիլանիա , Պոփլանիա , Պոնտոս . մէջ
տեղը՝ Փրի-թիա , Կասպիանիա . սակից դէպ 'ի
հարաւարկողմը՝ Հայաստան , Սիբիա՝ Պարսիսիէն և
Փիլանիէն հետ . Արաբիա , Սիլվաթիթա՝ Ասորեստան
նէ և Բաբելոնի հետ . Հօշ , Մարաստան , Պարս-
կաստան , Արիանիա , Պարթևաստան , Բարթիա ,
Սոքոթիանիա , Պարսպոթիան , Արիաստան , Կարմանիա
(Քիրման) և այլն , բոլոր այս աշխարհները՝
Արարիայէն զատ՝ Պարսից տէրութեան մասերն
եղան :

Հնդկաստան երկու մաս կ'ըրժանուէր , այսը
և անդր Գանդէսի . այս վերջինը մինչև Արև-
ելեան ծովը (Խաղաղական Ովկիանոս) կ'տարա-
ծուէր : Սիպէրիան կ'սրարունակէր՝ ասիական
Սարմատիան և Սկէ-թիան յայսկոյս և յայնկոյս

Իմաստ լեռին . ճեն կամ Չինաստան Սինգո-
ցոոյ (Սէրիկա) երկիր կ'կոչուէր :

Ափրիկէ . — Երկրիս այս մասը՝ որ հիմա առ
հազին կղզի մ'է՝ Ասիայէն կ'զատուի Սուէզի
(Աբսինէ) ջրանցքով և Եւրոպայէն Ճիպրալթա-
րի նեղուցով : Միայն Միջերկրականի վրայ նա-
յոզ հիւսիսային կողմերը մարդաբնակ և ծաղ-
կած էին , և որոյ մօտ կ'բարձրանան Ատլաս
լեռները : Հինք միայն Նեղոս դետը զիտէին ,
որոս պարթևն է Եփեղոս , բայց հաւանական է
որ վերջէն մինչև Սենեկալի ափունքը հասան :
Երևելի է Սահարայի անապատը , որու համար
կ'ըսուի թէ ատենօք ծով էր : Վարելի չէ նո-
րա մէջ ուղեորիլ առանց ուղտի , զոր բնիկներն
անապատի նաւ կ'անուանէին : Այս աւազային
ծովուն մէջ տեղ տեղ դալարաւտ կղզեակ-
ներ (օասիս) կ'գտնուին : Ատլասի լեռանց և
Միջերկրականի միջև գտնուած աշխարհներն էին
Մարթիպանիա (Մարօք) , Նիսիպիա (Ճէզայիր) ,
Պարթիպոն (Թունուզ) և Կիբէնայիկէ դալարուտ
հրուանդանը (Թարապլուզ) : Բայց Եզիպտոս ,
որու հարաւային կողմն է Եթովպիա , Ափրիկէի
ամենէն ծաղկած և քաղաքակիրթ աշխարհն էր ,
և Եւրոպայի լուսաւորութեան պատճառ եղաւ :

Եւրոպա . — Երկրիս այս մասն հին ատեն Ա-
սիայէն որոշ չէր , այլ արևելեան կողմէն նորա
մէկ հատուածը կ'համարուէր մինչև որ Աւրալ
լեռներն և դետը նորա իբրև արևելեան սահ-
ման որոշուեցան :

Ֆինիսթէրի գլխէն մինչև Սև ծովը լեռանց
շարք մը կ'տարածուի և Եւրոպան երկու ան-
հաւասար մաս կ'բաժնէ : Սոքա են Պիրէնեան ,

Ալպեան և Պալլան (Հէհաս) լեռները : Այս մեծ
շղթայէն քանի մը թևեր կ'ձգին հարաւային
կողմն որ երեք թերակղզի կ'յօրինեն՝ Սպանիա ,
Իտալիա և Յունաստան . իսկ հիւսիսային կողմը
Պիրէնեան լեռներէն ելնելով ուրիշ ստորին
թև մը կ'երկարի և կ'կազմէ Յուրա , Վոսթ և
Սև անտառը , որ Գերմանիայէն մինչև Կարպաթ
կ'տարածուի : Այս լեռներէն շատ դետեր կ'իջ-
նեն և առուտուրի ու հաղորդակցութեան մեծ
զիւրութիւններ կ'տան :

Գլխաւորներն են Տակոս , Անաս (Կուատիա-
նա) Բէդէն (Կուատալքիվեր) Լէֆէրէն (Լուառ-
ն) Սէկուանա (Սէն) Հուէնոս , Իսպրոս (Դանուբ) Ալ-
քիս (Էլպա) Բօքսիպէն (Տնիքէր) Տանաիս (Բօ)
Արէլաոս (Աբրօքօտամօ) և այլն :

Ազգաբանական գլխաւոր բաժանումներն են ,
Հիւսպանիա (Սպանիա և Բօրթուկալ) Կալլէա (Քրան-
սա , Չուիցերի , Ստորին հասանդք) Գերմանիա
(Ալմանիա) Սարմաթիա (Լեհաստան և Ռուսիա)
Իտալիա , Հելլաս (Յունաստան) Թրակիա :

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔ

Պատմութեան կ'ըսուի որ և է իրի մը նկարագրերը : Պէս պէս պատմութիւններ կան, մասնաւոր, ընդհանուար, բնական, քրական, եկեղեցական և այլն :

Ընդհանուար պատմութիւնն երկրիս վրայ պատահած կարևոր և ճշմարիտ անցից յիշատակագիրն է, որով մարդիկ կ'ուսնին թէ ժողովուրդներն ինչպէս ծագեր, ծաղկեր են, ինչպէս ելեր ընկեր են. հայելի մ'է այն որ մեղի բուր ծանօթ ազգաց մտաւոր, բարոյական և քաղաքական վիճակը կ'ցուցնէ, որպէս զի մեր ներկայն ուղղեմք և ապագային համար խրատ ու դաս քաղենք :

Պատմութեան աղբիւրներն են՝ անդիր ու գրաւոր աւանդութիւններ, ժամանակակից պատմիչներ, յիշատակագիրներ, արձաններ, դրամներ և այլն :

Ընդհանուար պատմութիւնը սովորաբար երեք մաս կ'բաժնուի .

Հին, Միջին և Նոր :

Հին պատմութիւնն աշխարհիս սկիզբէն կ'սկսի (4963* .թ. Վ.) և կ'հասնի մինչև (476 .թ. Ե.) հռոմէական սեպտութեան կործանումը :

* Աշխարհիս թուականին վրայ այլ և այլ կարծիք կան, հետեապէս հին ժամանակագրութիւնը գրեթէ բոլորովին անորոշ է : Հին տարեգրներ աշխարհիս տարիքը ցֆրիստոս և միլիօնի կ'հասցնեն, նորերը և հազարէն մին-

Միջին դարու պատմութիւնը 476էն կ'սկսի և կ'հասնի մինչև 1453, այսինքն երբոր Թուրքերը Վ. Պօլլիս կ'առնուն և նոր աշխարհը՝ Ամերիկան կ'զանուի :

Նոր պատմութիւնը կ'սկսի 1453էն և կ'աւել մինչև մեր օրերը :

Սակայն կան պատմիչներ որ խմանակակից պատմութեան անուամբ կ'իմանան պատմութեան չորրորդ մաս մ'որ 1789ի ֆրանսական մեծ յեղափոխութենէ սկսելով մինչև մեր ժամանակները կ'ամփոփէ :

ԱՐԵՒԵՂԵԱՆ ՀԻՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Բոլոր Ասիոյ և Ափրիկէի մէջ այլ և այլ ժողովուրդներ ձևացան Գամեան և դիւաւորապէս Սեմեան ու Յաբեթեան ցեղերէ, ինչպէս են Սկիթացիք, Չինացիք, Հնդկացիք, Եթովպացիք, որոց պատմութիւնն անծանօթ, մութ կամ ըստ մեծի մասին թերի ու առասպելախառն է. Եֆրայցիք, Ասորեացիք, Եգիպտացիք, Սարք, Պարսիք, Հայք, Ասորիք, Փիւնիկացիք, Լիւպացիք,

և Յազար տարի՛ Ուստի հին կամ անստոյգ դարուց թուականներով աշակերտին յիշողութիւնը բեռնաւորէն անօգուտ է : Ժամանակիս նշանաւոր պատմաբաններն աւստարակ աշխարհիս թուականը մինչև Բրիտոսի ծնունդը 4963 կ'դնեն : Սոյն թուականն ընտրեցի այս պատմութեան համար :

Պարէնացիք և այլն, որոց պատմութիւնն ըստ մեծի մասին ծանօթ է* :

Իսկ Յարեթին ցեղէն Հին պատմութեան մէջ աւելի ուշ երեցող ժողովուրդներն են Յոյնք, Մակեդոնացիք, Հռոմայեցիք և այլն :

* Սոփոքարար այն ժողովուրդներն որ Ափրիկէ կը բնակին արեւելեան կ'կոչուէին, վասն զի իրենց լուսաւորութիւնն ու կարգ կանոնն Ասիայէն առած են :

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՐԲՆԵՆԻՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Աշխարհի արարութիւնէ Գլխի Աբրահամ :

(1963—2296 Գ. Ա.)

Արարութիւն. — Ի սկզբանէ անտի՛ կար յաւիտենական և ինքնազոյ էակ մը, Աստուած, որ հրամայելով յոչնչէ հաստեց բոլոր արարածները :

Նախ ստեղծեց երկինն ու երկիրն որոց վրայ անհուն խաւար կ'տիրէր, և հրամայեց որ լոյս լինի և լոյս եղաւ : Երկրորդ օրն Աստուած ջրերն երկու մաս բաժնեց՝ ահադին անջրպետով մը զոր Հասարարութիւն անուանեց. երրորդ օրը ջրերը զատեց, ծովեր ու լճեր շինեց և ցամաքն երեցաւ այլ և այլ բոյսերով ծածկուած. չորրորդ օրն Աստուած ստեղծեց արեւն՝ որ միլիօնապատիկ աւելի մեծ է քան երկիրն, նոյնպէս բոլոր երկնային աստղերն ու լուսինը : Հինգերորդ օրը ստեղծեց ծովու ձուկերն ու օդի թռչունները. վեցերորդ օրը՝ ցամաքային կենդանիներն և վերջապէս մարդը շինեց հողէ՛ ըստ իր պատկերի, այսինքն տուաւ նմա բանաւոր հողի որ նորա հողեղէն մարմինը կենդանացնէ :

Անհնարարութիւն. — Առաջին մարդուն անունն է Ադամ, որ կ'նշանակէ երկիր. իսկ կնոջ

անունը՝ Ես՝ որ բսել է Կեանք : Աստուած զմայլելիս պարտեզի մը մէջ բնակեցուց Ազամն ու Եւան : Այս գրախտին մէջ երջանիկ և անմահ կեանք մը պիտի վարէին եթէ իր պատուէրը պահէին : Այս պատուէրը տուեր էր Աստուած որ նոցա հաւատարմութիւնը փորձէ : «Ազատ էք գրախտին ամէն պտուղներէն ուտել, բայց զդուշացէք ճաշակելու բարոյ և չարի զիտութեան ծառին պտուղը . վասն զի եթէ ուտէք պիտի մեռնիք» : Բայց սատանան կամ չար ոգին՝ Ազամայ ու Եւայի երջանկութեան վրայ նախանձելով՝ օձի կերպարանք առաւ և յորդորեց Եւան որ արդիւնեալ պտուղէն ուտէ, ըսելով թէ Աստուծոյ պիտի նմանին և բարին ու չարը պիտի զիտնան : Եւան սատանային խորհրդոց անսալով այն պտուղէն ճաշակեց և Ազամին ևս տուաւ որ ուտէ : Այն ատեն Աստուած՝ գրախտէն վաճառեց Ազամն ու Եւան, և իրենց սերունդին հետ՝ աշխատութեան, վշտոյ և մահուան դատապարտեց :

Մահ Աբէլէ . — Ազամայ առաջին երկու որդիքն էին Կայէն ու Աբէլ, որ իրենց հօրն օրինակին հետեւելով՝ Աստուծոյ զոհ կ'մատուցանէին՝ ի նշան իրենց երախտագիտութեան : Առաջինն՝ որ երկրագործ էր, իր արտին պտուղները կ'նուիրէր, երկրորդն՝ որ հովու էր, իր հօտին ամենէն սիրուն գառնուկները կ'ընծայէր : Բայց այս երկու եղբարց բնաւ որութիւնն իրարմէ տարբեր էին : Կայէն վայրենի, կոշտ ու նախանձուտ էր, ընդ հակառակն՝ Աբէլ բարեբարոյ էր և պարկեշտ . անկեղծ սրտով զԱստուած

Ֆոխրէր, իր ծնողայ կ'հնազանդէր, վասն զի զիտէր որ հայր ու մայր պատուել՝ նոյն իսկ Աստուծոյ հնազանդիլ է : Աբէլն նուէրները շատ հաճելի էին Աստուծոյ . ուստի Կայէն նախանձէ շարժեալ օր մը ծածուկ իր եղբայրը սպաննեց : Այն ատեն անիծեց Աստուած Կայէնը՝ որ երկրիս վրայ սկսաւ աստանդական շրջիլ խղճի խայթէն տանջուելով, և ՚ի վերջէ քաղաք մը շինեց որպէս զի աղաւէն մը դանկ և մարդոց ատելութենէ ու վրէժխնդրութենէ ազատ մնայ :

Նահապէր . — Ազամ երրորդ որդի մ'ունեցաւ Սէթ անուն . շատ բարեպաշտ ու առաքինի էր և հաւատարիմ մնաց Աստուծոյ իր որդւոց հետ : Ազամ և Սէթ առաջին երկու նահապետները կ'սեպուին . միւսներն են, Կնոճ, Կայնան, Մալլալայէլ, Յարեդ, Կնոճ, որ հրաշիւք երկին ելաւ, Մաֆուսաղա, որու Աստուած ամենէն երկայն կեանքը շնորհեց, Ղափէ և Նոյ :

Ընդհանուր ջրհեղեղ . — Սէթայ սերուզը մինչև վերջն առաքինի շմայլին, Կայէնի որդւոց հետ յարաբերութիւն հաստատելով Աստուծոյ պաշտօնը մոռցան և հետզհետէ վատթարացան, այնպէս որ բոլոր երկրիս վրայ անզգամութիւն, անօրէնութիւն տիրեց : Այն ատեն Աստուած որոշեց մարդկային ազգը ջնջելու :

Նոյ միայն արդար և իր հարցը հաւատն ու բարեպաշտութիւնը պահէր էր . Աստուած նմա յայտնեց թէ ընդհանուր ջրհեղեղով մարդիկը պիտի բնաջինջ ընէ, և պատուիրեց որ իրեն համար բաւական մեծիակ նաւ մը

կամ տապան մը շինէ : Կոյ Աստուծոյ հրաժմանը կատարեց և հարիւր քսան տարուան մէջ տապանը լմնցուց : Կոյն միջոցին ժամանակ դատ խրատ և յորդոր տալու մարդոց որ իրենց վատ ընթացքը փոխեն , զըջումի դան որ սպառնալից պատուհասէն ազատին , բայց ընդունայն կ'խօսէր . մարդիկ այնքան մոլորած էին կրիւք որ նորա ազդարարութեան միտ չդրին : Այն ատեն՝ Կոյ իր ընտանեօք տապանը մտաւ՝ հետն առնելով ամէն անասկ կենդանիներէ մէյմէկ զըյգ , ինչպէս որ Աստուած իրեն պատուիրեր էր :

Անմիջապէս (3308) երկնից անձրևի հեղեղներ՝ որ քառասուն օր թափեցան , և ծովու յորդեալ ջրերը բոլոր երկիրն ողողելով՝ ամենէն բարձր լեռներէն տասն հինգ կանդուն վեր ելան : Այսպէս ջրերը հարիւր յիսուն օր երկրիս երեսը ծածկեցին և բոլոր մարդիկն ու կենդանիները ծովամայն կորան : Տապանը միայն կ'ծփար այս ահադին ծովուն վրայ :

Վերջապէս ջրերը քաշուելով՝ տապանը Հայաստանի Արարատ լեռին դադաթը կեցաւ : Կոյ բաւական ժամանակ սպասելէն ետև՝ ադուա մը արձակեց որ հասկընայ թէ ջրերը ցամքեր են . ադուաը չգարձաւ : Ապա քանի մ'անդամ ազունի մը դուրս հանելէն ետև՝ թռչունը ձիթնիի ոստ մը կտուցն առած եկաւ : Այն ատեն Կոյ նահապետ տապանէն ելնելով՝ Աստուծոյ զոհ մատոյց դալարաւէտ խորանի մը վրայ՝ և իր երախտապիտութիւնը յայտնեց : Աստուած խոստացաւ նորա սերունդը պահպանել և 'ի նշան խաղաղութեան ծիածանը ցյուց :

Կոյ առաջին նահապետներուն հնարած ար-

տեսաները դիտնալով՝ սկսաւ աշխատիլ և յատկապէս երկրագործութեան սլարապիլ , որ ամենէն կարևորն է : Իր որդւոց սորվեցուց հաղուիլ , բնակարան հաստատել . ինք սնկեց այլի որու պտուղէն զինի քամեց :

Բաբելոնի աշտարակ . — Կոյ երեք որդի ունէր , Սէժ , Քաս և Յաբէլ : Սոցա զաւակներն ու թոռներն Արարատեան աշխարհէն ելնելով՝ Սենաարայ դաշտը բնակելու իջան : Ամէն մէկ նահապետ իր տան տէրն ու իշխանն էր . ամենքը նոյն լեզուն կ'խօսէին : Բայց մարդիկ երթալով այնքան շատցան որ իրենց բնակած երկրին մէջ ուտելու բաւական սնունդ չգտան և ոչ արօտներ իրենց խաշանց համար : Ուստի աւելի ընդարձակ ու բարեբեր հողեր փնտռելու ելան : Սակայն իրարմէ բաժնուելէն առաջ ուղեցին աշտարակ մը շինել որու դադաթը մինչև երկինք պիտի հասնէր՝ իբրև յիշատակ իրենց քաժաման և կեդրոն միութեան : Անհամար մարդիկ այս շէնքը կառուցանելու զգաղեցան և արդէն մէկ մասն աւարտեր էին , երբ Աստուած նոցա ամբարտաւանութիւնը պատժելու համար լեզուները խառնակեց , այնպէս որ բանորները չկրնալով իրարու լեզու հասկընալ աշտարակին շինութենէ ետ կեցան : Այս աշտարակը Բաբելոն (խառնակութիւն) կոչուեցաւ , լեզուներու խառնակութեան պատճառաւ :

Այնուհետև մարդիկ երկրիս այլ և այլ կողմերը ցրուեցան՝ բարձր լեռներու դօտիններն ու գետերու ափունքը բռնելով : Սեմայ որդեկը Միջագետք և շրջակայ տեղուանքը հաստատուե-

ցան : Այս ցեղէն սերեցաւ եբրայեցի ժողովուրդը : Բամ Ափրիկէ գնաց . իսկ Յարէթի ընտանիքը հիւսիսային Ասիա և Եւրոպա դիմեց :

ԳԼՈՒԽ Բ .

Աբրահամի Գնու Մովելն :

(2296—2003)

Աբրահամայ կոչմանը . — Մարդիկ բոլոր երկրիս վրայ սփռուելով նախ կենաց անհրաժեշտ պիտոյքը հողալու սկսան և հետզհետէ աշխատութեան նոր միջոցներ գտան : Ամանք երկրագործութեամբ , այլք որսորդութեամբ և շատեր առուտորով պարասեցան : Ապա հարկ եղաւ անտառներ կտրել , ճամբաներ բանալ , քարեր հատանել , մետաղներ հանել , տուներ և տեղ տեղ քաղաքներ շինել : Աշխարի բուրդէն կերտաններ , կանսփէ ու վուշէ կտաններ գործեցին և փոքր առ փոքր պիտանի արուեստներն առաջ տարին : Բայց մարդիկ այս օգտակար բաներն ու ապրուստի զխրութիւններ ճարելու ատեն՝ սկսան մոռնալ Արարիչն ու արարածները պաշտել , այսինքն արեւը , լուսինն և մինչև անդամ կենդանիները :

Թէև Սեմայ ընտանիքն Ադամայ կրօնը պահեր էր , բայց օր ըստ օրէ նախկին պարզութիւնն ու բարեպաշտութիւնը կ'կորուսնէր չա-

ղերու հետ ապրելով : Աստի Աստուած իր յիշատակն ու ճշմարտութիւնը մարդոց մէջ անկորուստ պահելու համար ուղեց զատ ժողովուրդ մը պատրաստել և այս ժողովրդեան նախահայր մ'ընտրեց : Այս ընտրութիւնն Աբրահամու վրայ ընկաւ և ասկից կ'սկսի եբրայական ժողովրդեան բուն պատմութիւնը (2296) :

Աբրահամ իր ընտանեօք Բաղդէացոց երբին Ռւբ քաղաքը կ'ընակէր , որու ժողովուրդն արդէն կուսպաշտութեան մէջ ընկեր էր : Աստուծոյ հրամանաւ նահապեան այս քաղքէն ելաւ ու Գանանացոց երկիրը գնաց , իր հետն առնելով Սարա կինը , Ղովթ եղբորորդին , սպասաւորներ ու իր հօտն որ բազմաթիւ ուղտերէ , ոչխարներէ և այծերէ կ'բաղկանար : Սոքա էին հովիւ ժողովրդոց զլիւստոր հարստութիւնը : Փառաւոր տուներ , զեղեցիկ կարասիներ , արծաթ ու ոսկի չոճնէին : Կոյսպէս և Աբրահամ վրաններու ներքև կ'ապրէր , որ կենդանեաց մորթէրէ և հաստ կտաներէ շինուած էին և զիւրատար : Իրեն համար ամենէն մեծազին բաներն էին արօտնքն որպէս զի իր հօրանն արածի :

Երբ Աբրահամ ու ընտանիքը ձոր մը հասան որ իրենց շատ արդաւանդ կ'երեւէր , հին կազնի մը (Մաքբէ) ներքև դադար առին որպէս զի հանդստանան : Աստուած Աբրահամայ երևեցով յայտնեց նմա որ գտնուած վայրը Գանանացոց երկիրն է և վերստին խոստացաւ զայն իր սերունդին պարգևելու : Կահապեան երախտապիտութեամբ լինաւ Տէրն որ զինք կ'պահպանէր , սեղան շինեց և պատարագ մատոյց : Եւ ահա այս է Աստուծոյ կողմէ Աբրահամայ եղած կոչմանը :

Արդէն շատ տարիներ կար որ Աբրահամ ասոյ երկիրը կ'ընակէր երբ մեծ վէճ մը ծագելով Ղովտի և իր սպասաւորաց մէջ իրարմէ բաժնուեցան : Ղովտ Յոբրանն ղետին մօտ՝ ջրարբի և բարեբեր գաշտերու կողմը դիմեց և բնակութեան համար Սոբոճ քաղաքն ընտրեց : Այն ատենները՝ Սոգոմայ վրայ քանի մը մօտակայ թագաւորներ գալով՝ քաղաքն առին և Ղովտն ալ դերի ընկաւ : Աբրահամ այս դէպքն իմանալով իր սպասաւորները ժողվեց և թշնամի թագաւորաց վրայ յանկարծակի հասնելով՝ նոցա բանակը խորտակեց և Ղովտն աղատեց՝ միանգամայն շատ դերի ու աւար առաւ : Ահա այն ատեն Սաղեմայ թագաւորը Մելգեթեի՝ որ Աստուծոյ քահանայ մ'էր, Սոգոմայ թագաւորին հետ Աբրահամու ընդ առաջն ելաւ, զանի օրհնեց և նմա հաց ու դինի մեծարեց ՚ի նշան շնորհակալութեան : Այս Մելգեթեիկը Յիսուս Բրիստոսի մէկ նախատիպ պատկերն էր :

Սոբոճ, Գոճորի կործանումը. — Պենդեպօլսի (հինգ Կալա) ընակիչները յետին ծայր մոլի ու ամբարիշտ էին : Աստուած ուղեց այս քաղաքները կործանել. բայց որովհետեւ նոցա մէջ անմղներ կային՝ երկու հրեշտակ ուղարկեց, որ պարզ ճամբորդներու պէս՝ Սոգոմ իջան և Ղովտի տունը զնալով՝ ըսին նմա որ շուտ մ'իբր ընտանիքն աւնու և քաղքէն գուրս ելնէ որպէս զի վերահաս սրատուհասէն ազատի, ապսպրելով միանգամայն որ ետ չհային խոյս տալու ատեն : Ղովտ այս հրամանը կատարեց և իր ընտանեօք ճամբայ ելաւ : Արդէն Սոգոմ քաղ-

քէն բաւական հեռացեր էին՝ երբ յանկարծ ահուելի որոտումներ լսեցին ՚ի յետուստ : Յերկնից հուր ու ծծումբ անդալով՝ բոլոր Պենդեպօլսը, այսինքն Սոբոճ, Գոճոր և ուրիշ երեք մօտաւոր քաղաքներ՝ այրեցան մնալիք դարձան : Ղովտի կիներ հրեշտակին պատուէրը մտնալով՝ ետին նայեցաւ և իսկոյն աղի արձան եղաւ : Ղովտ՝ թէ և վշտահար՝ իր ուղին շարունակեց և լեբան մը վրայ հասնելով՝ անդ բնակեցաւ և բազմաթիւ ընտանեաց հայր եղաւ : Իբր երկու Մոլաբ ու Աման որդւոցմէ Մովսէսացիք ու Ամինայիք սերեցան, որ վերջէն Աբրահամայ սերունդին թշնամի դարձան :

Այնուհետեւ Պենդեպօլսի գտնուած վայրը Մելգեթեիկ եղաւ, կամ Մելգեթեան լէճ, որու եղերքն աւաղուտ ու ամայի և ջրերը դառն են ու անհամ :

Իմայել. — Աբրահամ՝ Սառայէն զատ՝ Աբրահամու եղիպտացի կին մ'ունէր, որմէ ծնաւ Իմայել որդին : Իսկ Սառա՝ որ ամուլ էր, երկնային ազդարարութեան համեմատ՝ պատառութեան ժամանակը որդի մ'ունեցաւ որու անունն էր Իսահակ, որ ըսել է որսախորթեան զաւակ : Եւ իբրաւի Իսահակ մեծ խնդութիւն պատճառեց իր ծնողաց, վասն զի իրմով պիտի ծաղկէր Աբրահամայ սերունդը : Բայց Իմայել սկսաւ նախանձիլ իր փոքր եղբօր վրայ և խաղու ատեն զանի կ'նեղէր և կ'ծեծէր : Սառա այս նախանձէն շարիք գուշակելով՝ աղաչեց իր ամուսինն որ Իմայելը մօրը հետ անկից հեռացընէ : Ծանր էր Աբրահամու այս խեղճ կինը

ճամբել, բայց ստիպուեցաւ կնոջը խնդիրը կատարել, վասն զի Աստուած այսպէս կամեր և յայտներ էր թէ Իսահակէն պիտի ծնէր իր բազմաթիւ սերունդը, նոյնպէս աշխարհի Փրկիչը, և թէ Իսմայէլն ալ երեսէ չպիտի ձգէր :

Ուստի Աբրահամ առաւօտ մը կանուխ՝ Աղարն իր Իսմայէլ որդւոյն հետ վրանէն դուրս հանեց և պատուիրեց նմա որ բնիկ երկիրը դառնայ : Աղար վշտալին հնազանդեցաւ այս հրամանին և Իսմայէլն առնլով անսպասին ճամբան բռնեց որ Արաբիա կ'տանի : Բաւական ժամանակ քալելէն ետև՝ իր հետն առած հացն ու ջուրը սպառեցան, և Իսմայէլ՝ որ անօթութենէ կ'հալէր և ծարաւէ կ'պապակէր, ընկաւ շնչասպառ ծառի մը ներքև : Աղար տեսնելով որ իր որդին հողին պիտի փչէր՝ սկսաւ լալ և նոյն տեղէն հեռանալ, դառնութեամբ դռչելով. — Ո՛հ, չեմ ուզեր տեսնել իմ որդւոյս մահը — : Բայց Աստուած այս ողորմելի մօր վրայ դիմալով՝ իր հրեշտակն ուղարկեց և նմա ջրի աղբւր մը ցոյց տալով խոստացաւ վերստին Իսմայէլը մեծ ժողովրդեան մը հայր ընել :

Ի վերջէ Իսմայէլ իր ոյժը գտնելով՝ մօրը հետ ճամբան շարունակեց և հասաւ Ապարատ Արաբիոյ Փարանոս գաշար, և սրտերազմած որ ժողովրդեան մը հիմնադիրն եղաւ : Այս ժողովուրդն Իսմայէլացիք կամ Արաբացիք կոչուեցաւ :

Իսահակ. — Աստուած՝ Աբրահամու հնադանդութիւնը փորձելու համար հրամայեց նմա որ մտակայ լեռ մ'եղնէ և իր որդին իրեն զոհ ընէ : Հին դարերու մէջ՝ Աստուծոյ ոչ միայն եր-

կրի ընտիր բերք, բոյս, պտուղ, ծաղիկ կը մատուցանէին իբրև նուէր, այլ և կենդանիներ՝ զոր կ'մորթէին և ապա փայտակոյտի մը վրայ դնելով կ'այրէին : Այս տեսակ զոհն ողջակեղ կ'ըսուէր : Սակայն ինչ դառն և մեծ զոհ մ'է մարդ ողջակիղել՝ Աստուծոյ հաճելի լինելու համար, մանաւանդ որդի մ'որ հօր համար շնաշխարհիկ գանձ մ'է :

Ահա Աստուած այս ողջակեղը պահանջեց Աբրահամէն՝ որ՝ թէև սաստիկ կ'վշտանար այս ծանր հրամանին վրայ՝ բայց կ'հնազանդէր : Ուստի ծերունի նահապետն իր հետն առնլով Իսահակ սրդին՝ որու կունակը բեռնաւորեր էր ողջակիղին համար փայտը, ճամբայ ելաւ : Իսկ Իսահակ կ'ըսէր՝ լեռն ՚ի վեր ելնելու ասան՝ — Հայր իմ, աւասիկ դանակը զոհը մորթելու համար, աւասիկ փայտն ու կրակը զայն այրելու համար, բայց ո՞ր է զոհը : — Աստուած պիտի հողայ, որդեակ իմ, կ'ըսէր Աբրահամ, և իր արտուօքը ծածկելու կ'ջանար :

Երբ լերան զաղաթը հասան (Գողգոթայ) Աբրահամ սեղան մը շինեց, վրան փայտ դրաւ և ապա որդին կապելով փայտակոյտին վրայ դրաւ որ մորթէ ու այրէ : Այն ինչ թեք վերցուց որ զաւակը զարնէ, երկնառաք հրեշտակի մը ձայնը լսեց որ կ'ըսէր. — Աբրահամ, Աբրահամ, մի սպաններ որդիդ, Աստուած քեզ փորձել կ'ուզէր և զոհ է քու հնազանդութենէդ : Պիտի ասրի Իսահակ և նորա սերունդն երկնից աստղերուն պէս պիտի բազմանան — :

Նահապետն՝ ուրախութեամբ լի՝ իր գաւաղը զրկեց, և նոյն պահուն խոյ մը տեսնելով որ

եղջուրներէն մացառէ մը կախուեր էր, բուննց
զայն և արդէն պատրաստուած սեղանին վրայ
զենլով Աստուծոյ զոհ մատոյց ։

Աբրահամ՝ որ խոր ծերութեան հասեր էր ,
Իսահակը կարգել կամելով իր հաւատարիմ
ծառան Եղիազարը՝ Միջագետաց Խառան քաղաքը
զրկեց ուր իր նառնէր եղբայրը կ'ընակէր , որ-
պէս զի անկից կ'ին մ'առնու բերէ ։ Եղիազար
Խառան համեմելով՝ քաղքէն դուրս ջրհորի մը
մօտ կայ առաւ իր ուղտերով ։ Քիչ ատենէն մի
շատ աղջիկներ նոյն ջրհորին մօտ եկան որ ի-
րենց խաշանց ջուր սան ։ Նոցա մէջ՝ նաքովորի
թուր Աբեբեկս ամենէն աւելի կ'փայլէր իր հա-
մեստութեամբն ու ղեղեցիութեամբը ։ Եղիազար
այս աղջկան մօտենալով ջուր խնդրեց որ խմէ ։
Ռեբեկա յօժարակամ առաւ իր կոյժն և Ե-
ղիազարի ուղտերուն համար ալ ջուր քաշեց ։
Այն ատեն Եղիազար դիտեց որ իր ուզած աղ-
ջիկն է այն , և պարկէն ապարանջան ու օղեր
հանելով նմա ընծայեց ։ Ապա Ռեբեկայի եղ-
բօր՝ Լաբանուս տունը դնաց , ուղևորութեան նպա-
տակն իմացոյց և անոր հաւանութեամբը Ռե-
բեկան առաւ ու Իսահակին բերաւ ։

Իսահակայ սրբիքը . — Իսահակ երկու որդի
ունեցաւ , Եսաու ու Յակոբ , որ երկուորեակ էին ։
Սոքա ևս՝ Ադամայ երկու որդւոց պէս՝ բնու-
թեամբ իրարու չէին նմաներ ։ Եսաու առջինն էր՝
չէկ էր ու թաւամորթ , վայրենամիտ ու դո-
ւող , որսորդութեամբ գաշտերը կ'անցընէր իր
ծնողքէն հեռու , մինչդեռ Յակոբ հեղ , ընտա-
նետէր և ծնողացը հլու զաւակ մ'էր ։

Օր մը Եսաւ՝ յողնած և անօթի որսէն տունը
գառնալով՝ աղաչեց իր եղբայրն որ եփած ոս-
պեթանն իրեն տայ որ ուտէ ։ Յակոբ յանձն
առաւ , պայման դնելով որ Եսաւ անդրանկու-
թեան իրաւունքն իրեն ծախէ ։ Եսաւ այս սակ-
արկութիւնն ընդունեց և ոսպեթանը կերաւ ։

Նահապետաց ժամանակ սովորութիւն կար որ
երբ հայր մ'իր մահը մօտալուտ տեսնէր՝ իր
մեծ որդին կ'կոչէր և նմա յատուկ օրհնութիւն
տալով իր յաջորդը կ'կարգէր , և այսպէս անդ-
րանիկը՝ հայրենական ստացուածոց մեծ մասը
ժառանգելով իր եղբայրը և ընտանեացը զլուխը
կ'լինէր ։

Նոյնպէս և Իսահակ՝ որ արդէն շատ ծեր էր ու
կոյր , իր վախճանը մօտ տեսնելով՝ Եսաւ որդւոյն
անդրանկութեան օրհնութիւն տալ ուզեց ։ Աս-
տի պատուիրեց նմա որ իրեն որսի միս բերէ ,
խորտիկ ընէ ու մեծարէ ։ Բայց որովհետև Ե-
սաւ իր անդրանկութիւնը Յակոբին տուեր էր ,
մայրը Ռեբեկան հնար մը մտածեց որ օրհնու-
թիւնը Յակոբն ընդունի ։ Երկու մանր ուլ մոր-
թել տալով , շուտ մը խորովեց , ուլնիններով
Յակոբայ թեքն ու վեղը փաթթեց որ Եսաւին
պէս թաւ լինի ու հօրմէն չճանչցուի և ապա
կերակուրը Յակոբայ տուաւ որ հօրը տանի ։ Ի-
սահակ կերաւ և զանի օրհնեց ։

Բայց Եսաւ ի դարձին դործն իմանալով՝ սաս-
տիկ բարկացաւ և որոշեց իր եղբօրմէն վրէժ
լուծել ։ Այն ատեն Յակոբ Ռեբեկային խոր-
հրդով հօրը տունէն հեռացաւ և Միջագետք՝
Լաբանու տունը դնալու համար ճամբայ ելաւ՝
որպէս զի իր եղբօրը վրէժխնդրութենէ ազատի ։

Յուրաքանչեւ երաւը. — Արդէն բաւական ատեն կար որ Յակոբ կ'ուղեւորէր՝ երբ իրիկուն մը հանդէսէլու համար առանձին տեղ մը դարձար առաւ և զլեւին տակը քար մը դնելով նիւհեց : Այն ատեն սքանչելի երազ մ'երազեց : Երկրէս մինչև երկին սանդուղ մը տեսաւ, որու վրայ հրեշտակներ կ'եննէին կ'իջնէին : Նոյն միջոցին ձայն մը լսեց որոտալեր որ կ'ըսէր . — Ես եմ Յակոբնականը, Աբրահամու և Տորդ Իսահակայ Աստուածը : Այդ երկիրն որու վրայ կ'նջես քեզի պիտի տամ, երկրիս աւազին պէս պիտի շատնայ սերունդդ և բոլոր ազգերն 'ի քեզ պիտի օրհնուին — : Յակոբ իսկոյն ահ ու գողով արթնցաւ և զգալով որ երկնազդեցիկ երազ մ'էր այս, քարը զոր բարձ ըրեր էր, իւղով օծեց և զայն Բէթէլ անուանեց, այսինքն Աստուծոյ տուն :

Յետոյ Յակոբ Իսրայէլ հասաւ և Լաբանու մօտ քսան տարի ծառայեց : Բազմաթիւ զուակներ ունեցաւ իր Լիա և Ռաքել կիներէն, և վերջապէս Գանանացոց երկիրը գառնալու համար իր ընտանեօք և խաշանց հետ ճամբայ ելաւ :

Իւրայէլ. — Մինչդեռ Յակոբ իր հայրենի հողին կ'մօտենար՝ սաստիկ երկիւղ զգաց իմանալով որ իր Եսաւ եղբայրը զինեալ գնդով մը իրեն դէմ կ'գար : Անմիջապէս նոյն տեղը վրաններ կանգնեց, իր ընտանիքը տեղաւորեց և ինք մեկուսացաւ որ Աստուծոյ օգնութիւնը հայցէ : Յանկարծ զիշերայն անձանօթ էակ մ'իր գէմն ելաւ : Հրեշտակ մ'էր երկնաւար որ սկսաւ Յակոբայ հետ զօտեմարտիլ : Ի զուր ջանաց հրեշ-

տակն որ զետին տապալէ Յակոբը : Այս կռիւր մինչև առաւօտ տևեց և Յակոբ յաղթեց :

Հրեշտակը Յակոբայ աշխարհաութիւնը զովելով, օրհնեց զանի և Իւրայէլ անուանեց որ ըսել է Աստուածամարդ : Երբ արևն ելաւ՝ նահապետն իր ընտանիքն առնելով շիտակ Եսաւին մօտ դնաց, և սիրտը շահելու համար նորա առջևը խոնարհեցաւ : Եսաւ մոռցաւ իր հին ռին և նորա հետ հաշտուեցաւ :

Յովէէ և իր եղբարը. — Յակոբ տասն երկու որդի ունէր, որ Իսրայէլի տասն երկու ցեղերու նախահարքն եղան : Բայց նա ամենէն աւելի կ'սիրէր Յովսէփը, որ քաղցրաբարոյ և պարկեշտ պատանեակ մ'էր : Իր սիրոյն 'ի նշան ծաղկեայ պատմութեան մը շինել տուեր էր նորա համար : Յովսէփայ միւս եղբարքն իրմէ սկսան նախանձիլ, մանաւանդ երբ նորա հրաշալի երազները կ'լսէին : Օր մը՝ Յակոբայ տասն որդիքը հեռաւոր դաշտ մը գացեր էին իրենց ոչխարներն արածելու, ըստ սովորութեան, և քանի մ'օր տարակայ գտնուելով իրենց հայրը տարակուսանայ մէջ ձգեր էին : Ուստի Յակոբ՝ Յովսէփին ուղարկեց որ երթայ նոցա վրայ լուր բերէ : Երբ իր չարամիտ եղբարքը զինքը հեռուէն տեսան իրարու ըսին . — « Ահա մեր երազատեսը կ'դայ, եկէք զանի սպաննենք և մեր հօրն ըսենք թէ վայրի կենդանի մը պատուեց » : Ռուբէն՝ որ անդրանիկն էր, յորդորեց որ այդ ոճիրը չգործեն և զանի մօտակայ մէկ ցամաք հօրը նետեն, վերջէն ազատելու յուսով : Այս յորդորը մտիկ ըրին և Յովսէփ անկասկած մօ-

տենալուն՝ եղբարքը զանի բռնելով՝ ծաղկեաց պատմութեանը հանեցին և զինք հորն իջեցուցին, անզգայ մնալով նորա աղաչանաց և արտասուաց: Նոյն պահուն Իսմայելացի վաճառականներ անցնելով՝ Յուզայի խորհրդով՝ եղբարքը զուբէն հանեցին Յովսէփն և նոցա ծախեցին: Յետոյ այժ մը մտրվելով նորա արեան մէջ Յովսէփայ պատմութեանը թաթաւեցին և Յակոբայ զրկեցին ըսելով թէ իր սիրական որդին զազանի կերակուր եղեր էր: Յակոբ սաստիկ վիշտ զղաց որբուոյն արիւնալի հանդերձը տեսնելով և անմխիթար մնաց նորա կորստեան վրայ:

Յովսէփ ի բանս. — Իսմայելացի վաճառականներն Եղիպտոս հասնելով Յովսէփը ծախեր էին հարուստ Եղիպտացիի մը, Պեթափէս անուն, որ թագաւորին (փարաւոն) երևելի մէկ պաշտօնաւորն էր: Յովսէփ իր խելքով և զործունէութեամբ սիրելի եղաւ իր տիրոջ, որ զինք իր տանը սնտես կարգեց: Դժբաղդաբար՝ Պետափրէսի կինը Յովսէփը հրապուրել չկարենալուն՝ իր ամուսնոյն առջև զանի ամբաստանեց իբրև անհատարիմ: Այն ատեն Պետափրէս՝ կնկանը խօսքին հատալով Յովսէփը բանտ զնել առաւ: Նոյն բանտին մէջ Փարաւոնի երկու սպասաւորները կային: Մին մատուռակն էր, միւսը մատակարարը: Այս երկու կալանաւորները մի և նոյն դիշեր երազ տեսան և հետևեալ օրը Յովսէփին պատմեցին: Մատուռակն երազեր էր թէ՛ բաժակի մը մէջ խաղող կ'ըթամէր և թագաւորին կ'մեծարէր: Մատակարարն երազեր էր թէ՛ զլխուն վրայ երեք հատ կո-

ղով կ'կրէր հացով լեցուն, և թռչունները զայն կ'ուտէին: Յովսէփ այս երազները մեկնեց և մատուռակին ըսաւ. — «Դու, քիչ օրէն՝ պիտի հաստատուիս պաշտօնիդ մէջ, բայց երբ արքունիքն երթաս, յիշէ զիս և թագաւորն աղաչէ որ զիս բանտէն հանէ, վասն զի անմեղ եմ»: Իսկ մատակարարին ըսաւ. — «Դու մահուան պիտի դատապարտուիս և մարմինդ թռչնոց ճարակ պիտի լինի»: Երգարև այսպէս եղաւ: Բայց մատուռակը յաջողութիւն դաննելուն՝ Յովսէփը մտցաւ, որ ամբողջ երկու տարի բանտը մնայ:

Փարաւոնի երազ. — Այն ատեններն Եղիպտոսի թագաւորը Թաֆնոսիս երազ մը տեսաւ, որ իր միտքը շատ վրդովեց: Տէրութեան գիտունները չկրցան այն երազը մեկնել: Օր մը մատուռակը՝ զինի տալու ատեն՝ զխտելով որ թագաւորը տեսած երազին համար շատ տխուր էր՝ յայտնեց նմա որ բանտը Յովսէփ անուն պատանի մը կայ որ քաջ գիտէ երազ մեկնել, ինչպէս որ իրենը մեկնէր էր: Փարաւոն անմիջապէս հրամայեց որ Յովսէփն իր առջևը բերեն և իր երազը նմա պատմեց այսպէս. — «Նեղոս գետին ափունքն էի. աղոր մարդադէտնի վրայ եօթ պարբար երինջ տեսայ և եօթ հատ ալ վախա երինջ որ պարարտները կերան. յետոյ տեսայ եօթ լեցուն հասկ և եօթ հատ պարպ հասկեր որ առջինները կ'լլեցին: Յովսէփ այս երազները՝ որ նոյն ոչանակութիւնն ունէին, բացատրեց ըսելով — Եօթ դէր երինջն և եօթ լեցուն հասկերը կ'նշանակեն թէ եօթ տարի շաբունակ ցորենի առատութիւն պիտի լինի յե-

գիպտոս . իսկ եօթ վախա երինջն ու հասկերը կ'նշանակեն թէ հետեւեալ եօթ տարին ամէն տեղ սով պիտի տիրէ : Ուստի խորհուրդ տուաւ Փարաւոնին որ առատութեան ժամանակ ցորեն համբարէ սովին առաջն առնլու համար : Փարաւոն Յովսէփին իմաստութեան և հեռատեսութեան վրայ զարմանալով իսկոյն զանի փոխարքայ ըրաւ և ծանր հազուսաներ հաղցընելով իր արքունական ոսկի մատանին ընծայեց նմա , հրաման տալով միանգամայն ամենուն որ նմա հնազանդին : Յովսէփ այս բարձր պատուոյն և Փարաւոնի վստահութեան արժանի լինելու համար՝ տէրութեան գործերը կարգադրեց և սկսաւ ամէն կողմէ ցորեն բերել և համբարել տալ , որպէս զի դալիք սովին ժամանակ ժողովուրդը սովալլուկ չմեռնի : Իրօք սովն եկաւ : Բայց եւ դիպտոս՝ Յովսէփայ շնորհիւ , մեծ տառապանքէ ազատ մնաց :

Յօլեէի իր եղբայր կ'այսոնուի . — Սովն սկսեր էր տարածուիլ Եդիպտոսի չորս կողմն և մինչև Բանանացւոց երկիրը : Յակոբ տեսնելով որ տան պարէնը հատեր էր , իր որդիքն Եդիպտոս ուղարկեց որպէս զի ցորեն գնեն . միայն կրասեր որդին Բենիամինն իր մօտ պահեց՝ վախճալով որ ճամբան փորձանք մը չպատահի զլսուն : Երբ Յակոբայ տան որդիքը հասան Եդիպտոս Փարաւոնի առաջին պաշտօնէին առջևն ելան , երկիր պաղին և իրենց խնդիրն առաջարկեցին : Յովսէփ իր եղբարքը ճանչեց թէ և , բայց զիմամբ խտրու վարուեցաւ նոցա հետ և ըսաւ . — « Դուք ցորեն գնելու համար եկած չէք ,

այլ անտարակոյս լրտեսներ էք և միտք ունիք Փարաւոնի տէրութեան մէջ անցած դարձածը քննել » : Յակոբայ որդիքն այլ յայլմէ եղան և ամէն բան պատմեցին . — « Մենք տան երկու եղբարք էինք , ըսին . կրտսերը մեր հօրը քովն է , իսկ միւսը վաղուց մեռած է » : Այն ատեն Յովսէփ ըսաւ . — « Ձեր խօսքին չպիտի հատամ՝ մինչև որ փորձով չհաստատէք և ձեր կրտսեր եղբայրը չբերէք : Յորեն առէք դացէք . բայց ձեզմէ մին այս տեղ պատանդ պիտի պահեմ » : Յովսէփայ եղբարքը նորա զէմ ըրած անիրաւութիւնը յիշելով ըսին . — « Աստուած արդար է , մեզ կ'պատմէ » : Յովսէփ նոցա ըսածը հասկըցաւ և սիրտն ելնելով՝ զլուխը դարձուց որ արատւքը չտեսնեն : Ապա հրաման տուաւ որ նոցա պարկերը ցորեն լեցընեն , և պէտք եղածը հօգան ուղևորութեան համար : Բայց Շմաւոնն իր քովը պատանդ պահեց :

Երբ միւսներն իրենց հօրը դարձան՝ բոլոր անցած դէպքը պատմեցին Յակոբայ : Ծերունի նահապետը մերժեց Բենիամինը տալու . բայց երբ տեսաւ որ սովն օր ըստ օրէ կ'սաստկանար և որդւոց բերած պաշարը կ'սպառէր , յանձն առաւ թողուլ Բենիամինն և Յուդա խոստացաւ ամէն ինամբ տանիլ նորա վրայ : Եդիպտոս վերադառնալով Յակոբայ որդիքը սիրալիբ ընդունելութիւն մը գտան Յովսէփայ կողմէ , որու սիրտը սաստիկ յուզուեցաւ իր հօրը վրայ լուրեր առնլով և Բենիամինը տեսնելով : Հետեւեալ օրը Յովսէփ իր մատակարարին հրամայեց որ առաջին անգամուան պէս նոցա պարկերը ցորեն լեցընէ , և Բենիամինի պարկին մէջ պողտ-

նի իր ոսկի բաժակը դնէ, իր եղբարքն երկրորդ անդամ մ'ալ փորձելու մտօք: Երբ այսպէս Յակոբայ որդիքն ուրախ զուարթ ճամբայ ելան, յանկարծ Յովսէփայ հաղարայետը վրայ հասաւ կեցուց զնոսա ըսելով. — « Ապաշտորհ մարդիկ, այսչափ բարեաց փոխարէն չարիք կ'հատուցանէք. ձեզմէ մին իմ տիրոջս ոսկի բաժակը գողցեր է »: Ամենքը շփոթելով համարձակ ըսին թէ այդպիսի գողութիւն մը բնաւ ըրած չեն, և եթէ իրենցմէ մէկուն մօտ բաժակը գտնուի, այն սպաննուի և իրենք զերի մնան: Իսկոյն պարկերը պարպեցին և բաժակը Բենիամինի պարկէն ելաւ: Մեծ եղաւ Յակոբայ որդւոց զարմանքն ու ջաւը և ստիպուեցան վերստին Յովսէփայ առջևն ելնել, որ բարկութիւն կեղծելով խտտիւ ըսաւ. — « Արդար չէ որ անմեղը տառապի, զուք զայէք ձեր հօրը քով, բայց դողն իմ գերիս պիտի մնայ »:

Այն ատեն Յուդա՝ Յովսէփայ ծնոցայ փաբնելով ըսաւ. — « Տէր իմ, հօրս խօսք տուի Բենիամինը զարձընելու իրեն. եթէ 'ի գարձին մեզի հետ չտեսնէ, ջաւէն պիտի մեռնի: Ես նորա տեղ գերիդ կ'լինիմ »: Յովսէփ այս ըսելով չկրցաւ այլայլութիւնը զսպել և ինքզինքը նոցա յայտնեց ըսելով. — « Ես եմ ձեր Յովսէփի եղբայրը. միթէ տակաւին կենդանի է հայրս »:

Ապա իր եղբարքը զրկեց զորովանօք և խնդրեց որ երթան իր հայրը բերն: Յակոբ այս ուրախալի լուրն իմանալով գոչեց զարմանօք. — « Այսուհետև ուրիշ փափաք չունիմ, քանի որ իմ Յովսէփի որդիս զեւ կենդանի է »:

Ուստի Յակոբ իր ընտանիքն առնելով, որ այն ատեն եօթանասուն հօգիէ կ'բաղկանար, եղիպտոս գնաց և Գէշէֆ բարեբեր երկիրը բնակեցաւ: Այս նահապետն արդէն ծերացած լինելով իր որդիքն ու թուռնքն օրհնեց, այլ և այլ մարդարէութիւններ ըրաւ և խնդրեց որ իր մարմինը հարցը զերեզմանը թաղեն 'ի Մամբրէ: Յովսէփ իր հօրը վերջին կամօք կատարեց: Շատ տարիներ ևս կառավարեց նա Եղիպտոսն և մահուան ժամանակը յորդորեց իր եղբարքն որ միշտ միաբան մնան՝ ապսպրելով որ իր մարմինը հօրը մօտ թաղեն:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄԻՋԵՒՆԻ ՎԻՆ ԲՈՒՄԻՆԻ:

(2003—1080)

Իւրայեւացոց կալածանք. — Յակոբայ ընտանիքը քիչ ժամանակի մէջ այնքան բազմացան յեղիպտոս որ մեծ ժողովուրդ մը կազմեցին՝ բոլորովին տարբեր բնիկ ժողովուրդէն կրօնիւ, սովորութեամբ և բարութք: Արդէն Յովսէփայ բարեբար՝ Թուֆուսի փարաւոնը մեռեր և նորա տեղ գոռոզ ու անգութ իշխանն Ամնուփիս (Մէրէնգիայ) կ'ընտրուէր յեղիպտոս: Այս թագաւորն Իւրայեւացոց բազմանալը մեծ վտանգ մը համարելով իր տէրութեան համար, այլ և

այլ բուռն միջոցներ բանեցոյց զայնս ջնջելու յուսով : Նախ տաժանելի աշխատութեանց դատապարտեց և ապա հրամայեց իր ժողովրդեանս որ նոցա նորաձին որդիքը Նեղոս գետը նետեն :

Մովսէսի աղաթո՞ւնը Նեղոսէն . — Նոյն միջոցին Ղևիի ցեղէն կին մ'իւր նորաձին որդին երեք ամիս ծածուկ պահեց : Բայց նկատելով որ այս անմեղ մանկիկը վերջապէս Փարաոնի զինուորներն երևան պիտի հանեն և սպաննեն , պրտուէ օրորոյց մը շինեց , կուպրով ձեփեց և մանկիկը նորա մէջ դնելով՝ գետը ձգեց , այն պահուն որ Փարաոնի աղջիկը գետեզրը կ'գար լուացուելու : Երբ սա հեռուէն կ'նշմարէ այն նաւակաձև կողովն որ ջրերուն վրայ կ'ծփար , իսկոյն հրաման կ'ընէ որ զայն իրեն բերեն : Հետաքրքրութեամբ կ'բանայ և նորա մէջ սիրուն մանկիկը տեսնելով այնքան կ'զթայ վրան որ զանի սանտուի մը կ'յանձնէ որ հոգ և խնամք տանի նորա վրայ : Այս սանտուն գետընկեց մանկան մայրն էր :

Գանի մը տարի ետք՝ Փարաոնի աղջիկը սոյն մանկիկն որդեգրեց նորա անունը Մովսէս՝ դնելով , որ ըսել է ջրէն ելած , և արբունիքը պահեց , ուր եղիպտացոյց ամէն գիտութեանց մէջ վարժեցաւ : Բայց երբ Մովսէս մեծնալով իմացաւ իր ծագումը , լու ևս համարեց իր ազգակիցներուն հետ ապրիլ ու տառապիլ քան թէ ճոխութեան մէջ՝ նոցա հալածիչներուն հետ մնալ : Օր մը տեսաւ նա Եղիպտացի մ'որ սաստիկ կ'զանակոծէր Իսրայէլացի մը : Ուստի չկրնալով իր արդարացի զայրոյթը զսպել , Եղիպ-

տացին սպաննեց և խոյս տուաւ Մարիամնու երկիրը , ուր ամուսնանալով քառասուն տարի իր աներին ոչխարներն արածեց :

Բողոքաւ մորենին . — Օր մը Մովսէս Բորէք լերան մօտ իր հօտը կ'արածէր՝ երբ յանկարծ նորա զագաթը մորենի մը նշմարեց որ կը վառէր առանց այրելու : Մովսէս ահ ու գողով մօտեցաւ որ լաւ գիտէ այս նորահրաշ տեսիլը , երբ աստուածային ձայնը լսեց որ կ'ըսէր . — « Լսեցի Իսրայէլացոյց արատնջները . դերութենէ զայնս պիտի ազատեմ և քեզ ընտրեցի առաջնորդ : Ուստի զնա՛ յանուն իմ Փարաոնէն խնդրէ , ես միշտ քու հետ պիտի լինիմ : Ես եմ Եհովահ , Որ էն » : Մովսէս կը վարանէր . Աստուած նոյն պահուն այլ և այլ հրաշքներ ընելով Մովսէսը քաջալերեց : Եւ Մովսէս իր Ահարոն եղբորը հետ Եղիպտոս զնաց որպէս զի Աստուծոյ հրամանը կատարէ : Նախ իր նպատակն Իսրայէլացի ձերբերուն յայտնեց և ապա Փարաոնի առջևն ելնելով՝ յանուն Աստուծոյ՝ խնդրեց որ Իսրայէլացոյց թոյլ տայ անապատն երթալ զո՛հ մատուցանել : Փարաոն Մովսիսի խնդիրը մերժեց արհամարհանօք և հրամայեց որ Իսրայէլացոյց աշխատանքն ու չարչարանքը ծանրացընեն :

Տասն հարուստք . — Մովսէս տեսնելով որ Փարաոն անսաստ ու յամառեալ կ'մնայ՝ Եղիպտացոյց վրայ այլ և այլ պատուհասներ բերաւ , որ հարուստք՝ կ'ըսուին : Նախ՝ ջրերն յարէն փոխեց , որով բոլոր ձուկերը սատկեցան , ապա

անթիւ քորպէր ճահիճներէն ելնելով զաշտերը լցան և իրենց կարկաչունով թաղաւորին բունը վերդովեցին . հետզհետե եկան Ժէղնէր , Ժանձէր , որ շարունակ կ'նեղէին բնակիչները , Ժանդախ , որ բոլոր կենդանիները սատակեց , կարկուտ , կեղտ , Ժարխ , Խաւար , որ երեք օր բոլոր Եղիպտոսը ծածկեց : Բայց Փարաւոն՝ ամէն անդամուն որ հարուած մը պատահէր կ'խոստանար ազատ թողուլ Իսրայէլացիքը , և երբ պատահասը կ'անցնէր իր խոստումը կ'մոռնար : Տասներորդ հարուածը չհասած՝ որով մէկ զիշերուան մէջ եղիպտացոց բոլոր անդրանիկ որդիքը սատակիչ հրեշտակին ձեռօք պիտի սպաննուէին , Մովսէս հրամայեց որ բոլոր Իսրայէլացիք դառնուկ մորթեն , խորովեն , նորա արիւնով իրենց տան դռները սրսկին և ճամբորդի պէս դաւազան 'ի ձեռին պատրաստ կենան , այնպէս որ՝ երբ հրեշտակն անցնի՝ արեան նշանը տեսնելով իրենց չվնասէ : Իսրայէլացիք այս հրամանը կատարեցին , միանալով Պարաւոն կամ Ջարխէն ըրին , որ ըսել է անդ , այսինքն Աստուած Եղիպտոսէն պիտի անցնէր : Իսրայէլացիք ամէն տարի այս դէպքին յիշատակը տօնեցին զատկական զառնուկի զենմամբ , մինչև այն օրն որ Յէօօօ Գըլխօօօ իբրև ճշմարիտ դառնուկ , իր մարմինն ու արիւնը զոհեց մարդկան փրկութեան համար :

Փարաւոն այս վերջին հարուածին վրայ թողուց որ Մովսէս Իսրայէլացիքն առնէ Եղիպտոսէն ելնէ :

Իսրայէլացոց ազատութիւնը . — Պատրային հե-

տնեալ օրն Իսրայէլացիք , որ վեց հարիւր հազար պատերազմող էին , առանց համրելու մանկտին , կանայքն ու ծերերը , ճամբայ ելան Մովսիսի առաջնորդութեամբը : Յերեկն ամպէ սիւն մ'արեղակը ծածկելով նորա ջերմութենէ Իսրայէլացիքը կ'պահպանէր . զիշերը լուսեղէն սիւն մը զայնս կ'առաջնորդէր : Այսպէս անպատին մէջ քալելով՝ հասան մինչև Արմիր ծովուն եզերքը : Բայց Փարաւոն շուտ մը զղջաց Իսրայէլացիքն արձակելուն վրայ , վասն զի դորձաւորներ չպիտի դանէր ահագին շէնքեր կառուցանել տալու համար . ուստի իր բանակին զլուին անցաւ և Իսրայէլացոց զանուած տեղը հասաւ :

Իսրայէլացիք հեռուէն Փարաւոնի բանակին զալը տեսնելով գող ելան և սկսան Մովսիսի դէմ դանդաղել : Բայց Մովսէս նոցա երկիւղը փարատեց և Աստուծոյ հրամանաւ ձեռքը կարմիր ծովուն վրայ տարածելուն՝ սաստիկ հրատապ հով մ'ելաւ և ջրերը բաժնեց այնպէս որ մէջ անդէն ճամբայ բացուելով Իսրայէլացիք կարող եղան հետիոտն զիմացի եղերքը հասնիլ ապահովի : Փարաւոն նոցա ետևէն սնրեց , բայց ինքն ու իր զօրքը ծովամոյն կորան ջուրերուն միանալովը , և այսպէս Իսրայէլացիք իրենց բռնակալներուն ձեռքէն ազատեցան :

Իսրայէլացիք յԱնապաօն . — Իսրայէլացիք այնուհետև անապատին մէջ սկսան թափառիլ և տեսակ տեսակ նեղութիւններ կրել : Երբեմն ծարաւէ կ'պապաղէին , երբեմն անթմութենէ կը մուշէին և այս տառապանայ պատճառը Մով-

սէսը համարելով կ'արանջէին : Բայց Մովսէս՝ Աստուծոյ շնորհիւ, հրաշքներ կ'գործէր, և նոցա ջուր, ուտելիք և այլ և այլ բարիք կը հայթայթէր : Ինչպէս երբ երեք օրէն Սուր անապատին մէջ Մեռու ըտուած տեղը հասան, որովհետեւ ջրերը լեզի էին անդ, Մովսէս՝ զայն քաղցրացուց՝ նոցա մէջ տեսակ մը փայտի շերտ նետելով. նոյնպէս երբ Սէփ անապատէն ելնելով Հարանի մտնեցան, Մովսէս իր դաւադրանով ժայռի մը զարկաւ և յորդառատ ջուր բղկեցուց : Իսկ երբ Քորէբի և Սինա լեռանց մէջ Իսրայէլացոց պաշարը հատաւ՝ Մովսիսի աղօթքով հով մ'եղնելով անհամար լւրմարդիներ թափեցան Իսրայէլացոց բանակը, և առաւօտուն ճանաչեց իջնելով բոլոր զաշար ծածկեց :

Սինա լեռ, պարտէզանք. — Արդէն երեք ամիս կար որ Իսրայէլացիք Եգիպտոսէն ելեր էին՝ երբ Սինա լեռան ստորտը հասնելով՝ Մովսէս Աստուծոյ հրամանաւ՝ իր Ահարոն եղբոր հետ նոյն լեռան վրայ ելաւ : Այն ատեն երկին որոտաց, փայլակներ տեսնուեցան, թանձր մութը լեռը ծածկեց և Աստուած ամպերու մէջէն իր օրէնքը հրատարակեց : Մովսէս՝ Աստուծոյ պատգամները ժողովրդեան հաղորդեց : Յետոյ վերստին լեռան դադար իջաւ առանձին և քառասուն օր անդ մնաց : Աստուած տուաւ նմա երկու քարեղէն տախտակներ որոց վրայ գրուած էին դասնաբանեաց պարտէզանք :

Ուկեղէն ոբլի. — Իսրայէլացիք՝ որ Աստուծոյ հրամանին հաւատարիմ մնալու խոտացեր էին,

շուտով իրենց խոտումը մոռցան, և տեսնելով որ Մովսէս լեռնէն իջնելու կ'ուշանայ, դացին Ահարոնը գտան և իրմէ սպառնալեօք պահանջեցին որ Եգիպտացոց կուռ պէս իրենց կուռքեր շինէ որ պաշտեն : Ահարոն երկնչելով նոցա ուկի ոբլի մը ձուլել տուաւ, որու առջև Իսրայէլացիք սկսան պարել : Սակայն Մովսէս լեռնէն իջաւ և ժողովրդեան կուսաշարութիւնն ու աստուածութիւնը դիտելով սաստիկ բարկացաւ և քարէ տախտակները դետին նետեց խորտակեց և ոսկիէ որթը փշրեց : Այս պարագայիս մէջ բաղնաթիւ մարդիկ պատժուեցան իրենց անհնազանդութեան պատճառաւ, բայց Մովսէս տեսնելով որ միւսները կ'զղջան՝ վերստին լեռն ելաւ, Աստուծոյ ներդրութիւնը հայցեց և օրինաց նոր տախտակներ առնելով ժողովրդեան բերաւ :

Տաղանակ ուրի. — Արկղ մ'էր այս անփուտ փայտէ, որու ներսն ու դուրսը ոսկի թիթեղներով պատած էր : Այս արկղին մէջ դրուեցան օրինաց տախտակները : Մովսէս այս արկղն անուանեց Տաղանակ Տեառն և զայն ուրիշ կրօնական զարդոց հետ ընտիր կերպստէ վրանի մը ներքե կնելով՝ նորա պահպանութիւնը Ղաւտացոց ցեղին յանձնեց : Այս վրանը կ'ըսուէր Խորան վկայութեան (1605) :

Վախճան Մովսէսի. — Երբ Իսրայէլացիք Քանանացոց երկրին մտնեցան՝ Մովսիսի հրամանաւ տասն երկու մարդիկ դացին նոյն երկիրը քննելու և ՚ի գարձին իմաց տուին թէ բնակիչները

պատերազմասէր, քաղաքները պարսպապատ են և հողը բարեբեր: Այն ատեն Իսրայէլացիք տեսնելով որ Աւետեաց երկրին տիրելու համար մեծ պատերազմներ սլտի մղեն, սկսան աւելել դառն կերպով պանդատիլ Մովսիսէն և Ահարոնէն ըսելով. — «Ինչո՞ւ համար մեզ Եզիպտոսէն հանեցիք և այս անապատը բերիք ուր ողորմելի կեանք մը կ'վարենք և վերջապէս զօրաւոր թշնամիներու ձեռք պիտի ջընջուինք»: Իսրայէլացւոց այս աստամբական շարժումներն ու ասերխատութիւնը պատժելու համար Աստուած քառասուն տարի անապատին մէջ զայնս պտըտցուց և վերջապէս երբ այս ժամանակն աւարտելէն ետե՛ւ Յորդանան դետին մօտեցան, որու զիմացը կ'դտնուէր Աւետեաց երկրին Երէմով քաղաքը, Մովսէս ժողովուրդը յորդորեց որ Աստուծոյ նախախնամութեան վրայ յուսան, նորա բարերարութիւնները չմոռնան, և վերջին հրաժարական ողջոյնը տալով զայնս օրհնեց և Նէֆօ լեռն ելաւ: Անտի Մովսէս տեսաւ համայն Աւետեաց երկիրն և նոյն տեղը վախճանեցաւ: Բոլոր Իսրայէլացիք Մովսիսի մահն երեսուն օր սղջացին, և միաձայն հաւանութեամբ Յետուն նորա յաջորդ կարգեցին:

Երէմովէ առաջ. — Յետո իր իշխանութիւնը սկսաւ երկու նշանաւոր հրաշք ընելով: Աւետեաց երկիրը մտնելու համար պէտք էր Յորդանան դետէն անցնիլ և Ամմոնացւոց Երիբով քաղաքն առնուլ: Յետո հրաման տուաւ քահանայից որ Տապանակն առնուն և զետը մտնեն, որու յատակն խկոյն ցամքելով բոլոր ժողո-

վուրդը միւս կողմն անցան: Յետոյ Յետո Տապանակը վեց օր երկրովի պարսպաց բոլորտիքը շրջել տուաւ, և եօթներորդ օրն՝ փողերը հարկանելով եօթն անգամ քաղաքին չորս զին դարձան, և նորա պարիսպները փլան: Իսրայէլացիք քաղաքը մտան և բոլոր բնակիչները, որ անդգամ մարդիկ էին, սրէ անցուցին, խնայելով միայն կին մը, Ռախաբ անուն, որ Յետուայ կանխաւ ուղարկած պատգամաւորները հիւրընկալէր էր: Այսուհետեւ Իսրայէլացիք յառաջ անցան և ուրիշ քանանացի ժողովրդոց հետ պատերազմելով երեք տարուան մէջ բոլոր Աւետեաց երկրին տիրեցին, որ Յետուայ ձեռք տանն երկու ցեղերու մէջ բաժնուեցաւ այսպէս

Յորդանանու արևելեան կողմը՝ Մադիանացւոց, Մովաբացւոց և Ամմոնացւոց երկիրը մինչև Լիբանանու լեռը Ռուբէնի, Գադի և Մանասէի կէս ցեղին բաժին ընկաւ, որուն միւս կէսը դետին աջ կողմը բնակեցաւ, ուր Ասերի, Նեփթալիմի, Զաբուզոնի, Իսաբարի, Եփրեմի, Բենիամինի, Շալուսոնի, Դանի և Յուդայի ցեղերն իրենց մէջ բաժնեցին երկիրներն ու քաղաքները: Իսկ Լևիի ցեղը մաս չունեցաւ, վասն զի՝ Մովսիսի օրինաց համեմատ՝ այս ցեղը միւս ցեղերուն մէջ սփռուած էին որպէս զի Եբրայեցիքը կըթեն և Աստուծոյ օրէնքը նոցա ուսընեն: Միայն ամէն ցեղի մէջ յատուկ քաղաքներ ունէին և բոլոր Եբրայեցիք պարտաւոր էին իրենց երկիրներուն բերքին տասանորդը նոցա տալ:

Այսպէս կատարուեցաւ Աստուծոյ ըրած խնստումն Աբրահամու և Յակոբայ, որոց սերունդը

գրեթէ ամբողջան Բանանացւոց երկրին, որ վերջէն Ա-ե-ր-ե-այ երկր կոչուեցաւ :

Գաղա-որայ կառավարութիւն . — Յետուայ մահուանէ ետք՝ Իսրայէլացիք, որ յատուկ առաջնորդ մը չունեցան, այլ իւրաքանչիւր ցեղ՝ իր ձեռոց միջոցաւ կ'կառավարուէր, Բանանացւոց հետ խառնուեցան, Աստուծոյ բոլոր երախտիքը մոռցան և կռապաշտութեան մէջ ընկան : Այն ասան Աստուած մօտակայ ազգաց ձեռքը մատնեց զայնս և թողուց որ հեռոցեան Մովաբացւոց, Մադիանացւոց և մանաւանդ Փղշտացւոց լուծին ներքև ընկնին : Սակայն երբ Իսրայէլացիք զՂՄային և իրենց ապերախտութեան վրայ ցաւէին, Աստուած կ'արգահատէր և նոցա հաւատարիմ ու արիասիրտ առաջնորդներ կ'ուղարկէր որ գերութենէ ազատէ : Այս մարդիկ ԴԱՏԱԻՈՐ կ'անուանէին, վասն զի Իսրայէլի ժողովուրդը կ'դատէին ու կ'կառավարէին՝ թշնամեաց ձեռքէն ազատելով (1580) :

Առաջին դատաւորն եղաւ Գաբ-նիէլ, որ Ասորուց յաղթեց . իրեն յաջորդեց Ա-ով-դ, Սա-հ-ու-ր : Բայց դատաւորաց մէջ ամենէն երեւելիներն են հետեւեալները :

Գեբ-թա . — Այս իմաստուն և հաստատամիտ կին մ'էր, որ մարդարեական ողի ունէր : Իր ակնուն արմաւենիի մը ներքև գնելով ժողովուրդը կ'դատէր արդարութեամբ և ասոր համար Իսրայէլացւոց Մայր կոչուեցաւ : Բանանութեամբ թաղաւորը Յաբ-նի Իսրայէլացւոց դէմ պատերազմը բանալով իր Սէ-ա-րա զօրասպետը շատ

զօրքով նոցա դէմ ուղարկեց : Գեբ-թա տան հազար մարդ ժողովեց և Բարակ հրամանատարին հետ թշնամեաց վրայ յարձակեցաւ վանեց և Սիսարան խոյս տալու ատեն սպաննուեցաւ : Այսպէս կին մ'իր հայրենիքն ազատեց և ցոյց տուաւ որ Աստուած երբեմն տկար արարածները կ'ընտրէ զօրաւորները յաղթահարելու համար :

Գե-դե-ն . — Իսրայէլացիք Մադիանացւոց իշխանութեան ներքև ընկած լինելով՝ Աստուած ազատարար մ'ուղարկեց նոցա : Այս ազատարարն էր Գե-դե-ն, պարզասէր և ազատամիտ մարդ մը, որ իր ցորենը ձեծելու ատեն երկնառաք հրեշտակ մ'եկաւ իրեն և հրամայեց որ ելնէ Իսրայէլի ժողովուրդը գերութենէ ազատէ : Գե-դե-ն ի սկզբան վարանեցաւ, բայց երբ աստուածային նշանները նշմարեց նախ զնաց Բա-ա-ղ-ա կուռքը՝ զոր Մադիանացիք կ'պաշտէին՝ տանն քաջասիրտ մարդոց աջակցութեամբ կործանեց և ապա փողեր հնչել տալով երեսուն երկու Իսրայէլացի քաջեր ժողովեց իր բոլորախիքը : Բայց վատասիրտները ճամբեց և մինակ տանն հազար հողի պահեց : Սորա ևս իրեն շատ երեւելով՝ երեք հարիւր մարդ միայն զատեց որ իրենց ափով շուր խմելու կարող էին : Գե-դե-ն այս երեք հարիւր քաջաց սուր, փող և կաւեղէն սփորներ տուաւ, որոց մէջ Չա-հ-եր կային : Երբ զիշերը հասաւ, Գե-դե-ն իր փոքրիկ դուռնը առաւ ու անձայն առաջնորդեց թշնամեաց բանակին մօտ որ խորունկ կ'անջէին . յետոյ յանկարծ հրամայեց իր վնասուած որ փողերն հարկանեն և սփորներն իրարու զար-

նելով խորտակին : Ջինուորներն այս հրամանը կատարեցին աղաղակելով . — Սուր Տեառն և Գեղէննի :

Մաղիանայիք ահաբեկ արթնցան և կարծելով թէ անհամար թշնամեաց ձեռքը մասնուած են՝ սկսան զերար շարդել , իսկ առաւօտուն փախստականներն Իսրայէլացոց սրով կտորեցան :

Այսուհետև Գեղէնն ժողովրդեան խնդրանօք դատարութեան պաշտօն վարեց և զայն խազաղութեամբ կառավարեց :

Յեֿֿֿէ . — Երբ Գեղէնն մեռաւ՝ Իսրայէլացիք նորէն կռոց երկրպագութեան դարձան և Աստուած զայնս պատժեց Փղշտացոց և Ամֆոնացոց իշխանութեան ներքև ձղելով : Այն ատենները Յեֿֿֿէ երևելի եղեր էր իր քաջասրտութեան համար : Հայրական տունէն վերնտուած լինելով եղբարցը կողմէն՝ քանի մ՛ընկեր առեր քաշուեր էր վայրենի տեղ մը և ատեն ատեն Փղշտացոց դէմ կ'յարձակէր ու ասպատակութեամբ կ'սպրէր : Իսրայէլացոց կողմէ քանի մը պատգամաւորներ եկան Յեֿֿֿէի և աղաչեցին որ դատար լինի և զիրենք Մաղիանացոց լուծէն ազատէ : Յեֿֿֿէ յանձն առաւ և՛ իր յոյսը բոլորովին Աստուծոյ վրայ դնելով՝ քիչ մը զօրքով թշնամեաց վրայ քալեց : Գեռ ճակատամարտը չսկսած՝ Յեֿֿֿէ խնդրեց Աստուծմէ որ իրեն յաղթութիւնը շնորհէ և խոստացաւ ՚ի դարձին ողջակէզ մատուցանել այն որ ամենէն առաջ իր տունէն պիտի ելնէր զինքը դիմաւորելու համար : Իր անխոհեմ ուխտը կատարուեցաւ . Յեֿֿֿէ յաղթեց , և երբ

առօք փառօք տուն կ'դառնար՝ իր միակ աղջիկը տեսաւ որ իր ընկերուհեաց գլուխն անցած՝ Իսրայէլի յաջողութիւնը կ'հուշակէր ՚ի ձայն թըրփկաց , և անհնարին վիշտ զղաց : Խեղճ հայրն իր աղջկան յայտնեց բրած ուխտը : Աղջիկն անվերջով իմացաւ զայն . վերստին երկեց հօրը յաղթութիւնն և խնդրեց որ երկու ամիս երթայ լեռն որպէս զի իր բաղդին վրայ լայ ընկերուհեացը հետ : Երեք ամսէն ետք՝ իր հօրը դարձաւ և առաջարկեց որ ուխտը կատարէ : Այս գէպքին վրայ Իսրայէլի աղջկունք սովոր էին ամէն տարի մի անդամ դուստրուիլ և չորսօր Յեֿֿֿէի դուստրն ողբալ :

Սաֿֿֿն . — Իսրայէլացոց թշնամեաց մէջ շատ զօրաւոր և ահարկու էին Փղշտացիք , որ Յորդանան գետին և ծովուն մէջ տեղուանքը կ'բնակէին , Շմաւոնի ցեղին բռնած երկիրը : Այս աղդին զլխաւոր քաղաքն էր Գալա : Աստուած Իսրայէլի ժողովրդեան անսաստութիւնն ու կուսպաշտական զործերը պատժելու համար քառասուն տարի Փղշտացոց ձեռքը թողուց և երբ զեղջի եկան Գանայ ցեղէն մարդ մ'առաքեց որ զիրենք ազատէ : Այս մարդն էր Սամիսն , չափէ դուրս ուժեղ ու կորովի , որ Փղշտացոց սարսափ աղղեց և հիանալի քաջութիւններ բրաւ :

Սամիսն կարգուիլ ուղելով Փղշտացոց երկիրը դնաց որ իր նշանաձը տեսնէ : Ճամբան կորիւնի մը հանդիպելով՝ որ իր վրայ կ'յարձակէր կատաղաբար , զայն բռնեց և պատառեց : Սակայն ամուսնութենէ ետքը՝ իր կողակցէն

զատուեցաւ, վասն զի սա իր մէկ դաղանիքն երևան հաներ էր: Բայց կինը՝ իր ծնողաց խորհրդով՝ ուրիշի մը հետ միանալուն՝ Սամիսոն՝ միտքը դրաւ վրէժ լուծել բոլոր Փղշտացոցմէ: Ուստի Յուդայի երկիրը քաշուելով՝ երեք հարիւր աղուէս բռնեց, սոցա ազիններն իրարու կապեց և մէջ տեղ ջահեր դնելով՝ Փղշտացոց դաշտերը քշեց, այնպէս որ նոյն տարուան հունձքն այրեց մոխիր դարձուց:

Փղշտացիք իմանալով որ Սամիսոն Յուդայի երկիրը կ'զանաւի երեք հազար հօզի կ'ղրկեն որ զանի բռնեն: Յուդայի ցեղը պատերազմէ երկնչելով՝ խօսք տուին Սամիսոնը յանձնելու, և խումբ մը մարդիկ նորա գտնուած քարայրն երթալով՝ հաստ չուաններով զանի կապեցին: Բայց Սամիսոն կապերը քակեց և իշու ծնօտ մը գետնէն առնլով՝ հարիւր Փղշտացի սպաննեց և միւսները հալածեց:

Օր մ'ալ Փղշտացիք Սամիսոնը կ'պաշարեն Գաղա քաղքին մէջ և դռներն ամուր կ'դոցեն: Սակայն այս կորովի մարդը զիշերայն դուրս ելնել ուզելով՝ դրան երկու փեղկերը քակեց և կռնակն առած՝ քաղքին մօտակայ մէկ լեռը տարաւ ձգեց: Այն ատեն Փղշտացիք յուսահատ՝ Սամիսոնի զօրութեան դաղանիքն ուզեցին հասկընալ որպէս զի հնարքով մը զանի սպաննեն:

Գալիլա անուն կին մը կար որու տունը կ'յաւաճախէր Սամիսոն: Փղշտացիք այս կնկան մեծ դուստր մը տալու խոստացան եթէ յաջողէր Սամիսոնի զօրութեան պատճառն իմանալ և իրենց յայանել: Գալիլա այնքան աղաչեց որ վերջապէս Սամիսոն ըսաւ. — «Ես Նազովրեցի

եմ, այսինքն՝ ՚ի ձնէ Աստուծոյ նուիրուած. ուզելից ըմպելի չեմ խմեր և անսուրբ կերակուր չեմ ուտեր: Իմ բոլոր ոյժս զխաակիս վրայ է. եթէ զլուխս ածիլեն իսկոյն կ'տկարանամ»: Նենդամիտ Գալիլա այս դաղանիքը Փղշտացոց հաղորդեց, Սամիսոնը քնացուց և նորա մաղերը կտրել տուաւ: Փղշտացիք հասան, զանի կապեցին, աչերը հանեցին և երկանի քար դարձնելու դատապարտեցին: Սամիսոն այս տանջանքն անարտունջ կրելով՝ վրէժինդրութեան ժամուն կ'սպասէր: Իր մաղերը սկսեր էին մեծնալ և ոյժը վրան դալ: Օր մը Փղշտացիք հանդէս կ'կատարէին տաճարի մը մէջ, և կամելով Սամիսոնը ծաղր առնել ու խնդալ՝ զանի բերին և տաճարին երկու սիւներուն կապեցին: Այն ատեն Սամիսոն՝ Աստուծոյ օգնութիւնը հայցելով՝ սիւներն այնպէս ուժգին ցնցեց որ բոլոր շէնքը փլաւ և նորա փլատակաց ներքե իրեն հետ երեք հազար Փղշտացիք մեռան: Սամիսոնի աղրակիցներն իր մարմնը վերցնելով տարին հօրը զերեզմանը թաղեցին:

Սամուէլ. — Այս դատաւորն որ վերջինն եղաւ, մեծ իմաստութեամբ կառավարեց Իսրայէլի ժողովուրդը. և որովհետև ծերացեր էր, իշխանութիւնն իր երկու որդւոց յանձնեց, որ իրենց հօրն առաքինութիւնը չուներին: Իսրայէլացիք սոցա անկարգութիւններէն զժգոհելով՝ ուրիշ ձև կառավարութիւն մը խնդրեցին: Տարտկացեր էին արդէն աստուածապետական իշխանութիւնէ և թագաւորներ կ'ուզէին ունենալ որպէս զի զրացի աղղաց նմանին: Սամուէլ Իս-

բայելացուց խնդիրը կատարելէն առաջ Աստուծոյ խորհուրդ հարցուց . Աստուած ըստ նմա . — «Քեզ չեն մերժեր , այլ զիս . չեն կամիր որ ես լինիմ իրենց թաղաւորը . Եղիպտոսէն ելնելէն ՚ի վեր այսպէս կ'վարուին ինձի դէմ . օտար աստուածոց համար զիս մոռցան . բայց նոցա խնդիրը կատարէ , կանխաւ իմացնելով թէ թաղաւոր մը ինչ մեծ արտօնութիւններ պիտի ունենայ » : Ուստի Սամուէլ ըստ Իսրայելացուց . — «Չեր վրայ կառավարող թագաւորը ձեր որդիքը պիտի առնու որ իր կառքերը քաշեն , իր դաշտերը մշակեն և հունձքը հաւաքեն : Չեր ցորենին , այդիներուն և արջառներուն տասանորդը նա պիտի պահանջէ : Այն ատեն ձեր թաղաւորին դէմ աղաղակ պիտի բանաք , բայց Աստուած չպիտի լսէ ձեր ձայնը » : Բայց ժողովուրդն անհամողելի մնաց և այն ատեն Սամուէլ նոցա խնդիրը կատարեց :

ԳԼՈՒԽ Գ .

Թագաւորութիւն Բաբելոնի

(1080—962)

Սաւուղ . — Այն ատենը Բենիամինի ցեղէն մարդ մ'իր էշերը կորուսած լինելով Սաւուղ որդին ուղարկեց որ զայնս փնտռէ : Սաւուղ ընդունայն որոնելէն ետեւ՝ Սամուէլին դնաց որ խորհուրդ հարցընէ : Սամուէլ ծանոյց Սաւուղ

չէն որ հօրն էշերը գտնուած են , և զանի բոլոր Իսրայելի վրայ թաղաւոր օծեց Աստուծոց հրամանին համեմատ , պատուիրելով նմա որ իմաստութեամբ կառավարէ և ժողովուրդը թշնամեաց ձեռքէն աղատէ : Սամուէլն այս ընտրութիւնն Իսրայելացիք ալ հաստատեցին , և ասպէս՝ դատաւորութիւնն երեք հարիւր տարիէ չափ տեւելէն ետեւ՝ Սաւուղ թաղաւորական արժուն ելաւ :

Սաւուղին յաղթութիւնները . Իր անհաղահաղութիւնը . — Գրեթէ ամիս մ'ետք՝ Ամոնացիք Յաքեմ քաղաքը պաշարեցին : Սաւուղ իր կովերով դաշտերէն դառնալու ատեն իմացաւ Յաքեմի ընակչաց վիճակն և իսկոյն զօրք ժողովելով թշնամեաց վրայ յարձակեցաւ և կոտորեց : Այս յաղթութենէ ետք՝ քանի մը մարդիկ եկան Սաւուղին ըսին որ իր ընտրութեան դէմ դնողները սպաննել տայ : Բայց նա պատասխանեց . — «Այս օր ոչ ոք ՚ի մահ պիտի դատապարտուի , վասն զի այսօր Աստուած Իսրայելի ժողովուրդն աղատեց » : Այնուհետեւ Սամուէլ բոլոր ժողովուրդն ՚ի Գաղղաղա դումարեց և Սաւուղն ընտրութիւնը վերստին հաստատել տալով Աստուծոց զօհեր մատուց :

Այս պատերազմէն ետք՝ Փղշտացիք ելան Իսրայելացուց դէմ : Սաւուղ իր բանակը կազմեց Սամուէլ պատուիրեր էր նմա որ իր բայաւկալութեան ատեն կուրը չսկսի և զոհ չմատուցանէ մինչև իր գալուստը : Բայց Սաւուղ տեսնելով որ Սամուէլ կ'յապաղի և թշնամիք օր ըստ օրէ զօրանալով իր զօրաց երկիւղ կ'ազ-

դէն, ինքն անձամբ ողջակէզը մատոյց պայմանեալ ժամանակէն առաջ: Սամուէլ քիչ ատենէն հասաւ, նորա անհնազանդութիւնը յանդիմանեց և իմացուց որ Աստուած թաղաւորութիւնն իր ընտանիքէն պիտի հանէ: Բայց Սաւուղ Փղշտացոյ դէմ՝ քալեց, և իր որդին Յովնաթան նոցա բանակը մտնելով արիաբար պահակները սպաննեց և զամենքը ցրուեց: Սաւուղ իր որդւոյն սկսած յաղթութիւնն աւարտեց: Եւ որպէս զի իր զօրաց եռանդը չմարի, Սաւուղ հրամայեց նոցա բան մը չուտել մինչև երեկոյ: Ջինուորներն այս հրամանը պահեցին և աւարառութենէ զգուշացան. միայն Յովնաթան որ իր հօրը պատուէրին անտեղեակ էր, անտառէ մ'անցնելու ատեն՝ գաւազանին ծայրը փեթակի մը մէջ թաթխեց և իր բերանը տարաւ: Սաւուղ այս իմանալով յանցաւորն ուզեց մահուամբ պատժել. բայց զօրքը՝ նորա արիական գործոյ վրայ սքանչացած՝ չթողուց որ հայրն այս անգութ մէջիւր կատարէ:

Այնուհետև Աստուած Սաւուղին հրամայեց՝ Սամուէլի բերնով՝ որ Ամաղեկացուոց ազգը ջնջէ, որ Իսրայէլացոց դէմ՝ դրեր էին Աւետեաց երկիրը մանելու ատեն, և իրենց ամբարշտութեամբ Աստուծոյ բարկութիւնը զրդուեր էին: Սաւուղ այս հրամանը լիովին չկատարեց. թէև Ամաղէկ քաղաքն առաւ, նորա թաղաւորն Ագաղը դերի բռնեց բայց նորա կեանքը բաշխեց և ընտիր ընտիր խաչինքը սրահեց Աստուծոյ զօհ մատուցանելու պատրուակաւ: Այն ատեն Սամուէլ Սաւուղին պարտազանցութիւնը յանդիմանեց և վերստին յայտնեց որ Աստուած

ուրիշ թաղաւոր մը պիտի ընտրէ իր տեղը: Սաւուղ այս ազդարարութեան վրայ տրամեցաւ և ատեն ատեն իր վրայ մտէրնութեան նշաններ կ'երևէին (1051):

Գաւթի քնարահար. — Այն ատեն Սամուէլ Բէթղէհէ՛՛՛՛ գնաց առ Յեսուէ, որ Յուդայի ցեղէն էր, որպէս զի նորա որդւոց մին թաղաւոր օժէ: Սամուէլ Յեսուեայ որդւոց մէջէն Գաւթի հովնն ընտրեց իբրև յաջորդ Սաւուղի: Այս անբաղդ թաղաւորը՝ մեկամաղձոս լինելով՝ ատեն ատեն կ'խեղայնորէր: Երածշտութեամբ միայն կարելի էր այս խեղայնորութիւնը սփոփել. ուստի ամենէն ճարտար տաւազհարը փնտուելով Գաւթի զտան որ արբունիքը մտաւ որպէս զի թաղաւորին կատարութիւնն ամբէ:

Գաւթի և Գողիաթի կռիւլ. — Փղշտացիք նորէն պատրաստուեցան պատերազմի: Սաւուղ իր բանակն առնելով նոցա դէմ՝ գնաց: Գողիաթ անունով հսկայ մը ամէն օր Իսրայէլացիքը կը նախատէր և կ'սրտար. — «Ի՞նչ հարկ կայ այսչափ մարդիկ ի զէն վարել. ո՞վ որ քաջ է թող իմ առջև ելնէ, եթէ յաղթուիմ՝ Փղշտացիք ձեր գերիները լինին, եթէ յաղթեմ՝ դուք մեր լուծը կրէք»: Իսրայէլացիք սարսափահար կ'լսէին այս հսկային նախատինքն և ոչ ոք կ'իշխէր նորա հետ չափուելու, թէև Սաւուղ իր գուսարը խոստացեր էր տալ կնութեան Գողիաթը նուաճողին: Գաւթի որ բանակն եկեր էր իր կըրարոյր պաշար բերելու, միտքը դրաւ Գողիաթին դէմն ելնելու: Ամենքը

է՛ծիծաղէին նորա յանդգնութեան վրայ . բայց Գաւիթ՝ իր գիտաւորութեան մէջ անյողգողգ՝ ամէն զէնք ու զբահ մերժեց . ցուպը, հինգ տղորկ քար ու պարաստիկն առնլով՝ հսկային գէժ՝ քալեց : — «Միթէ ես շո՞ւն եմ, դոչեց Գողիւթ, որ գաւազանով իմ վրայ կ'դաս : Մօտեցիր, մարմնդ զիշատիչ թուչնոց կեր պիտի տամ » : Գաւիթ պատասխանեց . — «Գունիզակով, սրով և վահանով կ'քալես ինձի դէմ, բայց ես յանուն Աստուծոյ պիտի մենամարտիմ . քեզ պիտի սպաննեմ » : Այս ըսելով՝ Գաւիթ պարաստիկն արձակեց , քարը հսկային ճակտին զարկաւ ու զանի դետինը տապալեց : Այս տեսնելով Փղշտացիք ՚ի փախուստ գարձան :

Սաւուղ կ'հաւաքէ զԳաւիթ . — Այս յաղթութեան վրայ Իսրայէլն ժողովուրդը մեծ ուրախութիւն զգաց : Գաւիթ՝ հսկային զլուխը ձեռքը բռնած՝ Սաւուղին ներկայացաւ , որ՝ նորա արիութեան իբրև վարձ՝ զունդ մը զօրաց հրամանատար կարգեց : Յովնաթան մշտատե բարեկամութիւն ուխտեց նմա , և իր զէնն ու զարդը տուաւ : Իսրայէլն բոլոր կանայք յաղթականը գիմաւորելու գացին երդելով և կ'ըսէին թէ Սաւուղ հազար Փղշտացի սպաններ էր , բայց Գաւիթ տասը հազար : Գողուն Սաւուղ այս գովեստները լսելով կ'սրտմտէր , կ'նախանձէր : Ուստի առիթ մը փնտռեց որ զանի կորսնցընէ :

Օր մը Սաւուղ իր նիզակը նետեց Գաւիթին սպաններու մտօք , մինչդեռ սա իր տաւիղով զանի սփոփելու կ'զբաղէր . բայց Գաւիթ երկու

անգամ այս վտանդէն խոյս տուաւ : Այն ատեն Սաւուղ զանի պատերազմի ղրկեց որ մեռնի , բայց նա ողջ առողջ վերադարձաւ : Ուրիշ անգամ մ'ալ զնուորներ ուղարկեց Գաւիթի տունն որ զանի սպաննեն , բայց կնկան հնարագիտութեամբ Գաւիթ փախաւ : Յովնաթան ջանաց իր հօրն ատելութիւնը փարատել և չյաջողելով՝ զաղտնի իմացուց Գաւիթին , որ ապահովութեան համար սկսաւ այլ և այլ տեղ ապաւնէն փնտռել և ՚ի վերջէ անտառներն ու լեռները թափառել :

Գաւիթ վնասէն վարժուեալ . — Սաւուղ իմանալով որ Գաւիթ Անդագիի անապատը կ'ընտնուի , երեք հազար մարդ առաւ և նորա դէմ դնաց : Գիպուածով քարայր մը մտաւ ուր Գաւիթ կ'դանուէր իր զնուորներովը՝ բայց զայնս չտեսաւ , վասն զի քարայրին խորը թաղչեր էին : Գաւիթ՝ կամացուկ մը մօտեցաւ Սաւուղին և նորա արքունական վերարկուէն կտոր մը կտրեց . ապա նորա ետէէն զնալով՝ քարայրէն դուրս և խոնարհելով վերարկուին կտորը ցցուց , հասկըցընելու համար որ եթէ կամք ընէր կարող էր զանի սպաննել : Սաւուղ այս վնասնութեան վրայ զարմանալով լայաւ ու ըսաւ . — «Գունքան զիս արդար ես . վասն զի գու միշտ բարիք ըրիր ինձ , մինչդեռ ես միայն չարիք հասուցի քեզի : Գիտեմ որ օրին մէկն Իսրայէլն թաղաւորութիւնը պիտի ստանաս . երդում ըրէ որ իմ տոհմն չպիտի ջնջես » : Գաւիթ այս երգումն առաւ , և Սաւուղ հեռացաւ զնայ , բայց իր ատելութիւնը դեռ չէր դադրած :

Քիչ մը ետքը՝ Սաւուղ նոր փորձ մը փորձեց իր վրէժը Գաւթէն առնլու համար : Գունդ մը զինուորներ առնլով դնաց Սէփ անսպասն որ զանի պաշարէ : Գիշերներն իր վրանին ներքե կ'անցընէր . Աբէնէր՝ իր զօրաստը քովը կը քնանար : Իրիկուն մը՝ Գաւթ Սաւուղին վրանը մտաւ , ամենքը խոր քուն էին : Կարող էր նա զանի սպաննել , բայց լաւ ևս համարեց միշտ վտանդի մէջ ապրիլ քան թէ անսպաշտպան թշնամի մը սպաննել : Միայն թալաւորին նիզակն ու բաժակն առնլով՝ մօտաւոր բլրի մը վրայ ելաւ և Արեւնքը կոչելով բարձրաձայն՝ ցոյց նա թալաւորին նիզակն ու բաժակն և յանդիմանեց զինքն որ իր տիրոջ կենացը վերայ չհօսիր : Սաւուղ զարմացաւ Գաւթի վեհանձնութեան վրայ , խոստովանեցաւ իր անիրաւութիւնը , բայց նորա հետ առ երեսս միայն հաշտուեցաւ :

Սաւուղի մահը . — Գաւթ քանի մը տարի ևս աստանդական կեանք վարեց՝ Սաւուղը ատելութենէ խոյս տալու համար , բայց օր մ'անսպասը զանուած միջոցին՝ դունատ դէմքով և պատառուն հագուստով մարդ մը դալով ըսաւ . — «Փղտացիք մեծ յաղթութիւն մը տարին Իսրայելացոց վրայ , թալաւորին երեք որդիքն ընկան մեռան . նոյն ինք Սաւուղ՝ որ կարեւոր վերաւորուած էր՝ թշնամեաց ձեռքը գերի չմնալու համար՝ հրամայեց ինձ որ զինքը սպաննեմ : Այս հրամանը կատարեցի , և զլինէն թաղն ու թեւէն ասպարանջանը հանելով ահա ձեզի կը բերեմ , աէր իմ . . . » :

Գաւթ այս դուժկանը լսելուն զայրանալով՝ հրամայեց սպաննել այն Ամաղեկացի բանբերը . մեծագէտ վշտացաւ Սաւուղն և իր Յովնաթան բարեկամին մահուան վրայ , և անիծեց Գեղբու լեռն որու մօտ այս դժբաղդ իշխաններն ընկեր էին (1040) :

Գաւթի խաբար . — Գաւթ իր աթուր Բէքուն հաստատեց . իսկ իր թագաւորութեան առաջին տարիները քաղաքային պատերազմով անցան : Ի վերջէ բոլոր Իսրայէլի ցեղերը զինքը թագաւոր ճանչցան : Այն ատեն իր հայրենի թշնամեաց յաղթեց , Երուսաղէմ քաղաքը նուաճեց և իր տէրութեան մայրաքաղաքն ըրաւ : Տապանակն՝ որ Գեօք քաղաքը կ'գտնուէր , նոր մայրաքաղաքը փոխադրել տուաւ մեծ հանդէսով՝ որպէս զի թշնամեաց յարձակումներէն ապահով մնայ : Այնուհետեւ Գաւթ Աստուծոյ տաճար մը կանգնելու խորհուրդը Նաթան մարգարէին յայտնեց : Նաթան զուշակեց որ այս գործն նորա որդին 'ի կատար պիտի հանէ : Երեւելի պատերազմներ մղեց Գաւթ և իր տէրութիւնն ընդարձակեց : Բայց իր փառքը նստեցուցաւ և այլ անիրաւ գործերով և Աստուծոյ աչքէն ընկաւ : Իր որդին Աբիսողոմ իրմէ զլուխ քաշեց և հայրը ստիպեց Երուսաղէմէն դուրս ելնելու : Գաւթ վերադարձնելու իր թափառական կեանքը , ամէն աղետից համբերեց և վերջապէս Յովթ զօրաստն Աբիսողոմի զօրաց յաղթեց : Աբիսողոմ ձիով խոյս տալու ատեն՝ մագերէ ծառի մը պատատեցան և ինք կախուած մնաց : Յովթը վրայ հասնելով՝

զանի իր նիզակովը սպաննեց : Արիսողոմի մահը քաստիկ վիշտ պատճառեց Տօրը , որ Երուսաղէմ մտաւ և խաղաղութիւնը վերահաստատեց : Գաւթի թաղաւորութեան վերջին ատեններն ուրիշ ապստամբութիւններ և աղէտք պատահեցան : Սեֆօ անուն խռովարար և բաղդախնդիր մարդ մը ժողովուրդն ոտք հանել ուզեց . նոյնպէս իր Ադոնիա որդին թաղաւորական աթուր յափշտակելու փորձեց . և սոյն սոսկալէ հոտորած ըրաւ : Գաւթի իրեն յաջորդ թողուց Սողոմոն կրասեր որդին :

Սողոմոն . — Տասն տթ տարեկան էր նա երբ զահն ելաւ : Իր Տօրը նշանաւոր և քաջ զօքապետն Յովաբն ու իր Ադոնիա եղբայրը՝ որ քսպտամբելու խորհուրդ ունէին , սպաննել տուաւ . ապա Գաբաուն գնալով , ուր Աստուծոյ խորանը կ'գտնուէր՝ նմա ողջակէզ մատոյց , և փառաւոր իշխանութիւն մը վարեց : Աստուծոյ մէ իմաստութիւն խնդրեց , ստացաւ և ասոր նշանը ցցուց նշանաւոր դատաստան մը կտրելով երկու մարց մէջ : Երկուքն ալ նոյն սենեակը կ'ընակէին , երկուքն ալ մէյմէկ ծիծկեր երեսաներ ունէին : Միոյն որդին կ'մեռնի զիշերայն և միւսինն առնլով զիակը նորա տեղ կը դնէ : Երբ մայրը կ'արթնայ կ'զիտէ որ մեռած մանկիկն իրը չէ և փոփոխութիւն մ'եղած է : Արդըքէ առ թաղաւորն , մինչգեռ միւսը կը պնդէ թէ կենդանի մանկիկն իրն է : Սողոմոն հրաման կ'ընէ որ մանկիկն երկու կտոր ընեն , և երկու մարց մէջ բաժնեն : Այն ատեն ճշմարիտ մայրը կ'ըտչէ , — «Տէր արքայ , սուէք

մանկիկն ամբողջ այս չար կնկան , աւելի լաւ կ'համարիմ թողուլ զանի քան թէ մահը տեսնել » :

Սողոմոն մեծ փառաց և զօրութեան հասաւ . իր տէրութիւնը մինչև Կարմիր ծովը կ'տարածուէր , իր նաւերը մինչև Օֆէր կ'երթային և ամէն տարի անբաւ ոսկի , ազամանդ և խոնկ ու զմուռս իրեն կ'բերէին : Իր դրացի թաղաւորներն իրմէ կ'ակնածէին ու կ'երկնչէին , և հպատակները մեծ բարօրութիւն ու խաղաղութիւն կ'վայելէին : Այս անդորր վիճակէն օգուտ քաղելով Սողոմոն իր հօրն երկնած խորհուրդն 'ի կատար հանելու ձեռնարկեց : Երուսաղէմի մէջ շքեղ տաճար մը կանգնեց և զայն Աստուծոյ նուիրեց :

Սողոմոնի պաճարը . — Այս տաճարն այլ և այլ մասերէ կ'բաղկանար . առաջին մասը քառանկյնից քառեկն էր , երկրորդը՝ սրբափայլը , ուր ահագին ոսկի աշտանակակիր մը կ'տեսնուէր , նոյնպէս ոսկի սեղան մ'որու վրայ կ'դնէին արաջաարարութեան հայր . և վերջապէս ոսկեծոյլ խորան մը , որու վրայ ամէն օր անուշահոտ խոնկեր կ'վառէին : Բայց ամենէն փառաւոր մասն էր սրբափայլը , ուր տարին անգամ մը միայն քահանայապետը կ'մտնէր : Այս սրբափայրն որու պատերն ոսկի թիթեղով պատած էին հապանակ ուխտին կ'պարունակէր և օրինաց տախտակները :

Սողոմոն պալատ մ'ալ կառուցանել տուաւ Սէճի լեռան վրայ , և իր հարստութեանց մէկ մասն Երուսաղէմը զարգարել տալու համար

դորձածեց : Իր արքունեաց շքեղութիւնն և մանաւանդ իր իմաստութիւնն օտար ազգաց մէջ մեծ հուշակ հանեց : Տէրոսի թաղաւորը՝ Հէբան նմա թանկագին ընծաներ առաքեց տաճարին և պալատին համար : Սաբա թաղուհին՝ Եթովպիոյ խորերէն եկաւ նորա այցելութեան և անբաւ ոսկի ու դոհարեղէն պարզեց :

Բայց Սողոմոնի այս մեծութիւնն ու յաջողութիւնը զինքը մնորեցուցին . Աստուծոյ պատուէրները զանց ըրաւ , շուայտութեան մէջ ընկաւ և իր օտար կանանց հաճելի լինելու համար կռոց տաճարներ կանգնեց : Ահա այն ատեն Աստուած նորա մեղաց իբրև պատիժ իմացուց որ Իսրայէլի թաղաւորութիւնը , իր մահուանէ ետք՝ պիտի բաժնուի :

ԳԼՈՒԽ Ե.

Իսրայէլի Բաբելոնէն վերադարձնելու ժամանակը :

(962—536)

Հէրոսոսի ցեղեց . — Ռոբոլամ իր հօրը Սողոմոնի յաջորդեց , որ ժողովրդեան վրայ ծանր ծանր հարկեր դրած լինելուն՝ տէրութեան ծերերը նոր թաղաւորին ներկայացան և խնդրեցին որ այն հարկերը թեթեւցնէ : Ռոբոլամ անարգանօք մերժեց նոցա խնդիրը , անխոհեմ խորհրդակիցներու անսալով : Այն ատեն Իսրայէլի տասն ցեղերն ապստամբեցան և Յէրո-

բոլամը թաղաւոր կարգելով՝ Պաղեստինի մէջ զատ տէրութիւն մը կազմեցին , որ կոչուեցաւ Խաբաթոն . Իսրայէլի կամ Եփրեյի , մայրաքաղաք ընտրելով Սամարիան : Միայն Յուդայի ու Բենիամինի ցեղերը հաւատարիմ մնացին Դաւթի որդւոյն , որու տէրութիւնը կոչուեցաւ Յուդայի Խաբաթոն . մայրաքաղաք ունենալով Երուսաղէմը :

Խաբաթոն Իսրայէլի . Յէրոբոլամ . — Այս թաղաւորը զահն ելնելով՝ Յակոբայ որդւոց մէջ եղած կրօնական և ազգային միութեան կապն ուղեց բոլորովին քակել : Ուստի իր տէրութեան երկու ծայրերը՝ Ի Դան և Ի Բէթէլ երկու ոսկի որթ ու մեհեաններ կանգնեց , քուրմեր կարգեց , տօներ , հանդէսներ հաստատեց , պատուիրելով ժողովրդեան որ բնաւ Երուսաղէմ չերթան Աստուծոյ զոհ մատուցանելու և երկիրպագելու համար . — «Ահա ասոնք են , ըսաւ , այն աստուածներն որ ձեզ Եզիպտոսէն հանեցին» : Յերոբոլամ ամբողջուց Սիկի՛ քաղաքը , որ մինչև Սամարիոյ շինութիւնը , Իսրայէլի մայրաքաղաքն եղաւ :

Իսրայէլի միւս թաղաւորները , թուով տասն ութ , Յերոբոլամի ընթացքը բռնեցին և հեթանոսութեան մէջ յարատեցին : Այս թաղաւորութիւնն՝ երկու հարիւր յիսուն տարուան միջոցի մէջ՝ զրեթէ շարունակ խռովութեան և շփոթութեան թատր մ'եղաւ , ութ անգամ թաղաւորական ցեղ փոխեց՝ ապստամբութեամբ և արքայասպանութեամբ , և ստեպ Յուդայի թաղաւորութեան դէմ պատերազմներ մղեց :

Յերոզոլէմի յաջորդեց Նաբաթ որ երկու տա-
բի միայն տիրեց և Բասա զինքն ու բոլոր իր
ցեղը ջնջելով դահը յափշտակեց : Հետզհետե-
քանի մը զօրացեաներ աթուռն ելան բռնու-
թեամբ և ՚ի վերջէ Աքաաբ :

Ահաբ . — Իսրայէլի թագաւորաց ամենէն
նշանաւորն է իր անօրէնութեանց կողմէ : Տիւ-
րասի թագաւորին դուստրը Յեղաթէլ, չարասէր
կին մը, իրեն կենակից առաւ և սորա խորհրդ-
գով կուոց մահեաններն աւելցուց և այլ և այլ
անդգամութիւններ գործեց, այնպէս որ Աս-
սուած զինքը պատժեց, երաշտ ու սով զոկե-
լով : Այս պատիժն Եղիա մարգարէն իմացուց
և հալածանք կրեց : Եղիա մարգարէն յորդո-
բեց թագաւորն որ Աստուծոյ ճամբան դառնայ .
Բահաղու կուռքերն ու քուրմերը հրաշքով կոր-
ծանեց և ՚ի վերջէ երաշտն ու սովն անցուց :
Բայց Աքաաբ՝ մարգարէին ըրած հրաշքն ու
գուշակութիւններն արհամարհելով՝ իր ամբա-
բըշտական գործերը շարունակեց : Աքաաբ իր
անիրաւութեանց չափն անցուց Նաբաթ սպան-
նել տալով :

Այս մարդը հօրենական այգի մ'ունէր զոր
մշակելով կ'ապրէր : Թագաւորն իրմէ այդ այ-
գին խնդրեց որպէս զի իր պարտեղներուն միա-
ցընէ : Նաբոթ մերժեց իրաւամբ և թագաւորն
այս բանին վրայ շատ ցաւ զգալով արտում
տխուր կ'մնար, երբ իր կինը նորա արտու-
թեան պատճառն իմանալով՝ Նաբոթը՝ սուտ
վկայից ձեռօք իբրև բանսարկու արքային դէմ,
ամբաստանել և քարկոծել տուաւ :

Այս լսելով Եղիա մարգարէն եկաւ ըսաւ
թագաւորին . — Նաբոթը սպաննել տուիր որ
նորա այգին գրաւես, բայց քաջ գիտցիր, այն
տեղն ուր շուները Նաբոթի արիւնը լափեցին
քու արիւնդ ալ պիտի լափեն և Յեղաթէլ ալ
շանց կերակուր պիտի լինի» : Եւ իրօք Աքաաբ՝
Յուդայի Յովաբաթ թագաւորին նիզակակցու-
թեամբ Ասորոց գէմ ըրած պատերազմին մէջ
նետահար մեռաւ և շուները նորա արիւնը լի-
ղեցին : Նոյնը պատահեցաւ և Յեղաթէլն՝ երբ
Յեռո՝ Աքաաբի մէկ զօրացեալը՝ նորա որդին
Յովաբաթ սպաննէլէն ետե՛ թագաւոր եղաւ և
Յեղաթէլը պատահանէն վար նետել տալով
ձիերու ոտից կոխան ըրաւ :

Յեռ . Յերոբոամ Բ . — Յեռ Աքաաբի բո-
լոր ցեղը ջնջեց : Բահաղու քուրմերը կոտորել
տուաւ՝ մեծ հանդիսի մը պատճառաւնօք, և կուռ-
քերը կործանեց՝ բաց ՚ի ոսկի որթերէն : Իբ
յաջորդները Յովաթու և Յովա նշանակութեան
արժանի գործ մը չըրին : Յերոբոամ Բ. ի ժամա-
նակ Իսրայէլի թագաւորութիւնը մեծ զօրութեան
և բարօրութեան հասաւ : Ասորոց գէմ նշանա-
ւոր յաղթութիւններ տանելով մինչև Գամաուս
մտաւ : Բայց իր յաջորդաց ժամանակ՝ ամէն
բան անկարգութեան և անիշխանութեան մէջ
ընկաւ : Վերջապէս Ովէէի օրով՝ Ասորեստանեայց
Սադանասար թագաւորը Սամարիան պաշարեց ա-
ռաւ, Իսրայէլի թագաւորութիւնը կործանեց և
Ովէէն շատ մը Իսրայէլացոց հետ Ասորե-
ստան դերի տարաւ :

Թափառքի Յոդայի . Ռոբոլա . — Յուդայի թագաւորութիւնը, թէև երկու ցեղէ կ'բաղկանար, աւելի բազմամարդ էր քան Իսրայէլինն և բարեբեր : Բոսն թագաւոր ունեցաւ, որոց մեծ մասն ամբարիշտ եղան և երեք հարիւր յիսուն վեց տարի տևեց, զրեթէ միշտ խռովեալ վեճակի մէջ : Ռոբոլա՛ երբ դահն ելաւ մեծ բանակ մը կազմեց որ Յերոբովամ ապստամբին դէմ քալէ, բայց Սաֆա մարդարէին խորհրդով իր դիտաւորութիւնը փոխեց : Բանի մը տարի ուղղութեամբ թագաւորեց . վերջէն Աստուծոյ անհաւատարիմ գտնուելուն պատժուեցաւ : Եղեպտոսի թագաւորը Սիսակ՝ բազմաթիւ զօրօք Երուսաղէմը պաշարեց ու տաճարը կողոպտելով գնաց : Ռոբովամէն ետքը աիրեցին Աբիս որդին և Աս թուն որ Աստուծոյ օրէնքը պահեց և կուսպաշտութիւնն իր երկրին մէջ ջնջեց : Կորա որդին Յովսափատ հօրը շաղագ վրայ քալեց և իր բարեպաշտութեամբը նշանաւոր եղաւ : Սակայն իր որդին Յովթա՛մ արիւնառու Յեզաբէլի՛ Գոլգոթիա դստեր հետ ամուսնացընելով՝ Յուդայի թագաւորութեան մեծ աղէտք պատճառեց :

Գոդոլա . — Գոուղ և անդութ իշխանուհի մ'էր Գոդոլա՛ որ Երուսաղէմի մէջ Բահաղ աստուծոյն տաճար մը կանգնեց, ինչպէս որ իր մայրը Յեզաբէլ Սամարիոյ մէջ կանգներ էր, և այսպէս Յուդայի թագաւորութեան մէջ հեթանոսական կրօնը հաստատեց : Երբ իր Յովրամ ամուսինն և որդին Ռոդոլա՛ մեռան՝ Գոդոլա՛ բացարձակ թագուհի լինելու համար՝ իր

թուները սպաննել տուաւ մէկ զիշերուան մէջ : Միայն Յովա՛ Ոքրկայի փոքր որդին՝ Յովթա՛յե քահանայապետին կնկան խնամօք այս կոտորածէն ազատեցաւ : Այս անմեղ միամեայ որբը տաճարին մէջ դաղտնի մեծցաւ՝ և քահանայապետը վեց տարի զանի հայրաբար խնամելէն ու կրթելէն ետև՝ ժողովրդեան ձեռօք զանի իր հարց աթուր բազմեցուց : Գոլգոթիա տաճարը վաղեց՝ և երբ Յովասը տեսաւ դահուն վրայ նստած, զոչեց . — Մատնութիւն, մատնութիւն : Յովկայէ հրամայեց որ թագուհին տաճարէն դուրս հանեն և սպաննեն : Ժողովուրդը Բահաղու խորանները տապալեց, արձանները խորտակեց և այս աստուծոյն Մաթան քրմապետը սպաննեց :

Յովա . Ամաթա . — Մեծնալով Յովաս իր առաքինութիւնը չպահեց, չարասէր խորհրդոյ հետեւելով՝ իր հօրը պէս կուոյ պաշտօն մատոյց և աղերախտութեամբ Յովկայէի որդին քարկոծել տուաւ : Բայց ինքն ալ իր պատիժը կրեց . վասն զի իր սպասաւորները զինքը սպաննեցին և իր մարմինը թագաւորաց դամբարանը չթաղեցին :

Ամաթա՛ իր որդին, ՚ի սկզբան արդարասէր թագաւոր մ'եղաւ բայց վերջն իր ընթացքը փոխեց : Երոմայուոյ վրայ մեծ յաղթութիւն մը տանելով՝ հպարտացաւ և Իսրայէլի Յովաս թագաւորին դէմ պատերազմ մղեց : Յովաս յաղթեց, Ամաթան գերի բռնեց և Երուսաղէմ մտնելով քաղաքն աւարի տուաւ : Այս թագաւորին օրովը կ'ապրէր Յովթա՛մ մարդարէն :

Առաջ. — Ամասիայի որդին, Ոչև, Ամհնա-
ցուոց, Փղշտացուոց և Արաբացուոց դէմ պատե-
րազմ ընելով իր տէրութեան սահմանը մինչև
Կարմիր ծովը տարածեց: Սակայն իր Առաջ
թռն անկարգ և ամբարշտ կեանք մը վարեց:
Տաճարը գոցել տուաւ, Ղևտացիքը հալածեց,
Երուսաղէմի ամէն փողոցներուն մէջ կուռքեր
կանգնեց: Ասոր օրովն ու պատճառաւն էր որ
Սաղմանասար Իսրայէլի տանն ցեղերը Յորդա-
նանէն անդին կ'փոխադրէր և դերի կ'տանէր:

Եղեկէ. — Աքազի այս որդին ջանաց ժողո-
վրդեան տառապանքը թեթեւցնել: Կուսպաշ-
տութեան հետքը ջնջեց, տաճարը բացաւ, և
հօրը կորուսած երկիրները ձեռք ձգեց: Իր
խորհրդակիցն էր Եսայէ, երևելի մարդարէն:
Ասորեստանցուոց Սենեքերիմ թագաւորն Եղե-
կէյէն հարկ պահանջեց. Եղեկիա՝ Աստուծոյ
օգնութեամբ՝ նորա անհամար զօրաց յաղթեց:

Մանասէ. — Արինուուշտ բունաւոր մ'եղաւ,
ժերստին դից մեհեաններ հաստատեց, Եսայի
մարդարէն սպանել տուաւ և Ղևտացիքը հա-
լածեց: Սակայն ինքն ալ Ասորեստանցուոց թա-
գաւորին զօրապետաց ձեռքը գերի ընկնելով՝
Բաբելոն գնաց և քանի մը տարի բանտ մնաց:
Այս դերութեան ժամանակ Մանասէ զղջաց և
վերստին իր զահն ելնելով Մովսիսի օրինաց
համմատ կառավարեց: Բայց իր թագաւորու-
թեան վերջին ատեններն Ասորեստանցիք Յու-
դայի երկիրն արշաւեցին Հողոփթընէս զօրապե-
տին առաջնորդութեամբը: Նաբոփոթոնոսորի այս

զօրապետը Պէլուսէս քաղաքը պաշարեց: Յու-
դայի կինը զանի սպաննեց զիշերայն վրանն եր-
թալով և այսպէս իր հայրենիքը մեծ վտանգե-
ազատեց:

Սակայն Յուդայի թագաւորութիւնն ալ իր
կործանման կ'դիմէր. օրէ օր երկպառակութիւ-
նը, անօրէնութիւնն և ամբարշտութիւնը կ'ա-
ւելնային:

Յակէ. — Այս թագաւորը ջանաց տէրու-
թիւնը բարեկարգել, Աստուծոյ օրէնքը հաս-
տատել, բայց այս անդորրութիւնը կարճ տևեց:
Անխոհեմութեամբ դիմադրեց Եղիպտոսի Նեթա-
նի թագաւորին՝ որ Ասորեստանցուոց վրայ կը
քալէր, և պատերազմին մէջ ընկաւ մեռաւ:
Այս թագաւորին օրովը կ'ապրէր Երէմիս մար-
դարէն, որ կ'ողբար Երուսաղէմի աղիտից վրայ
և նորա գերութիւնը կ'զուշակէր:

Յակէի. — Ի վերջէ՝ Նաբուգոդոնոսոր ան-
համար զօրօք Հրէաստան արշաւեց: Երուսա-
ղէմն առնելով տաճարին ոսկի անօթներն ու
զարդերը յափշտակեց և աղնուատոհմ պատա-
նիներ իբրև պատանդ իր հետը տարաւ: Այս
ատենէն կ'սկսի Իսրայէլի եօթանասուն տարուան
դերութիւնը: Բայց Յովակիմ Բաբելոնի թա-
գաւորին լուծը թոթուելու համար ապստամ-
բելով՝ պատերազմի մէջ մեռաւ և իր տեղը
նստաւ Յեռնիս, որ Բաբելոն տարուեցաւ իր
ընտանեօք և տէրութեան մեծամեծներով: Նա-
բուգոդոնոսոր Յուդայի զահաւն վրայ բազմե-
ցուց Սեդէկիան՝ որ իր դրացի ժողովրդոց օչ-

նութեան վրայ վտահելով՝ Բաբելոնի թաղաւորին զէմ՝ զինեցաւ : Նաբուգոդոնոսոր երրորդանդամ՝ Երուսաղէմի վրայ քալեց, երկար պաշարմանէ ետք զայն առաւ, և տաճարը կրակի տուաւ : Սեղեկիա խոյս տալու ատեն՝ Երիբովի մօտ ձեռք ընկաւ . նորա աչքը փորեցին և Բաբելոն գերի տարին, ինչպէս նաև իր ժողովըրդեան մեծ մասը :

Իսրայէլացոց բերութեանն ՚ի Բաբելոն . — Երուսաղէմի առումէն ետք (606) կ'սկսի Իսրայէլացոց զերութիւնն ՚ի Բաբելոն, և եօթանասուն տարի կ'տևէ : Արդէն Երեմիա և Եղիէկ մարգարէք զուշակեր էին Երուսաղէմի և տաճարին կործանումը, և ժողովրդեան զերութիւնը, որու ժամանակ այլ և այլ զէպքեր պատահած են :

Նաբուգոդոնոսոր ՚ի դարձին Բաբելոն՝ Երայեցի ազնուատոհմ պատանիներ ընտրել տալով՝ հրամայեց որ ուսման և գիտութեանց մէջ վարժուին : Սոցա մէջ երեւելի հանդիսացան Գաբէլէլ, Անանիա, Ազարիա և Միսայէլ : Առաջինն իր իմաստութիւնը յայտնեց զանազան պարագաներու մէջ : Ազատեց Հուշանն՝ որ երկունենդամբու ծերոց կողմէ ամբաստանուեր էր յանիրաւի, Բահաղու քուրմերուն խաբէութիւնն երևան հանեց, Նաբուգոդոնոսորի երազը զուշակեց ու պատմեց, հրաշիւք կենդանի մնաց առիւծներու դուբին մէջ, և Բաղտասար թագաւորին բացատրեց երեք հրեղէն բաւերուն նշանակութիւնը (Մանէ, Թէկէլ, Փաբէս) որ իր մտաւորաւ անկումը կ'յայտնէին : Նոյնպէս իր միւս

երեք ընկերները, որ վերջէն անուանեցան Սեբուստ, Միսառ և Աբէղնաբոզ, Բելայ ոսկի արձանը պաշտելու մերժելով՝ հնոցը նետուեցան բայց անմնաս ելան :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Պարսեցի բերութեանն փնէ Երուսաղէմի քանդակը :

(536 Բ. Ա. — 1 Գրիստոսի թուականին)

Գերութեան վաճառը . — Երբ Աբարու Պարսեցի և Մարսոյ վրայ թաղաւորեց՝ Իսրայէլացոց ազգանքը լսելով հրաման հանեց որ իրենց հայրենիքը վերադառնան և Երուսաղէմի տաճարը վերականգնեն : Դաւթի ցեղէն Զարթաբէլ իշխանը՝ քառասուն երկու հազար Երայեցոց զլուսն անցաւ և զայնս Հրէաստան առաջնորդեց : Այլըսոսի յաջորդներէն Պարթիս Աշտարտէսոյ, Իսրայէլացիքը պաշտպանեց և տաճարին շինութեան օգնեց :

Եզրաս և Նէեմի . — Այնուհետև Եզրաս՝ Մովսիսական օրինաց հմուտ և իմաստուն քահանայն թաղաւորին հրամանաւ Երուսաղէմ դնաց՝ իբրև քննիչ՝ հետն առնելով ուրիշ բազմաթիւ Հրէայր (Երայեցիք) : Եզրաս ժողովրդեան մէջ հին օրէնքը վերահաստատեց, անկարգութիւնները ջնջեց և Սուրբ Գրոց մէջ մտած փոփոխութիւններն ուղղեց : Բայց որովհետև Երուս-

սաղէմի պարիսպները շինուած չլինելով՝ քաղաքը մօտակայ ժողովրդոց յարձակումներուն ենթակայ կ'գտնուէր, 'նէօֆ' Պարսից Արտաշէս թագաւորին մատուակը, նորա հրամանաւ Երուսաղէմ դարձաւ և պարիսպները կանգնել տուաւ : Նոյնպէս աղքատաց իրաւունքը պաշտպանեց վաշխաւու մարդոց դէմ՝ և այլ և այլ զեղծումներ ջնջեց :

Այսպէս Իսրայէլացիք Պարսից իշխանութեան ներքև հանդարտ ու երջանիկ կ'ապրէին : Այս իշխանութիւնն երկու հարիւր չորս տարի տևեց, բայց քահանայապետները կ'կառավարէին ժողովուրդը մովսիսական օրինաց համեմատ :

Այս ատեններն երեցաւ վերջին մարգարէն Մաղաթէա, որ հրէայքն յորդորեց օրինասցանակ և Փրօքիէն դալստեան պատրաստուիլ : Աստուածաշունչ գիրքը տասն վեց մարգարեից մարգարէութիւնները կ'իշխատակէ . չորսը մեծ մարգարէ կ'կոչուին . ինչպէս, Եսայի, Երեմիա, Եղիէիէլ և Իսայիէլ . տասն երկուքը փոքր մարգարէ . ինչպէս Ութէ, Ամոն, Յովէլ, Աբդիա, Յոնան, Միսէա, Նաուամ, Աբախուամ, Սոփոնիա, Անթէ, Զատարիա և Մաղաթէա :

Մէջն Ալէքսանդրոս յերուսաղէմ . — Յարգիտ քահանայապետին օրով՝ Մալէթոնիոյ թագաւոր Մեծն Ալէքսանդր՝ Պարսից դէմ պատերազմ մղելով՝ Տէրուս քաղաքը պաշարեց և Հրէից հրաման զրկեց որ իրեն բանակին համար պաշար հասցնեն : Յարկոս, որ հաւատարիմ էր Պարսից թագաւորին, մերժեց աշխարհակալին հրամանը կատարելու և այսպէս նորա զայրոյ-

թը դրդուեց : Ալէքսանդր Տիրոս քաղաքն առնէն ետև՝ Երուսաղէմի վրայ քալեց որ վրէժը լուծէ : Այն ատեն Յարկոս Ալէքսանդրի բարկութիւնն իջեցընելու համար իր քահանայապետական սպիտակ զգեստները հագած նորա առաջն ելաւ : Աշխարհակալը նորա պատկառելի տեսքէն ակնածելով՝ Հրէից ներեց, և թոյլ տուաւ որ իրենց կրօնական օրինաց համաձայն կառավարուին :

Հրէաստորան Ալէքսանդրի յաջորդաց ներքև . — Ալէքսանդրի մահուանէ ետք՝ իր ընդարձակ տէրութիւնն իր զօրապետաց մէջ բաժնուեցաւ : Հրէաստան Սիրիոյ և Եփրատոսի միջևը դանուելով՝ երբեմն Եփրատոսոց Պարթևոսեանց և երբեմն Ասորոց Սելևկեանց թագաւորներուն իշխանութեան ներքև ընկաւ, և Հրէայք՝ իրենց ներքին կռիւներուն ու անմիաբանութեան պատճառաւ օտարաց կողմէ շատ հալածանք ու տառապանք կրեցին :

Սելևկեան թագաւորներէն Անտիոքոս Եղիէան այս երկպառակութիւններէն օգուտ քաղելով՝ Երուսաղէմը պաշարեց, բնակչաց մեծ ջարդ տուաւ և տաճարը թալլեց : Այս բաւական չտեսնելով՝ Հրէայքը բանաարկեց որ իրենց կրօնն ուրանան ու կառապաշտ լինին : Ամանք առ ահի Անտիոքոսի հրամանը կատարեցին, այլք իրենց հայրենիքէն խոյս տուին և շատեր իրենց հաւատքին համար զոհ ընկան :

Եղիշապար . — Սոցա մէջ երևելի հանդիսացաւ Եղիշապար պատկառելի ձերուներն և եօթն

եղբարք իրենց մօրը հետ, որ սոսկալի տանջանօք նահատակ եղան :

Մարտի և իր որդե՛ք. — Այն ատեն Մարտի անուն քահանան Երուսաղիմէն ելաւ և իր հինգ որդւոց հետ Մարտի իր հայրենիքը գնաց, որպէս զի իր ազգակիցներուն տանջանաց ակնատես չլինի : Անտիոքոս իր մէկ զօրապետն ուղարկեց ՚ի Մոզիմ որ անդ ևս կարգայ այն հրովարտակն որով կ'հրամայէր բոլոր բնակչաց զո՛հ մատուցանել կոոց : Մատաթի՛ հնազանդելու տեղ՝ զլուսն քաշեց և Անտիոքոսի զօրապետին պատասխանեց. — «Եթէ քաղքին բոլոր բնակիչներն այդ անօրէն հրամանին անսան իսկ, մենք՝ իմ եղբարք և որդւոց հետ՝ միայն Եհովայի օրինաց պիտի հնազանդինք» : Եւ ադա թագաւորին զօրապետը սպաննեց, կուռքերը կործանեց և զօրաց գունդ մը կազմելով անապատը քաշուեցաւ :

Մակաբայեցիք. — Այս փոքրիկ բանակին կը հրամայէին իր հինգ որդիքը, Յովնաննէս, Ահաան, Յորաս, Մակաբէ, Եղեապար և Յովնաթան : Մատաթի քանի մը կախներու մէջ Անտիոքոսի զօրաց յաղթեց, բազիրներն աւերեց և օր ըստ օրէ աւելի յառաջ պիտի երթար եթէ մահը վրայ չհասնէր : Իր վերջին ժաման յորդորեց իր որդիքը միաբան մնալ և իրենց հարց կրօնին համար մեռնելու պատրաստ դատուիլ :

Ահա այս հինգ եղբարք՝ որ Մակաբայեցիք կոչուեցան, շարունակ արիաբար ողորեցան օտար բռնակալներու դէմ և վերջապէս Պաղեստինը

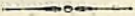
նոցա լծէն ազատելով՝ նոր թագաւորութիւն մը հաստատեցին (135) : Առաջին թագաւորն Եղաւ Յովնաննէս Հիւրիանոս : Սակայն այս թագաւորութիւնն երկայն չտևեց : Վասն զի Հիւրիանոսի յաջորդներն իրարու դէմ սկսան պատերազմել, և իրենց դատաստանը կտրելու համար շարժեցին Պոնտոսի զօրապետին զիմեցին : Պոնտոս որ Ասիոյ մէկ մասին տիրեր էր Արտաշէս թագաւորը Հռոմ դրկեց շղթայակապ և նորա եղօք Հիւրիանոս Բ.ին պարզապէս քահանայապետի անունը թողուց՝ Հրէաստանը հռոմէական զաւառ ու հարկատու ընելով : Այնուտե Հռոմի ծերակոյտը Հելիոփոլէս անունով օտարական մը Հրէից վրայ թագաւոր կարգեց :

Ահա այս թագաւորին օրովն էր որ Մէսէան, մարդկային ազգի խոստացեալ Փրէիւշ Բէթլէհէթէ պարին մէջ ծնաւ :

ԾԻՐԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Քանանացոց երկրք. — Այս երկիրը հետզհետեւ այլ և այլ անուն առաւ. ինչպէս Ա-Ե-Ե-ոց երկր, Յորդանի երկր և Պաղեստին, որ Սիրիոյ ու Փիւնիկիէ հարաւային կողմը կ'իյնայ : Լեռնոտ է այլ բարեբեր, Գլխաւոր լեռներն են — Լիբանան, Կարժել, Թափուր, Գեղբաւէ և Գաբէլիմ, որ կոոց կոչանն էր : Լիճերը. — Գեղեամբի, Միտիալ ձով : Գետ. — Յորդանան : Յետսի ժամանակ Աւետեաց երկիրը տասն երկու մաս բաժնուեցաւ, և ամեն մէկ մասն տիրող ցեղին անունը կրեց : Ա-Ե-րջէն բոլորը շրջա զլխաւոր նահանգ ունէր. ա) ԳԱԼԻԼԵԱ, 13

զինւոցաբար — Դու, Կաթողոսոս, Տէրերեա, Կաթողոս (Բ) ՍԵՄԵՐԻՆ, Գ. Բ. — Ստեփան, Սեփեմ (Բ) Յարա, Գ. Բ. — Կեօթեա, Յարդե, Երէտու, Բեթեան, Բեթեան, Երէտու, Սիօն լեւան վրայ, որու մօտ էր Ձեթեան լեռը: Կ) Պերեա, Գ. Բ. Գարաբաղ, Ստեփան և այլն: Իսկ Փղշտացիք կ'ընակէին Գաղա, Ասիտուն և այլն բարաբները:

ՄՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ՕՐԷՆԵՐ. — Այս օրէնքը բողոքովին աստուածապետական էր, Իսրայէլացիք միայն Աստուծոյ կը ճառարայն, որ էր Եհովան, արարիչ աշխարհի, զերազդի տէր ու թագաւոր, որ Սեփեան լեւան վրայ Հանդիսապետութիւն գրաւ նոցա Հեա և խոտացաւ որ սուրբ ազգ մը պիտի լինին եթէ իրեն ծառայեն և իր հրամանները պահեն: Այս հրամանները կ'ըրովանդակէին Գաթողոսոսին բանաց մէջ: Մովսէս ուրիշ օրէնքներ ալ Հաստատեց, որոց մեծ մասը կրօնական են և ճիսական: Սոցա թարգմաններն էին քահանայք, ընդ իշխանութեամբ զհարաբ քահանայապետին: Այս քահանայապետն Ահարոնի ցեղէն պիտի լինէր: Ղեկացիք վարչութեան խորանին միւս պաշտօնները կ'վարէին և ժողովուրդը կրօնից մէջ կ'կրթէին: Ասոնք լատուկ հող ու կալուածք չունէին, տասանորդով կ'ապրէին:

Չոհ եր Գոն. — Ժողովուրդն Աստուծոյ նուիրեալ էր և տար նշանն էր թվապետութիւնը: Կա կ'պատուէր իր Աստուածը զոհերով ու տօներով: Առաւօտ և իրկիւն զոհ կ'մատուցուէր: Տարուան չորս գլխաւոր տօն ունէին, որոց առթիւ բոլոր ժողովուրդը կ'գումարուէր. Գաթողոսն տօնը, Երզնկայոսն ազատութեան 'ի յիշատակ. Գեթեթեթեթեթ տօնը, օրինաց հաստատութեան 'ի յիշատակ և Տապալանի տօնը, որու նպատակն էր անապատի աստանդական կեանքը յիշել:

Արարչութիւն. — Բոլորովին աստուածապետական էր: Բուն միակեալը Եհովան էր որ քահանայապետին անաղակապ պատգամներով կ'կառավարէր ժողովուրդը: Իւրաքանչիւր ցեղ իր իշխանն ունէր որ ձերբորու կամ տանտէրներու օգնութեամբ իր պաշտօնը կ'վարէր: Բայց երբ Հանրական խնդիր մը լուծելու պէտք լինէր՝ բոլոր ազգին մէջէն Եօթանասուն ձերբունի զամբարուելով ժո-

ղով կ'կազմէին: Այս ժողովը վերջէն Սահեօթի կոչուեցաւ: Ամեն Իսրայէլացի զինուոր էր՝ քանի մը բացառութեամբ: Ամենքն աղաւ էին և օրինաց առջև նոյն իրաւունքն ունէին: Գերութիւնը և զապական խորութիւն չկար: Կամաւոր էր ստրկութիւնը: Եթէ մէկը թշուառութենէ ստիպեալ ինքզինքն իբրև ստրուկ ծախէր, եօթնէն շուրջ Գաթողոսն իր աղատութիւնը կ'ստանար: Իւրաքանչիւր ընտանիք ('ի բաց առեալ Ղեկացիք) հողական կալուած մ'ունէր: Եթէ այս կալուածը կորուսէր՝ այնմ կը տիրանար յաբէլեան Գաթողոսն, որ յիսուն տարին մի անգամ կ'զար: Այս եօթնէրորդ և յիսներորդ տարին երկիրն անցան և անմշակ պիտի մնար:

Գրախնայութիւն. — Իսրայէլացոց գրականութեան տարբեր բողոքովին կրօնական են: Եհովան կ'տիրէ նոցա ամէն գրուածոց մէջ որ կրնան երեք ճիւղ բաժնուիլ. Գաթալան, Գեթեթեթեթեթ և Գարաբաղութիւն:

Պարտական. — Աստուածաշունչը զորոց պատմական մասունքն են Մովսէսի հինգ զիբը (հնգամարտիւն): Կ) Գեթեթեթեթեթ, որ կ'պատմէ մարդկային ազգի նախնի պատմութիւնն և Իսրայէլացոց նահապետական կեանքը մինչև յիզիպոստ մուտքը: Բ) Եթ, որ կ'պարունակէ Իսրայէլի ժողովրդեան կրած տառապանքը, իր չուն և Սեփեան լեւան վրայ Եհովանի տուած օրէնքը: Գ) Գեթեթեթեթ, որ Իսրայէլացոց քաղաքային և կրօնական օրէնքը կ'պարունակէ: Դ) Թեթ, ուր ժողովրդեան ազգահամարը կը գտնուի, նոյնպէս և զանազան օրէնք ու պատուէրներ: Ե) Երբեք-Գաթողոսն օրէնաց, որ նախորդ զեպքերը կ'վերազարէ և մեծ օրէնագրին վերջին ծառերն ու մահը:

Միւս պատմական գործերն են Յեթուց թիւրք, որ կը պարունակէ Պաղեստինի առումն ու բաժանումը. Գաթողոսն թիւրք, որ Հրէից զիւղաղանական ժամանակները կը պատմէ. Հեթեթեթեթ. Ստեփեթեթ երկու զիբըն և այլն:

Գեթեթեթեթ. — Այս ճիւղին վերաբերող գլխաւոր գործերն են՝ Յեթուց թիւրք, որ տարաբաղ ճարտու մ'ողքն է և Աստուծոյ նախանձամբութեան վրայ իր վստահութիւնը կ'նկարագրէ: Սաղոսն թիւրք, որ Գաթեթի և ուրիշ հեղինակաց 150ի շափ քնարերգական քերթուածոց հաւաքածոյ մ'է զոր տաճարին մէջ կ'երթէին Եհովան փառաբանութեամբ: Սաղոսնի տաճար, որ հրահանգիչ Իսրայէլներն են Սաղոսնի Եթեթեթեթեթ, որ խրատական քերթուած մ'է, որու մէջ մարդ մ'աշխարհային իրաց ունայ-

նութիւնը կ'նկարագրէ. երբ երբո՞յ, որ հոգևական սիրոյ պատմութիւն մ'է:

Մարտի 1-ին. — Այս տեսակ գրուածոց մէջ առաջին կարգը կ'ընեն Եւրոպայի մարգարէին գործերը: Այդատապարտե նա իր ժողովրդեան մոլորութիւնները, լուսաւոր ապագայ մը, ոսկեդար մը կ'աւետէ, երբ ներկային աւերակներուն վրայ նոր սերունդ մը, Գաւթի բարեբաստիկ ժամանակը պիտի ծնի այս թագաւորին մէկ որդւոյն օրովը. այն ատեն սիրտերը դէպ 'ի Եհովա պիտի դառնան և մեհեանները պիտի կործանին: Երբեք մարգարէի վշտալի ողբերն Երուսաղէմի և տաճարին կործանման վրայ զեղեցիկ եղերերգութիւններ են. Եզեկէլ նախորդին աշակերտը՝ իր վարժապետին մարգարեութիւնները կ'մեկնէ մթին ոճով մը, և Խորայէլի ժողովրդեան տառապանքն ու տարագրութիւնը կ'պատմէ, որոց ինքն ևս մասնակից եղաւ, միանգամայն փրկութիւն և ազատութիւն գուշակելով: Ոչ նուազ նշանաւոր ու վեհմ են Դաւիթի մարգարեական գրուածները. նոյնպէս և Անիէի ու Ջոզաբէլի, որ Ջորաբաբէլի հետ Հրէաստան գարձան և ժողովուրդն ոգևորեցին տաճարը կանգնելով և հայրենիքն ազատելով:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՑԻՈՑ

ԳԼՈՒԽ Է.

Առաջին Բաբելոնի Գլխաւոր Սարգիստի:

(2610-759 Ք. Ա.)

Բաբելոն. — Ինչպէս ամէն հին ազգաց՝ նոյնպէս Ասորեստանի տէրութեան սկիզբները մութ են և առասպելախառն: Այաւտմուի թէ երեւելի որսորդ մը կար նեբբոլի կամ Բէլ անուն, Բաբելոնի որդին, որ ուժեղ և յանդուգն մարդոց զլուխն անցնելով՝ վայրի կենդանիներ կ'որսար ու կ'սպաննէր: Իր քաջութեամբն ու ճարպիկութեամբը մեծ զօրութիւն և համբաւ ստանալով Միջագետաց կամ Սենաարայ դաշտին մէջ իր ընկերները զինք իշխան կամ թագաւոր անուանեցին: Այն ատեն Բէլ թափառական կեանքը թողուց և Եփրատ գետին եզերքը քաղաք մը հիմնեց հին աշտարակէն մնացած նիւթերով և անունը դրաւ Բաբելոն՝ որ վերջէն աւելի ևս մեծնալով և շէնայով հին աշխարհի խիստ անուանի ու ծաղկեալ քաղաքներէն մին եղաւ*:

* Մեր օրերը Բաբելոնի աշտարակին աւերակները գտան. հետզհետէ Բելայ տաճար, դիտարան լինելէն ետեւ՝ այրեր էր: Այժմ Բելայ բերդ անուամբ վրասակաց բլուր մ'է մէկ քառորդ միլիոն շրջապատով և լի արձանագրութիւններով:

Նինուէ . — Նոյն ատեններն ուրիշ զօրաւոր մարդ մը՝ Ասոր անուամբ, որ Սեմայ ցեղէն էր, Տիգրիս գետին վրայ Նինուէ քաղաքը հիմնեց. և բոլոր շրջակայ երկիրն իր անուամբ Ասորեստան կոչուեցաւ :

Քաղաքէացիք . — Այսպէս գրեթէ նոյն ատենն և նոյն աշխարհին մէջ երկու տէրութիւններ կանգնեցան, Բաբելոնի և Նինուէի : Սակայն քանի մը դար ետք՝ Հայաստանի լեւներէն իջնող Ժողովուրդ մը՝ Քամայ սերունդը նուաճեց և Ասորեստանի հարաւային կողմը Քաղաքէացի տէրութիւնը հաստատեց : Քաղաքէացիք իրենց տիրած երկրին մէջ քուրմեր ու պատերազմական մարդիկ եղան : Ընդարձակ անդաստաններու մէջ՝ ուր ոչ փայտ ոչ քար կ'գտնուէր, ազիւսէ դատիկոնաւոր բուրդեր շինելով երկնից աստղերը կ'գիտէին ու կ'պաշտէին, ուստի Քաղաքէացոց մէջ շատ աւելի աւաջ դնաց աստղաբաշխութիւնը քան թէ այլուր :

Նինու . — Բէլայ որդին Նինու՝ Ասորեստանի սահմաններն ընդարձակեց : Արաբացի կամ Իսմայէլացի իշխանի մը հետ նիպակակցելով՝ Բաբելոնի տիրող թաղաւորը պատերազմի մէջ սպաննեց. յետոյ Հայաստանի վրայ քայլելու ելաւ, քայց մեր Արամ նահապետը թանկադին ընծաներով զանի դիմաորեց և հետը հաշտութեան դաշն գրաւ : Նինուս Մարաստանի թաղաւորն ալ բռնելով խաչի վրայ սպաննել առաւ, և տասն ութ տարուան մէջ Միջերկրականի և Ինդոսի մէջ գտնուած երկիրները նուաճեց :

Այս արշաւանքէն դառնալով՝ Նինուս՝ Նինուէ քաղաքը վերանորոգեց և զայն իր անուամբը կոչեց : Քառակուսի դիրք մ'ունէր այն քսան մըսէ շրջապատով : Սորա սրբիսպը հարիւր ոտնաչափ բարձր էր և այնքան հաստ որ երեք կառք քովէ քով կարող էին անցնիլ. ունէր նաև հազար հինգ հարիւր աշտարակ երկու հարիւր ոտնաչափ բարձր : Այս շինութիւններն աւարտելէն ետև՝ Նինուս վերստին նոր երկիրներ նուաճելու ելաւ, մինչև Բակտրիա դնաց, նորս մայրաքաղաքը պաշարեց և Շափրատէ հնարադիտութեամբն առաւ :

Շափրատ . — Այս կիրք՝ որու վրայ շատ առասպելներ կ'պատմեն, դիցուհոյ մ'աղջիկն էր : Այս դիցուհին տաճար ունէր Ասկալոն լճակին մօտ : Իր դուստրը ծնելէն ետև՝ ամայի վայր մը թողուց և ինք լիճը նետուեցաւ : Աղանինեք դալով ընկեցիկ աղջիկը կաթով ու պանիրով անուցին : Յետոյ հովիւներ զանի գտան և իրենց ղլխաւորին տարին : Հովուպետը զանի խնամեց իբրև իր աղջիկն ու նորս անունը Շափրատ գրաւ որ աղանի կ'նշանակէ : Մէնան՝ Նինուսի զօրապետներէն մին՝ այս օրիորդին հետ կարգուելով Նինուէ տարաւ : Բակտրիոյ պաշարման ատեն Շափրատ իր ամուսնոյն հետն էր : Նինուս այս կնկան խելքին ու զեղեցկութեան զարնուելով՝ հետը կարդուեցաւ՝ Մենանի նոյն պատերազմին մէջ մեռնելէն ետև :

Սակայն Շափրատ՝ որչափ զեղանի՝ նոյնչափ գոռոզ և փառամոլ կին մ'էր : Հազիւ Նինուսի աթոռակից եղաւ որ մեծ փափաք զգաց առան-

ձին իշխելու : Ուստի օր մ'իր ամուսնոյն առաջարկեց որ հրաման տայ իրեն բոլոր Ասորեստանի տէրութիւնը հինգ օր բայարձակ կառավարելու , որպէս զի թաղաւորութեան անուշութիւնները լիովին վայելէ : Նինոս այս խնդիրը կատարեց : Բայց նենդամիտ թաղուհին անմիջապէս հրամայեց որ իր ամուսինը բանտը դնեն , ուր քանի մ'օրէն սպաննուեցաւ :

Շամիրամ՝ իր աշխարհակալութեամբ և մեծաշինութեամբ հուշակաւոր թաղուհի մ'եղաւ : Բարեւոյն քաղաքը հոյակապ շէնքերով զարդարեց . տէրութիւնը բարեկարգեց , ճամբաներ ու ջրանցքներ բանալ տուաւ : Բէլայ տաճարին բոլորակը բարձր պարիսպ մը շինել տուաւ՝ իրարու վրայ ութ աշտարակով : Նոյնպէս փառաւոր ու դալարացի դարաստաններ , զոր կախուած պարտեզներ կ'անուանէին . քաղքէն անցնող Եփրատայ վրայ հոյակապ կամուրջ մը ձգել տուաւ որու երկու ծայրերն ահապին բերդեր կ'բարձրանային : Շամիրամ Եփրատի , Լիբիոյ , Եթովպիոյ տիրեց՝ նոյնպէս Հայաստանի՝ մեր Արայ նահապետին դէմ պատերազմելով և մինչև Հնդկաստան արշաւեց ու Ինդոս գետէն անդին անցաւ : Բայց յաղթուելով վերադարձաւ Բարբելն՝ ուր իր որդին Նինուս մօրմէն աստամբելուն՝ Շամիրամ՝ որ խիղձէն կ'տանջուէր ամուսնոյն սպանման վրայ՝ իշխանութենէ հրաժարեցաւ և դնաց Նինուսի դամբարանը մտաւ , որ իր կենաց մնացած օրերը սուգի մէջ անցընէ : Քանի մ'օրէն աներևոյթ եղաւ և աղաւնիի կերպարանօք երկինք թռաւ :

Նինուաս ՚ի յիշատակ Շամիրամայ շիրիմ՝ մը

կանգնեց որու վրայ այս տապանադիրը փորագրուեցաւ . «Ննութիւնն ինձ կնային մարմին մը տուաւ , բայց իմ գործերովս ամենէն արիական մարդոց կ'հաւասարիմ : Նինուսի տէրութիւնը կառավարեցի որ զրեթէ բոլոր Ասիոյ վրայ կը տարածուի : Առաջ քան զիս ասորեստանցի մը չէր տեսած ծովը , ես չորս ծով տեսայ (Միջերկրական , Կասպից , Պոստոս և Կարմիր ծովերը) որոց ոչ դք կ'մօտենար , այնքան հեռու էին : Գետերուն ընթացքը գարձուցի անջրդի հողեր ջրելու , որ արգասաւոր եղան : Անտիկ բերդեր կանդնեցի , անանցանելի ժայռերու մէջէ՛ ճամբաներ ծակել տուի : Իմ կառուց համար արահետներ բացի ուսկից վայրի կենդանիներն անգամ անցած չէին երբէք : Եւ այսչափ վաստակոցս մէջ՝ ինձի ու բարեկամացս համար պարսպոյ ժամեր դտայ » :

Նինուաս . — Շամիրամայ յաջորդներն իրեն ոչ քաջարտութիւնն ունէին և ոչ զործունէութիւնը : Իսկ իր որդին Նինուաս անհոգ ու դանդաղ կեանք մ'անցուց իր հպատակաց անտեսանելի մնալով՝ արևելեան բունկալներուն պէս : Ժողովուրդները սկսան քամահերել թաղաւոր մը զոր չէին տեսներ և որու միայն կնամարդի արարքը կ'լսէին : Նինուասէն ետքը տիրող երեսուն թաղաւորներն իրեն պէս թուլամորթ և ապկիւր մարդիկ եղան : Իսկ վերջինը , այս է Սարդանաբալ , ամենէն անարժանն եղաւ :

Սարդանաբալ Ա . — Այս թաղաւորին միակ փափաքն էր իր սլաւախին մէջ շուայլ ու շուայտ
14

կեանք մ'անցրնել, կանանց և նաժիշաներու հետ, որոց պէս կ'հազուէր ու կ'կապուէր, երեսը կը գունաւորէր և բոք կ'մանէր: Ամօթալի կեանք մ'էր այս մարդու համար, մանաւանդ թաղաւորի մը համար որ տէրութեան գործերն երեսի վըայ կ'լծողուր: Սարգսնաբալի այս կնամարդի ու անկարգ ընթացքէն զգուշելով իր երկու կուսակալները նորա դէմ կ'դաւազրեն: Այս կուսակալներն էին Վարբախի՝ Մարաց իշխանն և Բելէսի՝ Բաբելոնի իշխանը: Առաջինը Մարաց և Պարսից ժողովուրդը, ու երկրորդը՝ Բաբելոնի ժողովուրդը զգուշելով թաղաւորին դէմ կ'ապստամբեցրնեն, և այս ապստամբութեան Հայք ու Արաբացիք ալ մասնակից կ'գտնուին: Այն ատեն Սարգսնաբալ, իր թմբրութիւնը լծութեան վանակնունելի արիւթիւն յցուց և երեք անգամ ապստամբաց բանակը՝ որ Նինուէն պաշարելու կ'գար, վանեց: Վարբախէս՝ յաղթութենէ յուսահատ՝ իր տեղը դառնալու կը պատրաստուէր՝ երբ Բելեսիս որ Քաղդէացի մուկ և աստղադէտ էր, ապստամբները քաջալերեց, յայտնելով թէ աստղերը գիտեր և գուշակեր էր որ քանի մ'օրէն քաղաքը սլտի կործանէր:

Վերջապէս՝ Սարգսնաբալի ղենակից Բակարիացիք թշնամեաց կողմն անցան. թաղաւորը ահար մնաց և ստիպուեցաւ Նինուէ քաղաքը քաշուիլ ամրանալ: Երկու տարի պաշտպանեց զայն պաշարման դէմ. բայց երբ Տիգրիս գետին յորդելովը պարսպին մէկ մասը փլաւ և թշնամիք ներս մտան, Սարգսնաբալ՝ իր պաւատին մէջ ժողկեց բոլոր դանձերը, կանայքն

ու որդիքն և կրակ տալով իրեն հետ ամենքն այրեցան: Սարգսնաբալին շիրիմ մը կանդնեցին այս արձանագրով. «Անիալէս և Տարսն քաղաքները մէկ օրուան մէջ շինեց. կեր, սրբ և ուրախ եղիր, մնացածն ոչ ինչ է»:

Սարգսնաբալի մահուամբ վերջացաւ Ասորեստանեաց առաջին թաղաւորութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Երբ որ Բաբելոնի թիւ Նինուէի կործանուէր:

(759—606)

Վարբախի, Բելէսի. — Սարգսնաբալի մահուանէ ետք՝ Ասորեստանի պետութիւնն երեք մաս եղաւ: Վարբախէս՝ Մարաց և Պարսից վըրայ տիրեց, իսկ Բելեսիս՝ Բաբելոնացոց վըրայ: Այս առթիւ՝ ուրիշ երկիրներ ալ, ինչպէս Հայաստան՝ իրենց անկախութիւնը ձեռք ձգեցին: Բուն Ասորեստանի մէջ ևս նոր թաղաւորութիւն մը կանդնեցաւ, սակայն որո՞ւ ձեռքը բողբոջին յայտնի չէ: Վկարծուի թէ Քաղդէացի Բաբելոնի Բաբելոն կամ Բելեսիս կառավարեց Ասորեստանը, Իսրայէլի Մանայեմ թաղաւորը հարկատու ըրաւ մինչև որ Գեգլախ-Փալասար Բ. իր նախնեաց աթոռն ելաւ:

Գեգլախ-Փալասար Բ. Սալմանասար Ե. — Գեղաթ իր տէրութիւնը մինչև Լիբանան լեռն

բնդարձակեց . Գամակոս քաղաքն առաւ . Աքաղ՝
 Յուդայի թագաւորին օգնութեան գնաց՝ Ասորոց
 և Իսրայէլի թագաւորին դէմ , և շատ մը Իս-
 րայէլացի գերի առնելով Ասորեստան փոխա-
 գրեց : Նորա յաջորդը Սալմանասար Փիւնի-
 կէն նուաճեց և երբ իմացաւ որ Ուլտէ Իսրայէ-
 լի թագաւորն Եզիպտացոց հետ դաշնակցելով
 հարկ վճարելու կ'մերժէ՝ Սալմանասար նորա
 վրայ քալեց , գերի բռնեց և Սամարիան պաշա-
 րելով առաւ ու բոլոր բնակիչները գերի տարաւ :

Սարգոն , Սէնէէբէ՛ . — Սալմանասար չափա-
 հաս որդի չունենալուն՝ Սարգոն անուն զօրապե-
 տը բռնութեամբ դահը գրաւեց և ահարկու
 աշխարհակալ մ'եղաւ : Ասորեստանն իր նախ-
 կին մեծութեան ու փառաց հասուց և նորանոր
 երկիրներու տիրեց , ինչպէս մեր օրերը զտո-
 նուած արձանագրութիւնները կ'վկայեն : Նախ
 Սամարիան բոլորովին նուաճեց և հին բնակչաց
 տեղ պարսիկ գաղթականներ հաստատեց . յե-
 տոյ իր աշխարհակալութիւնները մինչև Փոքր
 Ասիա , Հայաստան , Պարսկաստան , Մարաս-
 տան , Արաբիա , Եզիպտոս տարածեց և մեծ
 նաւատորմիւ մը շինել տալով Միջերկրականի
 քանի մը կղզիներու տիրեց : Այս յաղթութեանց
 ժամանակ՝ Սարգոն՝ Նինուէ քաղքին տեղ՝ որ
 տակաւին աւերակ էր , մեծ ու փառաւոր քա-
 ղաք մը կանգնեց Սարգոնի դուռով անուամբ (այժ-
 մեան Բորշապատը) զոր անուանի Պ . Պօղա և
 Լէյլըրտ հնագէտները պիղծ տալով ինչպէս
 նաև Նինուէ քաղաքը (Բույունճուխ) զոր Սէնէէ-
 բէ՛ թագաւորը վերականգնեց՝ անդին արձանա-

գրութիւններ և արձաններ գտան : Սենէբերիմ՝
 ևս նշանաւոր է իբրև աշխարհակալ : Երբ Յու-
 դայի թագաւորը մերժեց հարկ տալու՝ և Երու-
 սաղէմ՝ քաղաքն ամրացնելով՝ Եթովպիոյ ու
 Եզիպտոսի Թարակ թագաւորին հետ միացաւ ,
 Սենէբերիմ՝ նորա դէմ քալեց՝ յաղթեց , Ե-
 զիպտոս արշաւեց և Պելուսիոն քաղաքը պաշա-
 րելէն ետև զէնքն Երուսաղէմի դէմ դարձուց ,
 բայց իր բանակը ցիր ու ցան եղաւ հրաշքով
 մը : Այս պարտութեան վրայ մի շատ դաւառ-
 ներ գլուխ քաշեցին : Սենէբերիմ իր բարկու-
 թիւնն Իսրայէլացի գերիներուն վրայ թափեց
 և մինչև անդամ իր հպատակներն անխնայ տան-
 ջեց : Այս անդթութեանց չկրնալով հանդուր-
 ժել՝ իր երկու որդիքն Աբրամէլ ու Սանասար զին-
 քը սպաննեցին՝ մինչդեռ նա Նիւրիէ աստուծոյն
 տաճարին մէջ կ'աղօթէր :

Ասորգան , Նաբոֆոփոնոսար Ա . Սարգանօթաւ
 Բ . — Սենէբերիմի փոքր որդին Ասորգան՝ իր
 հայրասպան եղաբքը հալածեց մինչև Հայաս-
 տան՝ մեր Սէպտորդէ նահապետին օրովը , և ա-
 թուոն ելնելով՝ Բաբելոնի տիրեց ու զայն Նինուէի
 միացուց : Երբ Յուդայի թագաւորը Մանասէ՛
 իրմէ գլուխ քաշեց՝ Ասորգան նորա դէմ պա-
 տերազմի ելաւ , յաղթեց և Մանասէն շղթա-
 յակապ գերի բերաւ ՚ի Նինուէ , բայց քիչ մը
 ետք նորէն աթոռը դարձուց : Իր յաջորդը Նա-
 բոֆոփոնոսար Ա . Սարապ Փրասորթ թագաւորին
 յաղթեց և զանի սպաննեց : Իր զօրապետը Հո-
 ւրիբիէ՛ս Յուդայի երկիրը մտաւ Բեթուլեա քա-
 ղաքը պաշարեց , բայց Յուդիթի ձեռօք իր մահը

դռնելուն՝ բանակը ցրուեցաւ : Սարգսնաբալ Բ. (Սարաչ կամ Բինալարան) իր համանուն թաղաւորին հեղգ բնութիւնն ունէր թէև, նա աւարտեց Սենեքերիմի սկսած Նինուէի հոյակապ պալատը : Նոյնպէս մատենադարան մը շինել տուաւ մեծ աղլաններով, որու բեկորներն այժմ Լոնտօն կ'զանուին : Այս Սարգանաբալին օրովը՝ Մարայ Կեաքսար թաղաւորը՝ իր հօրը Փրաւորդին մահուան վրէժը լուծելու համար՝ Բաբելոնի կուսակալ Նարսայտասարի հետ միացաւ (ինչպէս Ատրեստանի առաջին թաղաւորութիւնը կործանելու համար՝ միացեր էին Ղարբակէս ու Բեղեսիս) ու Հայոց Պարոյը նահապետն ալ իրեն նիպակակից զանելով՝ գնաց Նինուէ քաղաքը պաշարեց : Սարգանաբալ քանի մը տարի դիմանալէն ետև՝ երբ պարիսպը փլելով ճարը հատաւ՝ ինքզինքը սպաննեց : Երեք իշխանները Նինուէ քաղաքն հիմնայատակ ըրին և Ատրեստանի տէրութիւնն իրենց մէջ բաժնեցին (606) :

ԾԻԱԳԻՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Ասորեոքան. — Այս աշխարհին սահմանն է, հիւսիսէն՝ Հայաստան, արևելքէն՝ Փարսաստան և Պարսկաստան, հարաւէն՝ Պարսից ծոցը, արևմուտքէն՝ Ասորիք և Արաբիա : Երկու մեծ գետեր կ'անցնին նորա մէջ տեղէն. Եփրատ, որ կ'ընէ թափոսի, Կոնստանտ, Բաբելոն. և Տիգրէս գետը, որ կ'ընէ Նինուէն. նոյն բերանն ունին :

Ատրեստան երեք մաս կ'աժնուի. ա) Բաւն Ասորեոքան կամ Նինուէոքան. գ. ք. Նինուէ և Արբէլ. Բ) Միւլաքեթ կամ Ասորի գետոյ. գ. ք. Երբէլ և Կարեմի Բաբելոնի. գ. ք. Բաբելոն և Կոնստանտ : — Երբեմն այս վերջին երկու մասը Բաւլաքեթոյնց երկէր կ'առչուէր :

ԱՍՈՐԵՍԱՆՅՈՒՆ ՎԱՍԱԲԱԿԱՆ ՕՐԵՆՐԸ. — Ա-

ոկոյ բոլոր միապետութեանց պէս՝ Ատրեստանի կառավարութիւնն ալ բացարձակ բռնապետութիւն էր. բայց միապետն էրև Աստուած չէր նկատուեր, ինչպէս երբեմն Եգիպտոսի մէջ : Մարդ կ'սեպուէր, բայց ինքնիշխան տէր էր և զեպուէ. երկէ վրայ դէպ ինքնապետ կ'անուանուէր : Այս թագաւորաց թագաւորը բազմութիւն պալատականներ ունէր. տէրութեան մեծամեծներն իր խորհուրդը կ'կազմէին : Իսկ մարդկանները՝ որ զաւանները կ'կառավարէին՝ ոչ միայն զօրաց հրամանատար էին սՊԼ հարկերը ժողովելու պաշտօնն ունէին :

Ատրեստանցիք յանցաւորները ծանր և երբեմն ստակալի կերպով կ'ապստէին : Ամեն թէթև սխալանաց համար կ'անդամատէին, աչք կ'փորէին և այլն : Երբ պարտականն իր պարտիքը վճարել չկարենար պարտատէրին ստորուկը կ'առնար : Գերազանցաւորութիւնը ներելի էր, նոյնպէս բազմակնութիւնը :

Սրօն. — Ատրեստանի կրօնը՝ թէև արտաքին կոչու ձևեր ու ձևեր ունէր, բայց Աստուծոյ միութիւնը կ'ընդունէր : Գերազանց Աստուածն՝ ուսկից միւս աստուածները կ'ծագէին՝ Իււու էր, որ սովորաբար Ասորացիք ազգային անուամբ բոլոր բնակչաց կողմէ կ'պաշտուէր : Միւս գիր կ'անձնաւորէին աստղերը կամ՝ բնութեան այլ և այլ զօրութիւնները, և իւրաքանչիւրին ներկայացուցին էր զիցուհի մը. Բեւ, (Արև) Նեֆօ, Միլիթո (Լուսին) Ասորոթ (Աստղիկ) և այլն : (Սաբեթոն իրօն) Ամեն մարդ կարծէր թէ երկնային մարմինները մեծ ներգործութիւն ունին երկրային բաներու վրայ : Նինուէի թագաւորները գործի մը շնորհակալ՝ դուշակնուր խորհուրդ կ'հարցնէին. ուստի միշտ իրենց արքունիքն աստղագետ քուրմեր և գիտարան մ'ունէին :

Գրախնամութիւն. — Ատրեստանցիք գրականութեան այլ և այլ ճիւղերը կ'աշխուհէին : Նինուէի արքունական գիւանդն մէջ զանազան գրեանք կային որ պատմութեան,

աշխարհագրութեան, չափադիտութեան և աստղաբաշխութեան կ'վերաբերէին: Այս գրեանքն ուրիշ բան չէին բայց եթէ տափակ ու քառակուսի թրծուն հողէ տախտակներ, որոց երկու կաւէ երեսին վրայ մանր ու խիստ գրուած տառեր կ'երևին: Այս մանուածոյ դիրքերը՝ զորքիչ ատենէ 'ի վեր դիտունները յաջողեցան կարգաւ, Բեւեռօրէր կ'կոչուին:

Շէն և Գեղարօտի. — Շատ ատեն Ասորեստանի քաղաքակրթութեան աստիճանին վրայ որոշ գաղափար մը չունէին պատմիչները, 1844ին՝ գաղղիացի մը՝ Պ. Պօրտ որ Մասսաչուէտ հիւպատոս էր, այս քաղքէն քիչ մը հետեւ անչուք գիւղի մը շրջապատին մէջ (Քօրչապոթ) ասորական պալատ մը գտաւ: Այս գիւտն այլոց ալ հետաքրքրութիւնը շարժեց, և անկիւացի ուղևոր մը, Պ. Լեյբրոյ, Նեփոտի և Քալաշուտի աւերակները փորել տալով՝ Նիւուէ քաղքին դիրքն ու ընդարձակութիւնն երևան հանելէն զատ՝ նոր նոր շէնքեր ու արձաններ գտաւ, որոնք բաւական ճշգրիտ ծանօթութիւններ կ'տան Ասորեստանցոց ճարտարապետութեան և քանդակագործութեան վրայ: Պալատներն՝ որ շատ ընդարձակ էին՝ սովորաբար արուեստական բլուրներու վրայ շինուած էին: Գաւթին մէջ կ'գտնուէին մարդկային դէմքով թեւաւոր ցուլեր ներկայացնող հսկայական արձաններ կամ թեւաւոր առիւծներ: Շէնքերն ահագին պատեր ունին կճով ծածկուած, որոց վրայ փառաւոր քանդակներ կ'երևին: Բոլոր սրահներն ու դաւիթները հսկայական քանդակներով զարդարուած են, որ սրտադուժիւններ, պատերազմներ, պաշարուներ և հանդէսներ կ'ներկայացնեն: Սովորաբար արքունի պալատին մօտ բրդածև ու եօթն աստիկնոսով աշտարակ մը կար՝ որ դիտարանի տեղ կ'ծառայէր և նորա վտան ելնելով աստղաւես քուրմը աստղերը կ'ընենէն և ասպզան կ'գուշակէին:

Բաբելոնի և Բաբելոնի:

(606—562)

Նաբոֆօսօրնոսոս Բ. — Նաբոսոլոսոսար Նիւնուէն կործանելէն ետև՝ Եդիպատսի Նեքաուով թագաւորին դէմ պատերազմ բացաւ, վստան զի այս թագաւորը՝ Պաղեստինն ու Ասորիքը նուաճելով՝ դէպ 'ի Եփրատ կ'ընկեր: Նաբոսոլոսոսար իր որդւոյն՝ Նաբուգոդոնոսոսրի՝ մեծ բանակ մը տալով՝ Նեքաուովի դէմ զրկեց, որ յաղթուեցաւ, և Եդիպատս փախաւ: Նաբուգոդոնոսոսր իր հօրը մահն իմանալով՝ պատերազմի գաշտը թողուց և Բաբելոն դարձաւ: Երբ իր հօրը յաջորդեց նա՝ իր աշխարհակալութիւնները շարունակեց և մեծ անուն ու զօրութիւն ստացաւ: Երուսաղէմը կործանեց, Փիւնիկէի Տիւրոս քաղաքը՝ տասն մէկ տարի պաշարելէն ետև առաւ հիմնայատակ ըրաւ: Բաբելոն քաղաքը հոյապաշտ շէնքերով զարդարեց այնպէս որ աշխարհիս առաջին քաղաքն եղաւ: Նաբուգոդոնոսոսր Բ. փառաց կատարն հանելով՝ մուրերեյաւ և իր պատիժը կրեց խեղաչնորութեամբը:

Այս հօր և փառաւոր թագաւորին մահուանէ ետք՝ Բաբելոնի տէրութիւնը սկսաւ տկարանալ: Ներքին կռիւներ և արտաքին պատերազմներ ծագելով՝ Բաբելոն իր բոլոր նուաճած երկիրները կորոյս: Իր վերջին թագաւորն եղաւ Պալթասպար, որ իր պալատին մէջ մեծ խնջոյք մը տալու ցատնը՝ կիրոս՝ Պարսից և Մա-

րաց թաղաւորը՝ Բաբելոն մտաւ իր զօրաց հետ, որ Պալլազարը սպաննեցին և բոլոր քաղքին տիրեցին: Այսպէս վերջացաւ Բաբելոնի տէրութիւնը:

ՌԱՌՆԱՅԻՆՆԵՐ ԿՐՕՆԸ. — Բաբելացիք ևս Ասորեստանաց կրօնը կ'դաւանէին, այսինքն ասողերը կ'աղաչուէին. Բահալ կամ Բէլ (արև) բնութեան արգասաւորել զօրութիւնն էր. Ասորորէ և ուրիշ մի շատ աստուածներ: Իրենց պաշտաման մէկ քանի արարողութիւնները պժգալի և անբարոյական էին, և Քաղզեացոց երկիրը լի էր կուռքերով: Իրենց կրօնաւորները՝ որ ասորէի, ասոր կամ մարտի կ'կոչուէին՝ աստղաբաշխութեամբ շատ կ'սպարպէին և ասողերը նայելով կ'կարծէին ապագան գուշակել: Զօրաւոր ցեղ մը կ'կազմէին, տէրութեան կարևոր պաշտօնները կ'վարէին, և երբեմն իրենց մէջ օտարականներ ալ ընդունեցան՝ ինչպէս Դանիէլը:

Կարգաւորութիւն. — Անսանձ բռնապետութիւն էր. թաղաւորները մինչև անգամ ինքզինքնին Աստուծոյ տեղ պաշտել կ'ոտային: Մարզպաններ կ'կառավարէին գաւառները, ներքիններ արբունեաց նշանաւոր պաշտօնները կ'կատարէին: Հոգատակաց կեանքն ու կալուածքը թագաւորին կամքէն կախում ունէին: Այս տղովորեան բարբառստ ապականած էր: Հասարակութիւն, ցոփութիւն և կասախութիւն ամէն տեղ կ'տիրէին:

Վաճառականութիւն. — Բաբելոնի զերբը առևտուրի շատ յարմար էր. բոլոր նահանգն այլ և այլ քրանցքով և առևտրով կ'ոռոգուէր և ողորումէ ազատ կ'մտար: Բաբելոնի վաճառաշահ կեդրոն մ'էր ու Ասիոյ այլ և այլ կողմերէ կարավաններ տեսակ տեսակ ազգանք կ'ըրէին: Հնդկաստանէն, Չինաստանէն և Պարսկաստանէն անցին քարեր, ոսկի, շալ, մետաքսեղէն կ'ըղունէր, իսկ հիւսիսային երկիրներէն, մասնաւորապէս Հայաստանէն և Արևիկանէն կ'ստանար պիտանի վաճառք: Հաղորդակցութեան ամենէն զիւրիշ միջոցն էր Էփրատ գետն՝ որու վրայ Հայոց թեթև լաստածն նաւակները՝ բեռնաւորեալ կ'սահէին դեպ 'ի Բաբելոն:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵԳԻՊՏԱՅԻՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՄԷԷԷԷ ԳԻՆՆ ՄԷՅՆ ՍԷՄՄԷ Բ.

(3500—1650 Կ. Ա.)

Նեղոսի հովիտ. — Ինչպէս Ասիոյ մէջ գլխաւորապէս Եփրատայ ու Տիգրիսի արդաւանդ գաշտերը մարդոց բնակութեան շէն ու ծաղկած կեդրոններ եղան, նոյնպէս շէն ու բազմամարդ երկիր մը դարձաւ Նեղոսի հովիտը՝ որ հարաւէն դեպ 'ի հիւսիս երկու հարիւր մղոնի չափ երկայնութիւն, և տասն մղոնի չափ լայնութիւն ունի. երկու կողմէն կ'երևին լեռներու շղթաներ (Լիբիական և արաբական) որ հովիտն անպատէն կ'զատեն: Մէջ տեղէն կ'անցնի զեզեցիկ գետ մը, որու կանոնաւոր ողորումները կ'ոռոգեն և կ'արգասաւորեն ամէն տարի գետեղջերայ գաշտերը, և որ Միջերկրական ծովը կ'թափի ճիւղաւորելով:

Ինչպէս որ հին պատմիչ մ'ըստ. Եփրատն Նեղոսի մէջ պարբէն է. այսինքն եթէ Նեղոսը ցամաքէր, երկիրն իսկոյն անապատ պիտի դառնար: Միայն Լիբիոյ կողմերը՝ քանի մ'օվախաներ կամ դաշտաւան կողմեր կան. իսկ երբ հարաւային հրատապ հովը փչէ (Խորշակ, ասմէտէ), որու շունչը փոսան մը կրակին կ'մանէ:

ցրենն, առաջային մրրիկ մը կ'հանէ որով ամէն բան կ'ծածկուի: Եղիպտոս գրեթէ բնառ անձրև չվազիր. նորա երկնից երեսն երեցած խոշոր ամպերը դէպ 'ի հարաւ կ'երթան և Եփփօնոյ բարձր լեռներու վրայ անձրև կ'բերեն: Այս անձրևներէն յառաջ կ'գան արդումները, որ մինչև այսօր կ'պատահին, և թէև ուրիշ տեղեր մեծ փնասներ կրնան պատճառել՝ բայց Եղիպտոսի համար առատութեան և հարստութեան աղբիւր են:

Յունիս ամայ վերջը Նեղոսի ջրերը սովորականէն աւելի կ'սկսին բարձրանալ, քիչ ատենէն կ'պղտորին և ապա յանկարծ կ'կարմրին. հետզհետէ շատնալով հսկտեմբեր ամսոյ սկիզբը ջրերը եօթէն մինչև տասն կանդուն վեր ելնելով կ'ուղղեն բոլոր հովիտը, որ տեսակ մը ծով կ'գառնայ. այս ծովին մէջ կղզեակներու պէս կ'երևին քաղաքներ, գիւղեր, արմատենիներու կատարներ և նեղ թումբեր որ հաղորդակցութեան կ'ծառայեն: Այս է Եղիպտոսի ձմեռը:

Երբ փոքր առ փոքր ջրերը սկսին նուազիլ, գեկտեմբեր ամսոյ վերջն իրենց բնական դիրքը կ'առնուն պարբար կամ մը թողլով: Այսուհետև եղիպտացիք կ'սկսին վար ու յան ընել շատ դիւրութեամբ. վասն զի պարտաւոր չեն հողը հերկել և արօրով ակօսներ բանալ: Քանի մը ամիս ետք՝ Եղիպտոսի հրավառ արևուն զօրութեամբ՝ հովիտն առատ հունձքով կ'ծածկուի:

Եթէ գետին ջուրը բաւական բարձր չեղնէ՝ արտերն անջրգի և առանց պարարտութեան կը փնան, եթէ գետը շատ բարձրանայ, հողն եր-

կար ատեն ջրով ծածկուած մնալով՝ երկրագործը կ'ստիպուի երկիրն անմշակ թողլու: Այս երկու պարադոքսից մէջ կրնայ սով պատահիլ: Եղիպտոսի թագաւորներէն մին, Մեթէս, այսպիսի պատահարի մ'առաջն առնլու համար՝ մեծ լիճ մը փորել տուաւ, որ իր անուամբ Մեթէսեան կ'կոչուի. այս լիճը Նեղոսին հետ կապուած էր ջրանցքով մը, զոր հարկ եղած ժամանակ կ'բանային ու կ'զոցէին թմբերով: Երբ ջրերն առատ լինէին, լիճը կ'լեցնէին, իսկ եթէ արդումն անբաւական լինէր՝ լիճին ջրերը դէպ 'ի հովիտը կ'վազցընէին:

Ահա այս հովտին մէջ կ'բնակէին եղիպտացիք, որ՝ թէև քամէն սերած, սակայն վերջէն Սեմեան ու Յաբէթեան ցեղերու հետ խառնուած են:

Եղիպտոս հին ատեն երեք մաս կ'բաժնուէր. Ալեքիս - Եփփոս կամ Թէբայէթ (այսօր Սայէթ) օւր կ'գանուէր Թէբէ քաղաքը. Մէլէս - Եփփոս, որու մայրաքաղաքն էր Մեթէս: Սորթիս - Եփփոս կամ Տելբոս:

Մեթէս. — Եղիպտացիք առանդութեամբ կ'ըսէին թէ իրենց երկիրը դից ու դիցազանց բնակութեան վայրն էր՝ շատ հին ժամանակները: Յետոյ Ալեքիս - Եղիպտոսի Թէս քաղաքին մէկ բնակիչը՝ Մէս կամ Մեթէս Միջին - Եղիպտոս գալով՝ եղիպտական տերութիւնը հիմնեք և մարդկային ընկերութեանց առաջին թագաւորն եղեր է: Իր օրովը բոլոր Միջին - Եղիպտոս ճահիճ մը, և Նեղոսի երկու մեծ ձիւղերէն շնուած Տելբոսն ծովուն մէկ մասն է ե-

դեր . իսկ Վերին-Եզիպտոսը միայն մարդա-
րնակ : Մենէս՝ Նեղոս գետը փոքր ինչ արևե-
լեան կողմը դարձրնելով՝ Միջին-Եզիպտոսը
ցամքեցուցեր , Մեմփիս քաղաքը շիներ է և՛ դա-
րերէ ետև՝ Նեղոսի ափովը դեպի բերանը դի-
զուեր և Տելլան ձևացեր է : Այս վերջին ա-
ւանդութիւնը հաւանական կ' թուի : Մենէս
(Մեծբոյի՞) Եզիպտոսի մէջ կարգ կանոն հաս-
տատեց , փառաւոր տաճար մը կանդնեց , բնակ-
չաց կրօն ու արուեստներ սորվեցուց և մահ-
ուանէ ետև՝ դից կարգն անցաւ : Թէպէտ Մե-
նէս երևակայական անձ մը , Եզիպտոսի առա-
ջին թագաւորն ու օրէնսդիրը կ' համարուի :

Ատեն մը կ' կարծուէր թէ եզիպտացիք Եթով-
պիայէն առած են ուսմունք ու գիտութիւն , և
թէ քաղաքակրթութիւնը Թէբայիդէն սկսելով
հետդհետէ Ստորին-Եզիպտոս տարածուեր է .
սակայն հիմակ պատմիչները այս կարծիքը սխալ
կ' գտնեն . որովհետև ամենէն հին յիշատակա-
բանները , այսինքն՝ մեծ մարդոց շերիմները , և
դից տաճարները Ստորին-Եզիպտոսի մէջ կը
գտնուին , քան թէ վերին : Ուստի կ' երևի թէ
ժողովուրդները նախ Ստորին-Եզիպտոսի մէջ
ծաղկեր և ապա՝ Նեղոսի ափունքը բռնելով՝ Մի-
ջին ու Վերին-Եզիպտոս , և մինչև Նուբիա ու
Եթովպիա տարածուեր են :

Թագաւորական ջեղեր . — Եզիպտացիք՝ Մենէ-
սէն սկսելով՝ երեսուն արքայական ջեղեր ու-
նեցան և բազմաթիւ թագաւորներ , (փարաւոն) :
Շատ հաւանական է որ այս թագաւորաց մեծ
մասն իրարու ժամանակակից էին ու այլ և այլ

քաղաքներու մէջ կ' իշխէին : Ոմանց միայն ա-
նունները յիշուած , և ոմանց գործերն առաս-
պելախառն են : Առաջին ջեղերու մէջ նշա-
նակութեան արժանի են , Մենէսի որդին՝ Ա-
բոնիս , որ անուանի բժիշկ է եղեր և բժշկա-
կան զիրքեր յօրիներ է . Բէյոս , որ Ապիս կո-
վուն պաշտօնը հաստատեր է . Նեփթիսիս , ու-
րու ժամանակը Նեղոս գետէն տան մէկ օր
մեղրախառն ջուր վազեր է . Թուրբուս , որ շի-
նութեանց համար սրբատաշ քարեր գործածել
տուեր և արձաններու վրայ նշանադիրներ զրե-
լու սովորութիւնը հաստատեր է . Սոփիս կամ
Շոֆոս (Քէոպս) որ ամենէն բարձր և առա-
ջին Պիրամիտը (բուրգ) շինել տուաւ . Շաֆոս
(Քերբէն) և Մենպերս (Միկերին) որ միւս եր-
կու բուրգերը հիմնեցին . Ապուրոս , որ ճիշտ
հարիւր տարի ապրեր է . Նիփոնիս թագուհին՝
որ նշանաւոր է եղեր իր իմաստութեան և գե-
ղեցկութեան կողմէ . իսկ երկոտասաներորդ ջեղն
երկու հուշակաւոր վեհապետ ունեցեր է , մին
է Սեոսոպր կամ Օսորոպոլէն* , մեծ աշխարհա-
կալ , որ մինչև Թրակիա արշաւեր և ամէն նուա-
ճած երկիրները յաղթական կոթողներ կանգ-
ներ է , միւսը՝ Ամենեֆոս , որ երևելի Լաբիւ-
րինթոսը շինել տուեր է :

* Եզիպտոսի հին նկարներու և արձանագրութեանց
նոյնպէս հին և նոր թագաւորաց ցանկերու մէջ Սեոսոպր
անունը ստէպ կ' պատահի , որով պատմութեան բաւական
շփոթութիւն ծագելուն՝ 12դ հարատւութեան Սեոսոպրը
սովորաբար Սեփերոպոլէն կամ Օսորոպոլէն կ' անուանեն ,
իսկ միւսները Ռամսէս Ա . Բ . Մեփոսն , և այլն :

Հովի- Բաբաբարաց արշաւանիւր : — Մինչդեռ Ե-
ղիպտոս մեծաշէն թագաւորներու ձեռք կ'ձայլ-
կէր արուեստից և գիտութեանց մէջ՝ Տէմաուս
թագաւորին օրով՝ Արևելքէն արաբացի կամ
փիւնիկեցի ժողովուրդներ՝ յանկարծ Եղիպտոս
արշաւելով՝ մեծ մասին տիրեցին, բնիկ իշխան-
ները սպաննեցին, մեհեանները կործանեցին և
իրենց թագաւոր դրին Սալաբիս անուն զօրապե-
տը՝ որ Մեմփիս քաղաքը բնակեցաւ : Այս օտա-
րականներն իրենց հետ բազմաթիւ արջաւներ
բերեր էին և այս պատճառաւ Հիւստոս կամ
Հովի- թագաւորներ կոչուեցան : Սալաաիս 'սե-
ղոսի մէկ ճիւղին վրայ Ագաբիս քաղաքը շինեց
ամրացուց որ վերջէն Պելուսիոս անունն առաւ :
Իրեն յաջորդներն երեք դարէն աւելի կառա-
վարեցին Եղիպտոսը, բայց չկրցան թեփէ քա-
ղաքն առնուլ, որու թագաւորներն իրենց հարկ
կ'վճարէին :

Վերջապէս այն եղիպտացիք որ Վերին-Ե-
ղիպտոս ապաւիններ էին և իրենց անկախութիւ-
նը ձեռք ձգելու փափաք ունէին, Եթովպացոց
և 'սուբիացոց հետ միանալով՝ յաջողեցան Հիւս-
տոսները Եղիպտոսէն բոլորովին վանելու : Այս
յաղթութեան մէջ երևելի հասնիսացան երեք
գլխաւոր եղիպտացի իշխաններ, Ամոֆիս, Թուֆ-
մոսիս և Ամեմֆիս (1680) :

Հիւքսոսներու տիրապետութեան ժամանակն
էր որ Յովսէփ Գեղեցիկ իր ընտանիքն Եղիպ-
տոս հաստատեց և իր պաշտօնէութիւնը վարեց :
Սակայն յայտնի չէ թէ հովիւ թագաւորներէն
մէկն էր իր տէրը թէ ոչ եղիպտացի անկախ
թագաւորներէն մին :

Մէն Սէսոպրէն Գիւ- Փոսթրէս :

(1680-670)

Մէն Սէսոպր Բ. — Եղիպտոսի արքայական
հարստութեանց մէջ ամենէն երևելիներն եղան
տասնութերորդ և տասնիններորդ հարստութիւն-
ները, որոցմէ շատ աշխարհակալ և մեծաշէն
թագաւորներ ելան, ինչպէս Թուֆմոսներ կամ
Թուֆմոսներն, որ՝ Հիւքսոսներն Եղիպտոսէն
վճնտելով՝ անկախ պետութիւն մը հաստա-
տեցին ու Ասորոց վրայ մեծ յաղթութիւն-
ներ տարին, Ամեմֆիսներն որ՝ իրենց նախոր-
դաց պէս՝ ահապին յիշատակարաններ և մեհ-
եաններ շինել տուին Վերին-Եղիպտոսի մէջ,
և ուրիշ մի շատ թագաւորներ՝ որոց ժամանակ
երկրագործութիւնը, արուեստներն ու գիտու-
թիւնները յետին ծայր ծաղկեցան : Իննևտաս-
ներորդ հարստութեան հիմնադիրը՝ Սէթէ Ա. կամ
Սէթոս՝ որ Մէրէ-էն-Փոսի (սիրելին Փտահի)
մականունն ունի, նշանաւոր աշխարհակալ մը
եղաւ : Արաբացոց և Ասորոց դէմ պատերազ-
մեցաւ ու Եթովպիան նուաճեց : Այս և ուրիշ
իշխանաց գործերը Գուբուէ մեծ պալատին մէջ
արձանագրուած են :

Սակայն իր որդին Սէսոպր կամ Մեծն Ռամ-
սէս Բ. Մէրէմոս (սիրելին Ամոսի) զամենքը
զերազանցեց իր աշխարհակալութեանց և մեծա-
գործութեան կողմէ : Իբրա է որ այս աշխար-
հակալին անունն այնքան մեծ հռչակ հանեց որ
պատմիչներն անոր վերագրած են շատ գործեր

և շինութիւններ զոր ուրիշներն ըրած են : Իր հայրն երազ մը կ'տեսնէ թէ որդին բոլոր աշխարհի պիտի տիրէ . ուստի Սեթի՛ պատերազմի համար զանի կ'կրթէ : Սեսոստորի տարեկից տղեկները կ'ժողվէ և նոցա մարտական մարզանք ուսցընել կ'տայ , այնպէս որ արքայազուհւոյ մանկութենէ կ'վարժի ձիով երկար արշաւներ ընել , զէն շարժել , անաստի կենդանեաց և վայրենի մարդոց դէմ մարանշիլ : Սեսոստոր՝ իր մահուանէ ետե՛ դահն ելնելով՝ իր մարզակից ընկերներն իրեն զօրավարներն ըրաւ և մեծ բանակ մը պատրաստեց որպէս զի իր փառասէր խորհուրդներն ՚ի դորժ դնէ : Իր հեռեակ զօրքն էր , պարսաւոր , աղեղնաւոր , 620,000 , հեծելազօրն 24,000 , և ասկից զատ՝ 27,000 սպառազէն կառք ունէր . երկու մարդիկ կ'ընտանէին կառքին մէջ . մին զայն կ'վարէր միւսը կը կուռէր : Այս ահադին զօրութեամբ բոլոր աշխարհը նուաճելու ելաւ : Նախ Եթովպիան հպատակեցուց և նորա վրայ սուրբ դրաւ փայտ , սոսկի , եփենոս և փղոսկր . վերջը կարմիր ծովուն վրայ չորս հարիւր նաւով սորմիլ մը հանեց , որ՝ մինչդեռ Երթթեան ծովուն եզերքը նուաճելու կ'երթար , ինք Սեսոստոր՝ իր բանակին ղլուխն անցնելով՝ Ասիան կ'արշաւէր , Եգիպտոսի երեք նահանգներն երեսուն և վեց նահանգի բաժնելէն և իւրաքանչիւրին վրայ հաւատարիմ նահանգապետներ դնելէն ետեւ : Արդէն Փիւնիկիցիք , Քանանացիք , Արաբացիք (Քեթանս*) Եգիպտոսի դէմ դաճակիցեր էին : Սե-

* Արեւմտեան Ասիոյ ժողովուրդներն սյապէս կոչուած են յիշատակարանաց վրայ :

տոսոր այս նիղակակից թշնամեաց յաղթեց և ստիպեց հաշտութեան : Հին պատմիչներ կ'պատմեն նաև թէ Սեսոստար մինչև Գանդէս գետէն անդին անցաւ յաղթական , սպա գէպ ՚ի հիւսիս զարնելով՝ Սկիւթացիքը նուաճեց մինչև Տանայիս , Սև և Կասպից ծովերուն մէջ զաղթականներ հաստատեց որ Կողքիսի տէրութիւնը հիմնեցին . անկից Փոքր Ասիա անցաւ , և անդ յիշակերտներ և կոթողներ կանգնեց ՚ի նշան իր յաղթութեանց , և երբ Թրակիա արշաւեց՝ սովէն և կլիմային խստութենէ չկրցաւ աւելի ևս յուսալ խաղալ : Ինն տարիէն ետք՝ Սեսոստոր վերադարձաւ Եգիպտոս՝ մեծ փառօք , և իր հետը բերելով զերկներ ու անբաւ գանձեր :

Այնուհետե՛ Մեծն Ռամսէս իր տէրութիւնը բարեկարգելու և զարգարելու ջանաց : Մէկ կողմէ այլ և այլ կարգ կանոն հաստատեց ժողովրդեան բարօրութեան համար , և միւս կողմէ հոյակապ շէնքեր կառոյց իր մեծազործութիւններն անմահացընելու համար : Նոր նոր տաճարներ , պալատներ , կոթողներ կանգնեց Եգիպտոսի հովտին մէջ : Փտահ աստուծոյ նուիրած մեհեանն երկու միակաուր և երեսուն գրկաչափ բարձր կոթողներով զարդարեց՝ որ զինքը կ'ներկայացընէին իր արքայազն ամուսինովը : Մեմփիսէն մինչև ծովը նոր ջրօղներ բանալ տուաւ , որով երկիրն աւելի արգաստուոր և հազորակցութիւններն աւելի գիւրին եղան . նոյնպէս Պելուսիոնէն մինչև Աբէշ բազարն ահադին պատ մը , հարիւր քսան հազարամեդր երկայնութեամբ , շինեց որպէս զի Արաբացի վրա-

նաբնակ ժողովրդոց ասպատակութիւններն արձգիլէ :

Ռամանէս՝ բոլոր այս շինութեանց համար՝ իր բերած դերիները գործածեց : Եբրայեցիք ալ՝ որ նոյն ատենն Եղիպտոս էին , Ռամանէս քաղաքը կառուցանելու բռնադատուեցան՝ Տելլայի մէջ՝ Մովսիսի օրով՝ ինչպէս որ կ'սպասուէ Ս. Գիբբը :

Եղիպտոսիք՝ իբրև նոր Օւրէն մը , իբրև ազգային գերազանց զիւցաղն մը՝ կ'նկատէին Ռամանէսը : Մինչև ցայսօր բազմաթիւ արձաններ ու արձանադրեր ցոյց կ'տան թէ ստուգիւ մեծ փառք ունէր : Գարեր անցնելով իր համբաւը ճուղեցաւ : Կ'սպասուէ թէ իր մահուանէ գրեթէ հազար տարի ետք՝ երբ Եղիպտոս Պարսից իշխանութեան ներքև ընկաւ , Գարէն ուղեց որ իր արձանը՝ Մեմփիսի տաճարին գիմացը՝ Ռամանէսի հսկայական արձանին (որ այժմ Բարիզի Լուվրն է) առջևը դրուի : Քրմայետը գիմացրեց ըսելով թէ Պարսից թագաւորին գործերը չեն հաւասարիր Եղիպտոսի թագաւորին գործոց , ուստի արժանի չէ որ նախադաս դրուի : Գարէն ներեց զիմացիր քրմայետին որ հայրենասիրական ոգով վառուած կ'սօսէր :

Սաբաօն , Սելուս Բ. — Ռամանէսի փառաւոր իշխանութենէ ետք՝ Եղիպտոս հետզհետէ իր առջի մեծութիւնը կ'կորուսէ : Ուրիշ թագաւորական ցեղեր իրարու կ'յաջորդեն կամ մի և նոյն ժամանակ կ'իշխեն , անդ օտար թշնամիներ կ'յարձակին այնպէս որ շփոթութիւնն ու անիշխանութիւնը հետզհետէ կ'աւելնան : Մէնէֆար

թագաւորին օրովն եբրայեցիք Եղիպտոսէն կ'երենն , Եթովպացիք անդ կ'արշաւեն և յիսուն տարի կ'կառավարեն : Այն ատեն ազատասէր եղիպտացիք գէպ 'ի Տելլա կ'քաշուին : Սելուս Բ. Հէֆեստոսի քրմայետը Սաբաօն Եթովպացի թագաւորը կ'հալածէ , և նորա տեղը կ'անցնի : Սեթոսի մահուանէ ետք՝ Եղիպտոս բոլորովին անիշխան կ'մնայ և սոսկալի անկարգութիւններ կ'սպատահին :

Տան Էրէն — Այս չարեաց վերջ աալու համար տասն երկու իշխանք Եղիպտոսն իրենց մէջ բաժնեցին և բաւական ժամանակ համաձայնութեամբ երկիրը կառավարեցին : Իրենց միութեան յիշատակ մը թողու համար Լաբէրէնթոսը շինեցին Մերիսեան լճին մօտ :

Հերոդոտոս յոյն պատմիչին գրածին նայելով՝ պատգամ ելեր էր այն ատեն թէ ո՛վ որ պղնձէ դաւաթով զինի նուիրէ զից՝ բոլոր Եղիպտոսի պիտի տիրանայ : Այս գուշակութիւնը կատարուեր է : Աւան զի տասն երկու իշխանները հանդիսի մ'օր Հէփեստոսի տաճարը դամարուեր էին որ զինի նուիրեն . դաւաթ մը պակսելով՝ իշխաններէն մին՝ Փսամետիբոս՝ իր զլխէն կ'հանէ պղնձէ սաղաւարտն և իր նուիրմունքը կ'ընէ : Այս գործը միւս իշխանաց ուշագրութիւնը կ'գրաւէ և իրենց միտքը կ'ձգէ պատգամը : Ուստի ամենքը կ'միանան Փսամետիբոսի զէմ և խոյս տալու կ'ստիպեն : Այս անբաղդ իշխանը Տելլայի ճահիճներուն մէջ կ'քաշուի և պատեհ ժամանակի կ'սպասէ որ անոնցմէ վրէժը լուծէ :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Փաստաբաններին վերաբերող արհեստները :

(670—525)

Փաստաբաններ . — Նոր պատգամ մը ծանուցեր էր՝ թէ այս տարադիր իշխանը վերստին թագաւոր պիտի լինէր պղնձէ մարդոց ձեռք : Այս դաշակութիւնը կերպով մը կատարուեցաւ : Օր մը Փաստաբաններու ծովափը շրջելու առնելով պղնձէ զբահներ հագած յոնիացի ծովահէններ անսաւոր քիչ մը հեռու ցամաքն ելան : Այս յոնիացի բաղդախնդիրները սիրով ընդունեց Փաստաբանները և իր ծառայութեան առնելով՝ դամարտակ մը կազմեց և անով բոլոր Եգիպտոսի տիրեց :

Փաստաբանները որ 26-է հարստութիւնն սկսաւ, երկար ու փառաւոր իշխանութիւն մը վարեց : Եգիպտոսի գոններն օտարականաց բացաւ, Արաբիայէն, Կարիայէն և Յոնիայէն զաղթականներ բերել տուաւ և Պելուսիոնի մօտ՝ Նափթոս քաղաքը բնակեցուց և շատերը մեծ պաշտօններու հասցուց : Սակայն Եգիպտոսի զինուորական դասը սաստիկ զայրանալով թագաւորին օտարասիրութեան դէմ, խօսքը մէկ բրին և 200 000 հոգի իրենց հայրենի երկիրը թողլով Եթովպիա գացին : Փաստաբանները յորդորեց որ չդադրեն, բայց նոքա մտիկ չբրին : Այս տարազրութիւնն Եգիպտոսը ակարացուց և վերջէն կործանմանը պատճառ եղաւ : Այն ատեն թագաւորն օտարականաց հետ աւելի սերտիւ

կապուեցաւ և որպէս զի կրօնական դասն ալ իրմէ չդժտի, մեհեաններուն առատ պարգևներ բաշխեց և քրմաց սիրաբ շահեցաւ :

Փաստաբաններու տէրութիւնը բարեկարգեց, նորա եկամտաներն աւելցուց, վաճառականութիւնը քաջալերեց և Յունաստանի ու Փիւնիկէի հետ յարաբերութիւնն աւելցուց : Այսպէս Եգիպտոս՝ որ առաջ օտարաց թշնամի էր և չէր կամեր նոցա հետ հաղորդակցիլ՝ սկսաւ այս թագաւորին շնորհիւ, զայնս հիւրասիրութեամբ ընդունիլ և այլ և այլ տեղ վաճառանոցներ հաստատել :

Վերջէն Փաստաբանները Ասորիքն ու Փիւնիկէն նուաճելու մտօք՝ Ասիա արշաւեց, Սիրիոյ Ալաշի քաղաքը պաշարեց և քսան ինն տարիէն ետքը միայն կարող եղաւ աննլու :

Նեփթոս . — Փաստաբաններու որդին Նեփթոս (616) իր հօրը յաջորդելով նորա դործը շարունակեց : Մեթրաքէ մօտ՝ Ասորոց և Եբրայեցոց դէմ մեծ յաղթութիւն մը տարաւ և բոլոր Սիրիոյ տիրեց : Բայց նոյն միջոցին Բաբելոնացոց Նաբոզոդոնոսոր Բ.ի զինուց դէմ չկրնալով կենալ Նեբաոով, Կիբիթոնի (Կարկեմիշ) մօտ յաղթուելով՝ իր բոլոր առած երկիրները կորոյս : Սակայն Նեբաոով իր հօրը պէտ՝ վաճառականութիւնը ծաղկեցընելու ետեւ եղաւ : Մեծ խորհուրդ մ'երկնեց, զոր մեր օրերը Պ. Աէսէպս զաղղիացին 'ի կատար պիտի հանէր, այսինքն Կարմիր ծովը Նեղոսի հետ ջրանցքով մը կցել և առևտրական հաղորդակցութեան մը կցել մը բանալ : Գործաւորներ ձեռնար-

կուծիւնը սկսան Բոքադէ քաղքէն և ջրանցքը փորելու ատեն 120,000 հոգի կորան : Բայց Նեքաւով այս ահադին գործը չշարունակեց , վասն զի պատգամ մը իրեն յայտներ էր թէ բարբարոսներու համար կ'բանար այդ ճամբան :

Այն ատեն Նեքաւով իր ուշադրութիւնն ուրիշ կողմ դարձուց : Մեծ նաւատորմիդ մը պատրաստել տալով՝ Փիւնիկեցի նաւորդներու յանձնեց որ Ափրիկէի շրջանն ընեն : Այս անվեհեր նաւավարներն երեք տարուան մէջ՝ առանց նաւուղիդ՝ կատարեցին ուղեորութիւն մ'որ քսան դար ետք՝ Վաստոս Բորթուկեղցի նաւապետին անունն անմահ պիտի ընէր : Փիւնիկեցի նաւատորմը՝ կարմիր ծովէն ելնելով՝ Ասիոյ արևելեան եղերքը քերեց , Բարեյուսոյ գլխէն անցաւ և Ափրիկէի արևմտեան ծովերէն հասաւ Հերակլեան կ'նշեքը (ճիւղալթարի նեղուցը) : Ապա Միջերկրականի ծովափունքը բռնելով՝ վերադարձաւ Նեղոսի բերանը : Սակայն այս ուղեորութիւնը մեծ արդիւնք մը չունեցաւ : Անտարակոյս Փիւնիկեցիք իրենց առևտրական շահուն համար շատ բան ծածկեցին , և ահռելի առասպելներ պատմեցին այն նոր երկիրներուն վրայ : Աւստի Փիւնիկեցոց ըրած զիւտերն ու գաղտնիքը կորան իրենց հետ :

Ադրէս , Ամասիս . — Իր հօրը Փոստոմէնի յաջորդելով՝ Ադրէս , որ Վաստոսի կ'ըսուի , իր նախնեաց ընթացքը շարունակեց (393) : Ինք բնութեամբ զուռոյ , մեծաբան ու պատերազմասէր էր : Ի սկզբան քանի մը յաղթութիւններ ստարաւ , մեծ նաւատորմիդ մը հանեց և կ'Կարս

ու Սեյոն կղզիներուն տիրելով՝ ահ ու սարսափ ձգեց բոլոր Փիւնիկէի մէջ : Այս իշխանն էր որ Սեղեկիա՝ Յուդայի թագաւորին՝ օղնութեան զնայ՝ Նաբուզոդոնոսորին դէմ , բայց անօղուտ տեղը : Երբ Եղիպտոս դարձաւ՝ բանակ մ'ուղարկեց Ալիւրենայի յունաց դէմ որ Ափրիկէի հիւսիսային ծովեզերքը կ'բնակէին և իրմէ ապրտամբեր էին : Բայց բանակը գլուխ քաշեց և զէնքը Վափրէսի դէմ դարձուց : Այն ատեն Ամասիս անուն զօրավարը՝ որ երբեմն հովիւ մ'էր , թագաւորին կողմէ զրկուեցաւ որ խոսվութիւնը դադրեցնէ : Ամասիս ապստամբաց մօտ զնայ և երբ կ'յորդորէր որ հաւատարմութեան դաւանան , եղիպտացի մ'որ նորա ետևը կեցեր էր , սաղաւարտ մը դրաւ նորա գլուխը՝ պոռաւով . — «Թող այս լինի մեզ թագաւոր» : Ամասիս այս առաջարկութիւնն ընդունեց և ապրտամբ բանակին գլուխն անցնելով՝ Վափրէսի վրայ քաշեց , որ իր վարձկան զենուորներով զինք զիմաւորելու կ'գար : Երկու բանակները Մեմփիսի մօտ կ'զարնուին . Վափրէս կ'յաղթ թուի և բռնուելով՝ Սոյեի արքայապետ պալատը կ'բանտարկուի . բայց եղիպտացիք՝ որ այս թագաւորին դէմ բարկացեր էին՝ օտարականաց շատ երես տալուն համար , պահանջեցին որ Ամասիս զանի իրենց ձեռքը յանձնէ : Ամասիս ստիպուեցաւ կատարել նոյս խնդիրն , և խեղճ Վափրէս խեղդամահ մեռաւ :

Ամասիս գոեհիկ ցեղէ էր և հետզհետէ բարձր աստիճանի հասեր էր : Աւստի եղիպտացիք զինք չէին յարդեր : Բայց նա իր խոհական և հնարամիտ վարմունքով յաջողեցաւ նոյս համա-

բումբը շահիլ: Ա՛րքն թէ իր ոսկի կոնքն ար-
ձան թափել տուաւ և իբրև նոր աստուած մը
հրապարակը կանգնեցուց: Եզիպտացիք սկսան
զայն պաշտել: Ամասիս հանդիսի մ'օր խնդրեցն
այն արձանին հետ բաղդատեց որ առաջ թէև
կոնք մ'էր, ըսաւ այլ հիմակ աստուծոյ մի արձան
լինելուն՝ ամենուն յարդանաց արժանի դարձեր
էր, ինչպէս որ ինքն ալ իր դուեհիկ ծաղման
չնայելով՝ արժանի էր ակնածութեան իր արքայա-
կան աստիճանին պատճառաւ:

Այս ճարտար թագաւորին իշխանութեան ժա-
մանակ Եզիպտոս մեծ բարօրութիւն վայելեց:
Հերոդոտոս կ'ըսէ թէ երբէք այնքան չէր ծաղ-
կած այս երկիրը թէ արդասաւորութեան և թէ
հարստութեան կողմէ. մինչև քսան հազար քա-
ղաք և գիւղ կային: Ամասիս յատկապէս Յոյնե-
րը պաշտպանեց, թոյլ տուաւ նոցա որ Նաւ-
կրատ բնակին, իրենց կրօնն աղատօրէն դաւա-
նին և տաճարներ կանգնեն: Ինքն ալ Եզիպ-
տոսն իր մեծաշինութեամբը զարդարեց, փա-
ռաւոր շէնքեր ու մարդակերպ Սփինգսի կանգ-
նել տուաւ: Սայիս քաղաքն՝ որ իր բնիկ եր-
կիրն էր, այլ և այլ շէնքերով ճոխացուց: Ա-
նոր մէջ առ Նեխի գիցուհին (Աթենաս, ըստ
յունաց) շինել տուած տաճարը, նոյնպէս Մեմ-
փիսի մէջ առ Իսիս (Գեմետր) մահեանն, և Է-
լեֆանտինի միակտուր քարէ մատուռը՝ հոյակապ
սքանչելի շէնքեր են որ ցոյց կ'տան թէ Ամա-
սիսի ժամանակ արուեստներն իրենց նախնի շքե-
ղութիւնը կորուսած չէին:

Փասօնէս. — Ամասիս՝ Լիւբիոյ կրէսոս թա-
ղաւորին օդնելով՝ Պարսից կրէսոս թագաւորին
զայրոյթը շարժեք էր, այնպէս որ իր մահուա-
նէ ետք՝ երբ որդին Փասօնէս գահն ելաւ, Կա-
բէս, Կիւրոսի որդին, վրէժ լուծելու համար
Եզիպտոս արշաւեց, զայն նուաճեց և Փասմե-
նէսը սպաննել տուաւ: Այսպէս վերջացաւ Է-
զիպտական հին և փառաւոր պետութիւնը (323)

ԵՂԻՊՏԱՅԻՈՅ ԱՇԽԵՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Եփեպոս. — Սահման է հիւսիսէն՝ Միջերկրական
ծովը. արևելքէն՝ Ապառաժ Արաբիա և Կարփր ծո-
վը. հարաւէն՝ Եթովպիան, արևմուտքէն՝ Լիւիան: Բայց
բուն Եզիպտոս հովիտ մ'է երկու լեռներու մէջ սեղմուած՝
արաբական ու լեփեպոս:

Նեղոսը կեդրոնական Ափրիկէն կ'իջնէ, Մերօնի թե-
քակղզին կ'յօրինէ, Եփեպոսէ կանցնի, և Սէնէ քաղ-
քին սահմանքէն կ'մտնէ Եզիպտոս, որ երեք մաս կ'ըստ-
նուէր. ա) Արեւիկէն՝ Եփեպոս կամ Թեբայիտ. գլխաւոր
քաղաքը. — Թեբէ, Իլեֆանտին, Սէնէ, Կոպոս. բ)
Միջին՝ Եփեպոս. գ. բ. Մեֆիս, Թիս, Հերմոպոլիս. զ)
Սորէն՝ Եփեպոս կամ Տելլոս, որ Կեդոսի երկու թեկե-
քէն ետանկիւնի ձեւանալուն՝ սլապէս կ'կոչուի յունաց նուա-
նածայն տառէն. գ. բ. Հելիոպոլիս կամ Արեֆ, որ վերջէն
Ալեքսանդրիա քաղաքը հիմնուելով՝ բնկաւ, Պելուսոս,
Սայիս, Իսեֆոսիս, Կոմիլոս, Տանէս և այլն:

ԵՂԻՊՏԱՅԻՈՅ ԿՐՕՆԸ. — Հին արձանագիրներու
նայելով՝ առաջին Եզիպտացիք մեկ Աստուած կ'ըստա-
նէին, անորեանն էլ ինչպէս, և որպէս ամենայն. բայց
վերջէն՝ միւս ժողովրդոց պէս կապալարութեան մեջ ըն-

հան և բազմաթիւ աստուածներ պաշտեցին: Երկու կրօն կար Եգիպտոսի մէջ. քրմաց կրօնն՝ որ արեգական ու բնութեան երեւոյթներու պաշտօնն էր և Հասարակ մարդոց անհայելի խորհուրդներ ունէր, և ժողովրդեան կրօնն, որ շատ կոշտ էր և մինչև կենդանիներ ու բոյսեր իբրև աստուածներ կ'ընդունէր (յասթապաշտութիւն):

Գլխաւոր դէպք. — Գից մէջ ամենէն երևելիներն էին Օտէրն*, Արևու և Կեղոսի աստուածք, որ բոլոր երկիւրը կ'արգասաւորէր. իր քայրն՝ Իւն՝ Լուսնի և Եգիպտոսի Հողին դիցուհին, երկուքն ալ մարդկային ազդի առաջին բարերարները կ'համարուէին: Տեֿւոն՝ Օսիրիսի եղբայրն ու սպաննիչը, զոր ահաբեկ տղեղ դէմքով կ'ներկայացընէին՝ վասն զի անապատի ու ծովու աստուածն էր, չարութեան սղին, գողերու և թափառական աւազակներու պաշտպանը, որոնք միշտ Կեղոսի հովտին հարուստ հնձոց թշնամի էին: Արեքայակս Օսիրիսի ու Իսիսի որդին՝ Հորոն՝ որ իր հօրը վրէժը լուծեց և որ պարկեշտ մարդոց պաշտպանն էր:

Այս աստուածները բոլոր Եգիպտոսի մէջ կ'պաշտուէին. բայց կային այնպիսիներ ալ որ այլ և այլ քաղաքներու մէջ միայն պաշտօն ունէին, ինչպէս Ամոն՝ ի Թեբէ, Փեթհ (կրակ) ՚ի Մեմփիս, Հրո կամ Փրո (լլս) ՚ի Հելիոպոլիս, Նեֿիֿ (խմստութիւն) ՚ի Սայիս և այլն:

Աւերբարպաշտութիւն. — Ժողովրդային կրօնը շատ պլանդակ աւելորդապաշտութիւններ կ'պարունակէր: Եգիպտացիք ոչ միայն բաւական չէին համարեր մի քանի աստուածոց իբրև նշանակ նկատել քանի մը կենդանիներ, այլ և անասնոց առջև երկրպագութիւն կ'ընէին ու կը պաշտուէին. ինչպէս՝ եղ, շահէն, կատու, շուն, խոյ, ցեճ, կոկորդիլոս և սորա թշնամին հիւտն և այլն. անոնց պաշտօն կ'մատուցանէին՝ վասն զի օգտակար և սպասարկու կենդանիներ էին, անոնց ալ՝ առ ահի կ'երկրպագէին:

Եգիպտացիք գլխաւորապէս կ'մեծարէին Նեֿտը, որու վրայ երգում կ'ընէին, կոթոններն, որոց մէկ մեճ մասը տէրութեան զանձէն կ'կերակուէին, և կատու մը սպան-

* Յոյնք՝ եգիպտական եւ իրենց ղից մէջ նմանութիւն տեսնելով՝ յունական անուն մը յատկացուցին արմին մէկ եգիպտական աստուծոյ. ինչպէս՝ Օսիրիսը Գեֿթոն անուանեցին, Թախը՝ Գեֿթոն, Սեմնոն՝ Արոմալը, Պեթանը՝ Հեֿթոն, Թոթը՝ Հեֿթոն, Հորոսը՝ Ապոլոն եւ այլն:

նողին պատիժը մահ էր: Ընդհանուր բարեպաշտութեան աւարկայ մ'էր մանաւանդ Ադիս իմէ, որ սեւազոյն պարուր էր լինել և ճակատին վրայ սպիտակ նշան մ'ունենալ. երբ Ադիս մեռնէր բոլոր Եգիպտոս սուգ կ'ընէր մինչև որ քուրմերը նոր մը գտնէին. այն ատեն եօթն օր շալուանակ հանդես կ'կատարէին ՚ի պատիւ Ապիսի՝ որ իրեն յատուկ փառաւոր մեհէաններ ունէր և սպասարող քուրմեր՝ որ նորա անուամբ պատգամներ կ'արձակէին:

Մեթեւոյ դոքտրինա. — Եգիպտացիք հողոյ անմահութեան կ'հաւատային. կ'ընէին թէ՛ երբ հողին դժուրը կ'հասնէր՝ քառասուն երկու դասուորաց ատենի մը կը ներկայանար, որու Օսիրիս կ'նախազահէր: Անո կ'իլեֿիւրաբի և չար գործերը: Հորոս՝ իր շահէնի կ'լսով՝ կը դիտէր թէ նմանն որ կողմը պիտի ծախ: Եթէ հողին արգար գտնուէր՝ երկիւր կ'վերանար, իսկ եթէ մեղապարտ՝ իր զմտեւալ մարմինը կ'զոհէր: Երկիրը կ'նետուէր, ուր այլ և այլ կենդանիներու փորէն պիտի անցնէր և բերաւոր տարիներ բոլորէին ետև՝ նորէն Օսիրիսի արգարութեան ատենը պիտի ներկայանար (հեֿթեֿթոնութիւն):

Կրօնական երկպառակցի կ'դատէին մեռելները: Եօթանասուն օր պէտք եղած պատրաստութիւններն ընէին և դիակը զմեռելէն ետև՝ (Ժոֿթա) Գեթեւոյ դոքտրինայի արտաբերութեան կամ պարաւները մտիկ ընելով՝ դիակը դերեզման դնելու կամ չնշնելու մէջ կ'տորուէր: Եթէ մեռնողը թագաւոր լիւնէր՝ այս դաստասանն աւելի շքեղութեամբ կ'կատարուէր: Երբ արժանի դասուէր պատուաղիք թաղանձ՝ քուրմերը՝ դիակը կամ Ժոֿթա հանդետով կ'տանէին դոքտրինայի կ'ընէին, որ լեբան մէջ փորուած միայր սրահներ էին՝ Կեղոսի հովտին արեւմտեան կողմը:

Ընկերային վեճակ. — Եգիպտական ժողովուրդը հինգ դաս կ'բաժնուէր. քուրմերը, զինուորները, երկրագործները, արտերոքտուրները ու հովիւները:

Քուրմերը տեսակ մը բարձր և զօրաւոր արհուապետական դաս կ'կազմէին. տէրութեան և մեհէանական նշանաւոր պաշտօնները կ'վարէին, և ժամանակին զիտուններն էին: Երկրին մէկ երրորդ մասն իրենց յատուկ սեպհակա՛նութիւնն և ամէն տուրքէ ազատ էր:

Չինարներն ալ շարուստ դաս մ'էին և երկրին միւս երրորդ մասն տէրը: Այս դասէն էին թագաւորներն, որոց կ'պատկանէր երկրին մնացած մասը, և շատ անգամ

քրմաց հետ կ'մարտէին՝ իշխանութեան համար: Իւրաքանչիւր զինուորի հողական բաժինն էր տան երկու արտավար:

Իսկ միւս երեք դասերը ժողովուրդը կ'կազմէին: Երէ-բաբայններն՝ չափաւոր հասցի մը տալով՝ աշխուհականաց հողերը կ'մշակէին: Հարուստ հունձնք, առատ արջառներ ունէին և իրենց արտերը պարտէզի կ'նմանէին: Հովիտներն այնքան յարգ չունէին՝ Հիւրքաններու տիրապետութիւնը տխուր յիշատակներ ձգած լինելուն: Իսկ քարթաւար ու արտաւարները շատ ճարտար ու հնարագետ էին, բայց աւագանիին և թաղաւորաց իշխանութեան ներքև տեսակ մը ստրուկներ էին:

Թէև Եգիպտացոց ընկերական վիճակը յառաջ դացած էր, սակայն ժողովրդեան մեծ մասն ստոր և անարգ կացութեան մէջ էր: Գիտութիւն, իշխանութիւն և արտօնութիւններ միայն քրմական ու իշխանական մարդոց յատուկ էին. սահման ու օրէնք մը չկար որ հարստահարութեանն ու բռնութեանն զերեկը ազատէ: Չօրսարը՝ տկարը կ'կեղեքէր, և թշուառին տտապանաց բոլորովին անզգայ էր: Գերութիւնը կամ բռնի ծառայութիւնն ընդհանուր կանոն մ'էր: Գերի կ'ըսուի այն որ իր ազատութենէն յանդիտէ կ'զրկուի, և իր կամաց հակառակ ուրիշին ծառան կ'դառնայ: Հին ատեն թագաւորներ և պետեր խիղճ չէին ընէր բազմութիւ մարդիկ գերի վարելու. պատերազմի մէջ բռնուած մարդիկ գերութեան կը դատարարուէին. իրենց պարտը վճարելու անկարող մարդիկ ստրուկի պէս կ'ծախուէին, և երբեմն, սովի ատեն, ծնողք իրենց զաւակներն անզամ ուտեստի փոխարէն կ'տային: Այս պատճառաւ՝ Եգիպտոսի հզօր թագաւորները կարող էին օտար կամ բնիկ ստրուկներ զանազան աշխատութեանց դործածել, ինչպէս ջրմուղներ փորել, ահագին քարի հատորներ կրել տալ մեծամեծ շինուածոց համար, այնպէս որ շատ անզամ բանւորները չէրմանալով կ'մեռնէին:

Արտաւարութիւն. — Աստուածապետական էր. փարաւոն՝ քրմաց և քանի մը զօրականաց զահլիճ մ'ունէր, որու խորհրդով բոլոր Եգիպտոսը կ'կառավարէր. իր կողմէ կ'ուղարկէր կուսակալներ զլիւսուոր նահանգներն, և սոքա ևս դաւառներու վրայ ստորին պաշտօնատարներ կը կարգէին: Ամէն արեւելեան կառավարութեան միապետական սկզբունքն էր այս՝ որով վեհապետն իր ընտրած պաշտօնէն իշխանութիւնը կ'ըտշէր, բայց ամէն բանի բացարձակ տէրն էր:

Վարդապետութիւն. — Գրականութիւնը, գիտութիւններն ու արուեստները վաղուց մշակուած էին Կեդոսի ավուները. կ'երևի թէ՛ ուրիշ ազգաց պէս՝ եգիպտականք բարբարոսական ժամանակ չէ ունեցած այլ անընդհատ իր օտացած գիտելիքը զարգացնելու ետեւ եղած է: Այսպէս՝ օրինակի համար, Կը հարստութեան վերաբերող արձաններն և ուրիշ ձեռագրեաներ այնպիսի կատարեալ են որ մեծ զարմանք կ'պատճառեն:

Գրութեանութիւն. — Եգիպտացոց գրականութիւնն ընդարձակ էր, և զեռ ամէն տեսակէն հատուկորոնէր կան. պատմութիւն, բանաստեղծութիւն, պատերազմական ու դամբանական երգեր: Այս գործերը տեսակ մը թղթի վրայ գրուած էին, որ Պտղէբաւ կ'ըսուի: Պայլերուը կը շինուէր Ա երկն—Կեդոսի ավուներն անոյ տեսակ մ'եղէնի ներքին նուրը թաղանդէն: Այս պայլերուներէն սյգմով կ'գտնուին, սովորաբար գլանի ձևով և մանաւոր տառերով գրուած են, որ շատ տարբեր են յիշատակարանաց տառերէն:

Եգիպտացիք երեք կերպ տառեր ունէին. քրեթրոսէ կամ ժեհէնաւան, քրեթրոս և քրեթրոս: Սրբաբոլ տառերն (նուիրական բանդակներ) զօր առաջին անգամ՝ զաղիացի գիտունը Շանսյութիս կարդալու յաջողեցաւ, իբրք նիւթական և աննիւթ բաներ ու նկարներ են: 8—900 հաստ կան. նկարեալ առարկան չէին նշանակէր այս տառերը, այլ այս առարկայէն առաջ եկած դադափար մը: Օրինակի համար, զիւր նշանակելու համար կաղամար մը կամ զրելու եղէն մը կ'գրուէին, շայլեմի փետուրներն արդարութիւն կ'նշանակէին, վասն զի կարծէին թէ այդ փետուրները նոյն երկաթու թիւնն ունին, բազէն՝ ստուտած, առիւծն՝ սյգ: Այս զիրս՝ որ հասանօրէն բոլոր եգիպտացոց հասկանալի էր՝ յիշատակարաններու վրայ կ'գործածուէին միայն:

Քրեթրոս տառերն՝ որ խորհրդաւոր կրճատուներ էին, միայն քորմերը կ'հասնէնային: Իսկ քրեթրոս տառերն աւելի սրբոց էին և պարուրեանային. սովորաբար այս զերը կ'գործածուէր և պտղէբաւէ ձեռագրներու վրայ կը տեսնուին:

Վերագրութիւն. — Եգիպտացիք գիտութեանց մեջ բաւական վարժ էին: Արեւմտեան ազգերը նոցա պարտաւոր են Յուլիական ըստած տարին, այս և 365 1/4 օր: Քաջ անդեակ էին երկրաչափութեան, կամ բաւ ևս արտաշափութեան, վասն զի այս գիտութեան պէտք ունէին Կե-

զորս շրջանաւոր ողորունքէրէ ետև արտերը չափելու ու իւրաքանչիւրին սեպհականութիւնն որոշելու: Բէլլան-Բէլան էթէ ծանօթ էր, անտարակոյս մանկութեան մէջ էր. թէև Էրեզոզոտոս կ'ըսէ թէ մարմնոյ այլ և այլ մասերուն համար յատուկ բժիշկներ կային:

Արուեստ. — Կեղտի հոլտին մէջ դնուած փառաւոր աւերակները ցոյց կ'տան որ եգիպտացիք կանուխ վարժ էին ճարտարագէտութեան, ասորական արձաններն և նիւբա-լաններն մէջ: Իրենց բոլոր յիշատակարաններն հսկայական և փառահեղ կերպարան մ'ունին որ սրանչափով կը պատճառեն. բայց այս յաղթ ճարտարագետութիւնն, որ հողին ու կլիմային բնութեան հետ կ'յարմարէ, վայելչութեան և շնորհքէ զուրկ կ'երեկ երբ յունաց ու հռոմայեցեաց աւելի կատարուն ճարտարագետութեան հետ բաղդատուի:

Յիւրաբան. — Այս ահագին շինուածոց մէջ ամենէն հռչակաւորներն են պիրամիւնքը (բրգունք) զորս կառուցանել տուած են Քեոփս, Քեփրէն և Միկերին, իւրեք թագաւորաց գերեզմանատուններ: Ամենէն մեծը Տաբլիք յիսուն կանգուն բարձրութիւն ունի. երկու հարիւր իրարու վրայ դրուած քարի հատորներ ունի որ առիճանաձև են մինչև կատարն և վարէն սրամէտ կ'երեկ, թէև սարհարթը հինգ կանգուն տարածութիւն ունի: Երեսուն տարուան մէջ շինուած է այս բուրգն որ միւսներուն հետ Մեմփիսի մօտ կ'գտնուի, Մեմփիս որ արդի Գահիրէի գիմացի կողմն աւերակ մ'է:

Մեմփիսի բրգանց ստորոտը կ'գտնուի հսկայաձև օֆիսոս մը որ մասամբ աւաղին ներքև թաղուած է: Սոսկ զլուին ինն կանգուն է: Կ'կարծուի թէ փխրաները փարաւաններուն պատկերներն են երբ մարդու զլուխ մ'ունին. իսկ խոյի զլխով եղածներն Աստուծոյ մէկ պատկերը կ'ներկայացընեն:

Պիրամիտներուն չափ նշանաւոր էր և Լաբէ-բէնիւսը: Պատերով շրջապատեալ տասն երկու գաւիթ ունէր, բոլորը մէկ շրջապատի մէջ պարունակուած: Սենեակները կրկնապատիկ են. հազար հինգ հարիւր հատ ստորերկրայ էին, հազար հինգ հարիւր ալ սոցա վրայ: Կը կարծուի թէ Լարիւրինթոսը կրօնական հանգիստար պարագաներու ատեն եգիպտացեաց ընդհանուր ժողովներուն յատկացած էր:

Սիւսիներն՝ իրենց ձևով՝ պիրամիտներուն կ'անմանի. միակտուր կարծիք կրանիթէ յիշատակարաններ են: Սո-

մորաբար քսան հինգէն ցերեսուն կանգուն բարձրութիւն ունէին և աղեղնաձև կ'յանգէին:

Պիլաններն (աւագ դռան) տեսակ մը յաղթական կամարներ էին կամ նկարուած ու քանդակուած հսկայաձև դռներ. այնքան շատ էին որ թերէն Հարթ-բրտեան քաղաք կոչուեցաւ: Այսօր թերէի սեղ կ'երեկն միայն ինն դիւղ, որոց երկուքը մանուանդ, Գարնաթ և Լաաթաօր երևելի են:

Կային նաև հսկայազորք մոտորաբար արձաններ, ինչպէս Միմփիսի արձաններն 61 ոտք բարձր, և որոց մին՝ արշալոյսն երևելուն, կ'ըսեն թէ ներդաշնակ ձայներ կ'հանէր:

Ասորականութիւն. — Թէև վաճառաշահ երկիր մ'էր Եգիպտոս, սակայն եգիպտացիք վաճառական ժողովուրդ մը չէին: Իրենց նախապաշարմունքն օտարականաց զեմ էր ներքեր որ նոցա հետ յարաբերութիւն հաստատուն: Կարծիք ծովու նաւարկութիւնն անգամ ուրիշ ազգաց ձգած էին. սակայն այլ և այլ ճարտարական վաճառք և մանաւանդ ցորեան և պարթեաց գնելու համար Ասիայէն կարաւաններ կ'գային Եգիպտոս: Յամարային առուտուրն՝ հին ատեն՝ միայն ուղտերով կարելի էր, ուղտն որ իբրևամբ՝ անպարտի նաւը կ'կոչուէր, և որ մեծ գեր կ'խաղար նախնի քաղաքակրթութեան մէջ:

Փ Ի Ն Ն Ի Կ Ե Ց Ի Ք

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Գ .

(1610—333)

Հիրամ, Պէթաւլեոն . — Փիննիկէ թէև փոքրիկ աշխարհ մ'էր, մեծ կարևորութիւն ստացաւ Տին աւերութեանց մէջ իր դիրքով և վաճառականութեամբ : Այս երկրին պատմութիւնը շատ մուժ' և հազիւ թէ քանի մը թաղաւորները ծանօթ են : Փիննիկեցիք, որ Լէքանանու ստորոտը կ'ընակէին՝ Բանանացիք էին, լեզուով Սեմական և յեղով Բաման : Իրենց թաղաւորաց մէջ գլխաւորապէս Հիրամ և Պէթաւլեոն կը յիշուին : Հիրամ (1000) Գաւթի և Սողոմոնի հետ դաշն դրաւ : Հրէաստանէն կ'ընդունէր եղ, գինի, յորեան, և փոխարէն Յուդայի թաղաւորին նաւաստիներ կ'ըրկէր Արարական ծոցը նաւարկելու, ատաղձագործներ և զանազան նիւթեր Երուսաղէմի անուանի տաճարը կառուցանելու համար : Կ'երևի թէ Սողոմոն և Հիրամ իրարու հետ կ'ըլթակցէին :

Տիբուս քաղաքը վերջէն Ատրեստանցոց Սարկոն թագաւորին յարձակմանց զիմագրեց : Պիզմալոնի ժամանակ՝ իր Եղիսէ կամ Գիթե քաղաքը՝ խոյս տալով իր եղբօրը քովէն որ իր ամուսինը սպաննել տուեր էր, Ափրիկէի հիւսիսային եզերքն ելաւ և այն տեղ հիմնեց Բաբելոն քա-

ղաքը : Աերջէն Նաբուգոդոնոսոր, Բաբելոնի թագաւորը՝ Տիբոս քաղաքը պաշարելով առաւ և բոլոր Փիննիկէի տիրեց : Այն ատեն մի շատ հարուստ ընտանիքներ Բաբելոն գաղթեցին : Տիբոս՝ իր անկախութիւնը կորուսելով՝ օր քառօրէ տկարացաւ, և երբ Մեծն Ալէքսանդր ՅՅՅին քաղաքը պաշարելով առաւ՝ Փիննիկէ իր նախկին կարևորութիւնը բոլորովին կորոյս և վերստին իր անկախութիւնը չդտաւ :

Նաւարկութեան . — Որովհետև Փիննիկեցիք՝ ընտնոտ, նեղ ու ծովեզրեայ հողի մը վրայ կը բնակէին՝ բնականապէս ստիպուեցան ինքզինքնին նաւարկութեան տալ՝ և առատորի համար ծովերու վրայ նաւարկել՝ ծովափունքը քերելով և աստղերն իրենց առաջնորդ բռնելով : Ուստի հին աղոյաց մէջ առաջին ճարպիկ նաւարկու ժողովուրդ մ'եղան և հին աշխարհի ամէն կողմերը տարածուեցան որպէս զի ժողովրդոց մէջ յարաբերութիւն հաստատեն և իրենց ապրանքը ծախելով հարստանան :

Ճարտարութեան . — Փիննիկեցիք օտար ժողովրդոց հետ իրենց տուրեառն առաջ տանելու մտօք՝ սիսան անդուլ գործունէութեամբ զանազան վաճառք ձարել, ճարտարութիւն ու արուեստ իրենց մէջ ծաղկեցուցին և զանազան զիւտեր ըրին : Ընտիր գործիներ և ամէն տեսակ փղովիք ու ոսկեղէն զարդեր պատրաստեցին : Նոքա հնարեցին նաև դրամ, և շափուց

ու կշարաց կանոնաւոր դրոսիւնն ժը : Կոյնպէս այբ ու բէնը դտան , զոր՝ ըստ երևոյթիւն՝ Եղիպտոսէն առած էին :

Ի վաղուց մեծ համբաւ ունէին սիբրոսական շքեարեւերը , զոր բնակիչները բուրդով կամ վուշով կ'ըրծէին և յետին ծայր բարակ և մեծազին էին . բայց ամենէն նշանաւոր դիւարը՝ Զիբակն էր : Այս ատրազոյն ներկը ծովալին թուլատարներու մարմնոյն մէջ կ'ըսնուի : Սորա յատկութիւնը հովիւ մը դիպուածով երևան հանեց , երբ օր մը ծովեզրեայ կողմեր պարտելու ժամանակ տեսաւ որ իր շունը խեցիներ ուտելով մօրուքին մազերն սքանչելի գոյներով ներկուեր էին : Այս ներկը ծիրանին էր : Սովորաբար Տիւրոսի գործարանները շինուած ծիրանեզոյն կերպանները միայն թաղաւորաց և մեծամեծաց սահմանուած էին :

Կ'ըսեն թէ ապակիի դիւտն ալ (թէ և եղիպտացւոց արդէն ծանօթ էր) Փիւնիկեցիք դտած են : Հայ բորակի գտնելու համար Եղիպտոս գացած լինելով՝ ՚ի գարձին Պաղեստինի մէջ հեղեղատին մօտ ցամաքը կ'եղնին իրիկուն մը որպէս զև իրենց ճաշը պատրաստեն : Վաթսայն տեղաւորելու համար քարեր չգտնելով՝ Փիւնիկեցիք՝ նոցա տեղ քանի մը կտոր բորակ կ'ընեն և ապա կրակը կ'վառեն . բորակը ջերմութենէ հալելով մոխրին և ծովեզրին աւազին հետ կը խառնուի և կարծր ու փայլուն կոյտ մը կ'ըսունայ մեր ապակիին նման :

Գողթականութեան , արտաստար . — Փիւնիկեցիք թէ ցամաքի և թէ ծովու ճամբով առու-

տուր կ'ընէին : Տիւրոսի վաճառականներն անդուլ յարաբերութեան մէջ էին Ասիոյ և Ափրիկէի հետ՝ ուր իրենց կարաւանները կ'երթնէին : Իսկ նաւերով հեռաւոր և յանդու գն ճամբորդութիւններ կ'ընէին դէպ ՚ի Արաբիա , Եթովպիա , Հնդկաստան : Արևմտեան կողմէն՝ իրենց նաւերը Միջերկրական ծովուն եզերքը կը շրջէին , ամէն տեղ զաղթականներ հաստատելով , որ իրենց համար վաճառատեղիներ կ'ըսունային : Նախ Աիպոս կղզին ոտք դրին , ապա Միջերկրականի գլխաւոր կղզիներն և Ափրիկէի հիւսիսային եզերքն , և ՚ի վերջէ Սպանիա : Անկից՝ ճիպրալթարի նեղուցէն՝ դէպ ՚ի հարաւ և հիւսիս սրանալով՝ մերթ Գառաբեան կղզիները կ'երթային , մերթ Բրիտանական կղզիները , ուսկից անազ կամ գեղին սաթ կ'աւնէին :

Բայց իրենց ամենէն կարեւոր զաղթականութիւններն Ափրիկէի և Սպանիոյ մէջ հաստատուեցան : Գարաբաթն , զոր ՅՄԹին հիմնեցին՝ քիչ առնէն հին աշխարհի ծովային ամենէն հզօր տէրութիւնը դարձաւ և բաւական ժամանակ Միջերկրականի բոլոր արևմտեան կողմերուն տիրեց և մանաւորապէս Գորախայի , Սարաբենայի և Սէլիլայի : Իսկ Սպանիայէն՝ Փիւնիկեցիք կ'ստանային գինի , ձէթ , մեղր , բուրդ , երկաթ և կապար : Սակայն Փիւնիկեցւոց ընչասիրութիւնն ամենէն շատ զըրուող բաներն էին արծաթի հանքերը : Ի սկզբան արծաթն այնքան առատ էր իրենց երկրին մէջ որ անով ամէն տեսակի գործիներ և մինչև անգամ՝ իրենց նաւերուն խարխիսները կ'ընէին :

Այս ծաղկած զաղթականութիւնները գլխաւոր

ւորապէս 'ի Գաղէա (Քատիքս) և 'ի Տարսիս, որ Պէդիս զետին բերանն էր, կ'դանուէին և 'ի վերջէ՝ Քարբեդանայւոց իշխանութեան տակն բնկան:

ԾՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՓԻՆՆԻԿԷ: — Այս երկիրն Միջերկրականի և Լիւբնան լեբան մէջ տեղ դանուած անձուկ եղերքն է, 50 մղոն երկայնութեամբ և 10 մղոն լայնութեամբ: Իր ամենէն հին քաղաքն է Սէրաս' որ՝ Մովսիսի ժամանակէն կ'իշխէ: Արտաք, Պերսիս և Տէրս, որ ամենէն նշանաւորն, դաշնակցութեան կեդրոնն և ժայռի մը վրայ շինուած էր:

Արտ. — Փիննիկեցոց կրօնն ահուելի էր: Իրենց զխաւար աստուածն էր Բահալ կամ Բեւ, որ Մարտի ալ կը կոչուէր, արևու, կենդանութեան, լուսոյ արարիչը: Մարդկային զոհեր կ'պահանջէր, մանաւանդ տղար և պատանիք: Աուրին թեւերը հրաշէկ տարքընեւով՝ զոհը նոցա մէջ կ'նետէին քուրմերը, և աղիոզորմ ձայները չլսելու համար արինգներ և ձնդաներ կ'հնչեցնէին: Առաջին դիցուհին էր Անալիս կամ Միլիս, որու 'ի պատիւ եղած հանդէսներն յետին ծայր անկարգ ու լիակ էին:

Բար. Ընկերութեան վեհալ — Թեև Փիննիկէի ժողովուրդը ժիր, հնարագէտ, ճարտար և հարուստ, սյլ խոտասիրտ, անկուշտ և նենգամտութեան կողմէ երևեր էր: Ապականակիր բարբ, տարապայման ճոխութիւն ու գոռոզութիւն ունէր և անդուծ էր աղքատին դէմ:

Փիննիկէի սյլ և սյլ քաղաքները մէկ տերութիւն չէին կապեր: Ամեն մէկն իր յատուկ օրէնքն ու թագաւորն ունէր, սակայն տեսակ մը դաշնակցութեամբ կապուած էին որու զլուխ կ'կենար՝ իր կարևորութեան համեմատ՝ Սիդոն կամ Տիւրոս: Թագաւորը բացարձակ միապետ չէր, անգնուականներն ու քուրմերը մեծ ազդեցութիւն ունէին:

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԱՅ

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Վարբախէն Գիւրս:

(359-560 Ք. Ա.)

Մարայ շահուով. Վարբախէս. — Մարբ՝ Յարէթի՝ Մաղայի որդւոյն սերունդն էին. կ'ընապէին Արեւոյ երկրէ՝ Կասպից ծովուն հարաւային կողմը: Սորա՝ Պարսից պէս՝ 'ի սկզբան Ասորեստանի թաղաւորաց լծին տակն էին: Սակայն երբ Վարբախէս զորապետը՝ Հայոց օգնութեամբ՝ զլուխ քաշեց և Մարդանաբալի իշխանութիւնը կործանեց, Մարբ իրենց անկախութիւնը ձեռք ձգեցին: Այս ժողովուրդն՝ որ շատ արիասիրտ, զործունեայ և ճարտար էր, զատ զատ ցեղերու բաժնուած էր, որոց իւրաքանչիւրն իր աւանն ունէր և ցեղապետը կամ դատաւորը: Վարբախէսին մահուանէ ետք՝ մեծ խռովութիւններ ծայկեցան և երկրին մէջ անիշխանութիւնը տիրեց: Անդրամ՝ մարդիկ սկսան տկարները կեղեքել ու կողոպտել: Այն ատեն ժողովուրդն ոտք ելաւ և ուղեց որ կանոնաւոր կառավարութիւն մը հաստատէ:

Գիւովի . — Այս անկարգութեանց ժամանակ՝ Գիւովի անուն խելացի մարդ մը կար Վարաց մէջ՝ որ իր արգարասիրութեան համար մեծ յարգ ունէր : Իր գիւղին մէջ՝ երբ վէճ մը պատահէր՝ զիւղացիք՝ փոխանակ իրարու գէմ՝ կուռելու՝ ինչպէս որ կ'կուռէին միւս գիւղերուն մէջ՝ Գիւովիին կ'գիւռէին , և այս պատաւորը նոցա դասն իրաւունքով կ'կտրէր : Իր իմաստութեան համբաւն այնքան մեծցաւ որ Վարաստանի ամէն կողմէն նորա մօտ կ'գային և խօսքին կ'հնազանդէին : Սակայն Գիւովի թէև համեստութիւն կ'զգասէր՝ փառասէր մարդ մ'էր . ուստի միաբը գրաւ հնարքով մը Վարաց թագաւոր լինիլ : Իր գատաւորի պաշտօնէն հրաժեշտ տուաւ , ըսելով թէ՛ չկրնար իր կեանքն անցընել ուրիշներուն գործոց պարապելով՝ մինչգեւ իրեններն երեսի վրայ կ'ընդունար : Այն ասեան նորէն շատ չարիք պատահեցան : Իմաստուն մարդիկ խորհուրդ ըրին և դացին ժողովրդեան կողմէ՝ Գիւովին աղաչեցին որ իրենց թագաւոր լինի : Գիւովի՛ նախ մեքեց՝ բայց ՚ի վերջէ՛ թաղն ընդունեց և նորա արժանի եղաւ . վասն զի Վարաստանը զօրացուց ու ծաղկեցուց :

Ամենէն առաջ՝ Գիւովի այլ և այլ ցեղերը միացուց , քաղաք մը շինել տուաւ բլրի մը վերայ եօթնպատիկ պարիսպով , որոց ամէն մէկը տարբեր գոյն ունէր և անուանեց Եփեսոս : Յետոյ Գիւովի ժողովուրդը նոյն պարիսպներուն մէջ փոխադրեց , իրեն յատուկ թիկնապահ զօրք սահմանեց և հրաման տուաւ որ ոչ ոք իրեն մօտենայ և նայի : Այս կարգը հաստատեց որպէս զի ժողովուրդն իրմէ երկնչի և իրեն գէմ՝ ոչ

ոք դաւ գնէ : Գիւովի՛ թէև միապետ մը դարձաւ՝ բայց իր իշխանութիւնն իմաստութեամբ վարեց : Ամէն տեղ կարգ կանոն հաստատեց և տէրութիւնը ծաղկեցուց :

Փրատորդ և Կիւտասր . — Գիւովի յաջորդեց իր որդին Փրատորդ որ՝ փառասէր ու պատեւազմասէր լինելով՝ իր տէրութեան սահմաններն ընդարձակել ուզեց : Նախ Պարսից վրայ քաղեց ու նուաճեց և Վար-Պարսկական տէրութիւնը հիմնեց . ապա իր զէնքը Նաբուպոդոնոսորին գէմ՝ դարձուց , որ Նինուէի և Բարբելոնի վրայ կ'ափրայտէր , և շատ զօրք ունէր : Ուստի Փրատորդի գէմն ելաւ , և երկու բանակներն իրարու հանդիպեցան Ռաբօ ըսուած ընդարձակ դաշտին մէջ , Տիրիս գետին ափանց մօտ : Փրատորդի զօրքը յաղթուեցաւ և ինքը թշնամեացը ձեռքն ընկնելով՝ սպաննուեցաւ :

Իր որդին Կիւտասր աւելի մարտասէր եղաւ և իր հօրը մահուան վրէժը լուծել ուզեց : Մեծ բանակ մը կազմեց և Նինուէ քաղաքը պաշարելու գնաց : Սակայն նոյն միջոցին թափառական վայրագ ժողովուրդներ , Սկիւթացիք՝ որ Ռուսիոյ գաշտերն ու Սիպերիա կ'ընակէին՝ Այվկասու լեռներէն իջնելով՝ բոլոր Վարաստանն արշաւեցին : Այս Սկիւթացիք սոսկալի երեւոյթ մը ունէին և գերելով գերփելով ամէն տեղ անապատ կ'դարձընէին : Կիւտասր այս վայրի ժողովրդոց արշաւանքն իմանալով՝ Նինուէի պաշարումը վերցուց և բանակն առնելով Սկիւթացոց գէմ՝ վաղեց : Բայց չկրցաւ վանել զայնս Վարաստանէն : Սկիւթացիք բոլոր Արեւմտեան Ասիոյ կողմերը

տարածուեցան հեղեղի պէս և ամէն տեղ աւերելով՝ Եփրատոսի սահմանը կանկ առին, ուր Պսամէտիքոս Թագաւորն ընծաներով որսաց զայնս և չլնողոց որ աւելի առաջ երթան : Սկիւթացիք տասն ութ տարի Մարաստանի տիրեցին : Ի վերջէ՛ Կիաքսար տեսնելով որ անկարելի է նոցա յաղթել բուն զօրութեամբ՝ խորամանկութիւն բանեցուց : Իր գլխաւոր հպատակացը հետ դաւադրութիւն մը կազմեց և Սկիւթացի մեծամեծները ինջոյքի մը հրահրելով՝ գինովցուց և բոլորն ալ սպաննել տուաւ : Այսպէս Մարք ազատեցան այն բարբարոս ժողովուրդէն որ այնչափ չարիք հասուցեր էր իրենց և Կիաքսար իր առջի վրէժխնդրութեան խորհուրդն ՚ի գործ գնելու համար այս անգամ սահմանակից իշխանաց հետ միացաւ և Նինուէի վրայ քալելով զայն կործանեց :

Աշորահայկ և Կիւրոս . — Կիաքսարի յաջորդեց Աշորահայկ որդին : Այս իշխանը Մանդանէ անուն դուստր մ'ունէր զոր կամբխս՝ Պարսից կուսակալին հետ կարգեց : Քիչ ատենէն երազին մէջ տեսաւ որթետունի մ'որ իր աղջկան ծոյն ելնելով՝ բոլոր Ասիան կ'ծածկէր : Աժդահակ մտգերը կանչեց և այս երազին մեկնութիւնը պահանջեց : Երբ ըսին նմա թէ Մանդանէի ծնելիք որդին է որթն որ բոլոր Ասիոյ տիրելէն ետև՝ իր Թագն ալ պիտի գրաւէ, Աժդահակ իր դուստրը Պարսկաստանէն բերել տուաւ որպէս զի նորա ծնելիք որդին սպաննէ : Երբ Մանդանէ ծնաւ իր որդին՝ Աժդահակ Արբակին յանձնեց նորածինն և հրամայեց որ զանի մեռցընէ :

Արբակ այս անմեղ մանկիկն իր ձեռքը սպաննել չկամելով՝ Թագաւորին մէկ հովտին կ'տայ որպէս զի տանի ամայի լեռ մը թողու վայրի գազանաց որս լինելու համար :

Երբ հովին, որու անունն էր Մեդրաբադէ՛ իր սնակը դարձաւ՝ իր կնոջը յայտնեց Արբակին հրամանը : Նոյն միջոցին հովտին կինը՝ որ մեռած զաւակ մը ծնած էր՝ աղաչեց իր ամուսինն որ արքայազն մանկիկը նորա տեղ պահեն : Եւ իրօք՝ Մանդանէի որդին հովտին տունը մեծցաւ ինամօք, իր անունն էր Կիւրոս : Օր մը Կիւրոս՝ տասն տարու լինելով՝ իր տարեկից ընկերներուն հետ խաղալու ատեն՝ սոքա զինք Թագաւոր ընտրեցին : Ազնուականի մ'որդին չուզեց նմա հնազանդել : Այն ատեն Կիւրոս հրամայեց իր թիկնապահ զօրաց որ զանի զանակոծեն : Գանահար տղուն հայրն իսկոյն գնաց Աժդահակին զանդատեցաւ : Թագաւորը շուտ մը հովին ու որդին առջևը հանել տալով . « — Ի՞նչպէս յանդգնեցար, ըսաւ Կիւրոսին, դու որ իմ մէկ սորուկին որդին ես, այդպէս ձեռեղ տալու արնուականի մ'որդին » : « — Տէր իմ, պատասխանեց Կիւրոս, ես արդարութեամբ վարուեցայ, դի զին տղաքը զիս Թագաւոր ընտրեցին, վասն զի ամենէն արժանաւորը կ'սնուէին զիս . ամենքն իմ պատուէրներս կատարեցին . միայն մէկն անաստեց . ես ալ զայն պատժեցի : Եթէ այս գործը պատժոյ արժանի կ'գտնէք՝ պատրաստ եմ ձեր հրամանին » : Այսպէս խօսելու ատեն՝ Աժդահակ կ'դիտէր Կիւրոսի կերպարանն որ իրենին կ'նմանէր . կ'զարմանար նորա անվրդով և ազնիւ պատասխանին վրայ և

այլ և այլ կասկածներ իր մտքին մէջ կ'ծաղին: Հարց ու փորձ կ'ընէ հովին և ՚ի վերջէ զաղտնիքն երեան կ'հանէ: Աժգահակ թէև կ'զայրանայ, բայց իր զայրոյթը կ'ծածկէ և սոսկալի վրէժ մը լուծելու համար սուտ ուրախ կ'լինի թողը գտնելուն: Այս ուրախութիւնն Արքակին կ'հաղորդէ և կ'պատուիրէ իր որդին պալատը զըկելու որպէս զի նորատի իշխանին հետ խաղայ, և միանգամայն ինքն ալ իրեն սեղանակից լինի, պատճառելով թէ զից զոհ սլիտի մատուցանէ թուն անպիստ մնալուն համար: Արքակ թագաւորին հրամանը կ'կատարէ: Աժգահակ զաղտնի կ'հրամայէ որ Արքակին որդին մորթեն և կտոր կտոր ընեն: Երբ սեղանի ժամը կ'հասնի, թագաւորին ոչխարի միս կ'մեծարեն, իսկ Արքակին իր որդւոյն մարմնը: Ճաշէն ետք՝ Արքակին կողով մը բերին որու մէջ իր որդւոյն զլուխը, ոտքն ու ձեռքը կային: «— Արդեօք կ'ճանչնաս այս երէի միսը», հարցոյց անոր զազանասիրտ թագաւորը: Արքակին զոյնը նետեց, սիրտէն արին քալեց, բայց իր այլայլութիւնը զսպելով, պատասխանեց թէ կ'ճանչէ և թէ թագաւորն ինչ որ մեծարէ իրեն ախորժեղի է. բայց իր վրէժը հանելու համար պատեհ ժամանակի սպասեց:

Աժգահակ նորէն մոզերուն խորհուրդ հարցոյց և երբ սոքա ըսին թէ երազը կատարուեցաւ, քանի որ իր թուն ընկերակցացը կողմէ թագաւոր ընտրուեալ էր, Աժգահակ Պարսկաստան իր ծնողացը զըկեց Արևոսը:

Արևոսեան Առնայ վեճակը (660). — Արևոսի երեցած ժամանակը չորս գլխաւոր ժողովուրդներ կ'ափրէին Արևմտեան Ասիոյ վրայ: Այսինքն, ա) Մարտի, որոց թագաւորն էր Աժգահակ և սորա իշխանութիւնը Հալիս գետէն մինչև Ինքոս կ'տարածուէր. — Բ) Քաղթեայէ՛ կամ Բաբելոնէ՛, որոց թագաւորն էր Պալգազար, և սա Միջագետաց, Սիրիոյ և Պաղեստինի վրայ կ'ափրէր, այս է՛ Տիգրիսէն մինչև Միջերկրական կ'իշխէր. — Գ) Հայտ, որոց թագաւորն էր Տիգրան Ա. և սա կ'ափրէր Արևելաստ. հարաւային երկիրները՝ մինչև Ասորեստանի սահմանները. — Դ) Արտաշէ՛ որ Փոքր Ասիոյ մեծ մասին տէրն էին մինչև Հալիս և որոց թագաւորն էր Արտաշէ՛:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Կիւրոսին փելէ կամբիւս Բ.

(560—530 Գ. Ա.)

Պարսիկք. — Այս ազգը կ'ընակէր Մարա-
տանի հարաւային կողմը գտնուած երկիրը՝ Պար-
սից ծոցին վրայ : Տասը ցեղէ կ'ըրազկանար . ու-
մանք երկրագործութեամբ կ'պարապէին , այլք
հովուական թափառաչըջիկ կեանք մը կ'վարէին :
Իբանի ազգաց մէջ՝ Պարսիկք մեծ համբաւ ու-
նէին իրենց արիասրտութեան և յանդգնութեան
կողմէ : Իրենց հազուատը կենդանեաց մորթն էր ,
չարբաշ էին և բնաւ դինի չէին խմեր : Արեւաց
միւս ցեղերուն պէս՝ թէև Ատրեստանի թագա-
ւորաց կ'հպատակէին , բայց անզուսպ և անկախ
բնաւորութիւն մ'ունէին :

Կիւրոս . Մարաց տերութեան կործանումը. — Երբ
Կիւրոս Պարսկաստան դարձաւ՝ իր ծնողքը զինքը
մեծ խնամօք գաստարակեցին , այնպէս որ քիչ
ստանէն իր խելքովն , արիտութեամբն ու պատե-
րազմական տաղանդովը բոլոր իրեն տարեկից
ընկերները գերազանցեց , և իր ազգին անկա-
խութիւնը ձեռք ձգելու միջոցները մտածեց :

Ուստի նախ ամենուն համարումը զբաւելու ջա-
նաց և ապա յաջողեցաւ բոլոր Պարսից ցիր ու-
ցան ցեղերը միաորեւից շոյց պետը լինիլ :
Նոյն միջոցին Արբակ՝ որ Աժդահակէն վրէժ
լուծելու մեծ փափաք ունէր , զիտեց որ Կիւ-
րոս փառասէր և քաջ էր , ու անոր դրեց որ
իւր հաւուն՝ Աժդահակայ դէմ ապստամբի՝ պա-
տեհ առթիւ նմա օգնելու խտտանալով : Կիւ-
րոս՝ Արբակին յորդորը յօժարակամ ընդունեց ,
մեծ բանակ մը կազմեց և Մարաստան արշաւե-
լու պատրաստուեցաւ : Երբ Աժդահակ իմացաւ
իւր թուան ապստամբութիւնը զօրքը Արբակին
յանձնեց որ Պարսից դէմ քալէ : Բայց հազիւ
թէ երկու բանակներն իրարու դէմ եկան՝ որ
Արբակի զօրքը Կիւրոսի կողմն անցան՝ իրենց
զօրապետին խորհրդովը : Այն ատեն Աժդահակ
սաստիկ կատաղելով՝ սպաննել տուաւ այն մտերն
որ իրեն խրատեր էին Կիւրոսն ազատ թողլու :
Յետոյ նոր բանակ մը պատրաստեց և նորա
դլուխն անցնելով՝ Պարսից դէմ քալեց : Բայց
ճակատամարտն ու թաղը կորոյս և ինքն ալ
թշնամուոյն ձեռքը գերի ընկաւ :

Կրէսոս , Լիււրիոյ խաչաւորը. — Աժդահակին
յաղթելով՝ Կիւրոս Կնդոսի և Օքսոսի կողմերը
գտնուող բոլոր Արեւաց ժողովոցոց թագաւոր և
Պարսից տերութեան հիմնադիրն եղաւ : Բայց
նոյն միջոցին ուրիշ թագաւոր մը նորա դէմ
պատերազմելու կ'պատրաստուէր , և այս թա-
գաւորն էր Կրէսոս , որ երեւելի էր իր անբաւ
հարստութեանց պատճառաւ : Այս Կրէսոս Աժ-
դահակայ ազգականը լինելով՝ ոչ միայն նորա

վրէժը հանել այլ և Պարսից նորածին սպառնալից զօրութիւնը խորատակել ուզեց : Բայց պատերազմը սկսելէն առաջ՝ Կրեսոս Գեղի մարդ զըկեց որ պատգամին խորհուրդ հարցրնէ : Պատգամը պատասխանեց թէ՛ Մեծ պարտութիւնն ինչ պէտքէ կորչանէր , եթէ պարտեալն յեռաբերէր : Այս յուսով՝ Հալին գետն անցաւ և Մարաց երկիրն արշաւեց : Կիրոս թշնամոյն դէմ՝ ելնելէն առաջ՝ կերեւի թէ Հայաստան մտաւ , Տիգրան թագաւորն իրեն նիզակակից ըրաւ և ապա Կրեսոսը գիտաւորելու գնաց : Սակայն ճակատամարտին վախճանն անորոշ մնաց , վասն զի երկու բանակներն իրարմէ զատուեցան գիշերը վերայ հասնելով : Կրեսոս Սարգիկէ քաշուեցաւ՝ և կարծելով թէ ինքն յաղթու թիւնը տարած է՝ զօրաց մէկ մասն ալ արձակեց : Կիրոս՝ այս բանս իմանալուն՝ յանկարծ Սարգիկէն սրշարելու վազեց : Կրեսոս իր ձիաւ որ զօրօք թշնամոյն դէմ ելաւ և թիփփրէ գիւղին մօտ արիւնահեղ կուլ մեղաւ : Կիրոս յաղթեց , Սարգիկէն առաւ , Կրեսոսը գերի բռնեց և հրամայեց որ զանի փայտակոյտի մը վրայ այրեն , ինչպէս որ կ'պատմէ Հերոդոտոս : Իսկ Կրեսոս փայտակոյտին վրայ ելնելով՝ սրտաց . «Մ՝ Մուռն , Մուռն , Մուռն» : Երբ Կիրոս այս աղաղակին իմաստը հասկընալ ուզեց՝ զժբաղը թագաւորը պատմեց թէ՛ անգամ մը Սոլոն իմաստուն անթնացին՝ իրեն այցի եկած լինելով՝ իր գանձերը նորա առջև պարզեր և հարցուցեր էր թէ՛ արդեօք իրմէ աւելի երջանիկ մարդ մը տեսած ունէր : Սոլոն պատասխան տուեր էր թէ՛ «Սարգից ընչէ կորող ընդունին երջանիկ համարել իր վերջին

յանիկ անդրէլէն առաջ» : Այս խօսքին ճշմարտութիւնը հիմակ փորձով տեսնելուն՝ Կրեսոս Սոլոնի անունը յիշեր էր : Կիրոս այս բացատրութիւնը լսելով՝ բազդին անկայնութեան վերայ մտածեց , Կրեսոսի դէմ՝ տուած վճիռը չգործագրեց , այնուհետև նորա հետ վեհանձնութեամբ վարուեցաւ և շատ պարագայից մէջ նմա խորհուրդ հարցուց :

Կիրոս Բաբելոն կ'առնու . — Կիրոս Լիզացոց տէրութիւնը կործանելէն ետև՝ բոլոր Փոքր Ասիոյ տիրեց : Ապա Հայոց Տէքրան թագաւորին հետ Բաբելոնի վրայ քալեց և երկար ատեն զայն սրաշարելէն ետև՝ հնարքով մ'առաւ : Եփրատ գետն՝ որ Բաբելոնի մէջէն կ'անցնէր՝ փոս մը բանալ տալով՝ զարձուց , այնպէս որ իր զօրքը նոյն գետին ցամքած ձամբէն հոյակապ քաղաքը հասան , մինչդեռ բնակիչները հանդէս կ'կատարէին ու կերու խումով կ'զուարճանային , և զայն առին (538) :

Հրէից աղապարտեան հրովարտելը . — Քանի մը տարի ետք՝ Կիրոս Հրէից աղաչանքը լսելով թողլ տուաւ որ Պաղեստին երթան և Երուսաղէմի տաճարը վերականգնեն : Զօրաբարելի առաջնորդութեամբ 42 հազարի չափ Հրէայք մեկնեցան և այսպէս իրենց երկարատև գերութիւնը վերջացաւ :

Կիրոսի պարտեալը Սկիւտացոց դէմ . — Կիրոս բոլոր Արևմտեան Ասիոյ տիրելէն ետև՝ իր զէնքը Յաքարատէս գետին հիւսիսային կողմը բնա-

կող Սկիւթացոյ դէմ դարձուց : Այս դետէն անդին անցնելով՝ Պարսից թագաւորը փախչել ձևացուց և իր բոլոր պաշարն ու զինին այն տեղ թողուց : Սկիւթացիք իսկոյն Պարսից ետևէն ընկան, նոցա բանակատեղն իջան, լաւ մը կերան խմեցին ու քնացան : Աիրոս այն ատեն իր զօրքով ետ դարձաւ, մի շաա Սկիւթացի կոտորեց ու դերի բռնեց, նոյնպէս և իրենց Թոփուր թագուհոյն որդին, որ ինքզինքը յուսահատութենէ սպաննեց : Այն ատեն Թոփուր թագուհին իր վրէժը լուծելու համար Աիրոսն որոգայթի մը մէջ նետեց և նորա բոլոր զօրքը ջարդեց : Արսն թէ այս թագուհին Աիրոսի զլուխն արինալի աիկի մը մէջ դնել տալով, ըսաւ . «Մահուանէդ ետև՝ կշտացիք այն արեամբ՝ որու այնքան ծարաւի էիր կենդանութեանդ ժամանակ» : Այս յանդիմանութիւնը թէև անադորոյն՝ ամէն աշխարհակալաց կարելի է ուղղել, որ մարդկային ազգի պատահաներն եղած են : Ա՛րքուի նաև որ Աիրոս բնական մահուամբ մեռաւ և իր զերեզմանը Պերսեպոլիսէն յիսուն մղոն հեռի՝ Բասարքաթա (Մուրկապ) կ'գանուի :

Այսպէս Աիրոս պարսկական հզօր տէրութիւնը հաստատեց որ Յաքարաբէտ գետէն մինչև Եգիպտոս և Ինդոս գետէն մինչև Եդէական ծովը կ'տարածուէր՝ իր մէջը պարունակելով Մարացի, Պարսից, Բաբելացոց պետութիւնները :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Ամբիւս և Դորէս :

(530—500)

Ամբիւս . — Աիրոս երկու որդի թողուց . անդրանիկն էր Ամբիւս՝ որ իր հօրը յաջորդեց, և կրտսերը Դօրէր որ մի քանի զաւառներու կուսակալ եղաւ : Ամբիւս՝ բարկասիրտ, անզուժ, զինեսէր մարդ մ'էր : Իր հօրը պէս երկիրներ նուաճելու մտօք՝ պատերազմ հրատարակեց Եգիպտոսի Ամասիս թագաւորին դէմ որ իր գուստը նմա տալու մերժեւ էր : Եգիպտոսի կողմն արշաւելով՝ Պէլուսիոն քաղաքն առաւ, իր բանակին առջև շուներ, կատուներ ուրիշ կենդանիներ գնելով որ Եգիպտացոց պաշտելի էին : Երբ Ամասիսի որդին Փսամմնուս իր հօրը յաջորդեց՝ Ամբիւս կռիւը շարունակեց, սոսկալի ձախտամարտ մը տեղի ունեցաւ . Եգիպտացիք խոյս տալով՝ Մեմփիս ապաւինեցան : Ամբիւս Փսամմնուսը դերի բռնեց, ի սկզբան զանի պատուով պահեց, բայց իմանալով որ իր աթոռ ձեռք ձգելու համար փորձ կ'փորձէ, զանի սպաննել տուաւ :

Ամբիւսի «ձերնէրը» . — Երբ Ամբիւս Եգիպտոսի տիրեց՝ բոլոր շրջակայ ժողովուրդներն իրեն հնազանդեցան : Ուզեց նաև Ափրիկէի մէջ ուրիշ երկիրներ նուաճել, մանաւանդ Արաբիոնն՝ որ Փիւնիկեցի ծաղկած գաղթականութիւն

մ'եր, այլ պէտք էր ծովու կողմէ յարձակիլ նորա դէմ. բայց Փիւնիկեցիք մերժեցին իրենց նաւերը առ: Կամբիւս այս խորհրդէն ետ կենալով՝ բանակ մը կազմեց և Ամինի Օսպիան առաքեց, որ նշանաւոր էր թէ՛ հարստութեան և թէ՛ Արամաղդ Ամինի մահեանին կողմէ. բայց այս բանակն անսպասի աւազներուն մէջ բոլորովին անհետ եղաւ. յետոյ Եթովպիոյ թաղաւորին գեսպան ուղարկեց որ անձնատու լինի իրեն: Եթովպացիք գեսպանը սպաննեցին: Կամբիւս այս բանիս վրայ կատղելով՝ նոր բանակ մը հանեց, որ բաւական պաշար չունենալով՝ սովամահ կորաւ և ինքն ալ Եղիպտոս վերագործաւ: Այս ձախորդութեան վրայ գրեթէ խելքը թռաւ, և թերեւ խեղճ ժողովորեան վրայ իր բարկութիւնը թափեց: Սոքա իրենց Ապիս կովին հանդէսը կ'կատարէին. Կամբիւս կարծեց թէ իր պարտութեան վրայ կ'իսնդան. ուստի Ապիս կովը ձեռօքը սպաննեց, քուրմերը ձեծել տուաւ և քաղաքն աւարի տուաւ: Այնուհետև իր անդթութիւնը չափ չունեցաւ. իր եղբայրը Հմերզն ու Մերովէ քոյրը մահու գատապարտեց: Եղիպտացոց շէնքերը կ'կործանէր, գիքը կ'այրէր և քուրմերը կ'հալածէր: Վերջապէս օր մ'իմանալով որ Պարսկաստանի մէջ ապստամբութիւն մը ծագեր է, իսկոյն ձամբայ ելաւ որ ապստամբները պատժէ. բայց երբ ձի կ'հեծնէր, գաշոյնովն ինքզինքը վերաւորեց և քիչ ատենէն մեռաւ (322):

Հերդ Բոգ. — Երբոր Կամբիւս Եղիպտոսի մէջ իր անդթութիւնները կ'շարունակէր, մագ

մ'որ իր Հմերզ եղբորը կ'նմանէր, այս նմանութենէ օգուտ քաղելով՝ թագաւորական անթողը կ'եղնէր: Այս ապստամբութիւնը գրդուող մողերն էին, որ Մարաց մէջ զօրաւոր դաս մը կ'կազմէին և ի Պարսկաստան մեծ ազդեցութիւն ունէին: Մարք Հմերզին օգնեցին որպէս զի Պարսից իշխանութիւնը թոթուեն: Սուտ Հմերջտարի մը չթաղաւորեց, վասն զի պալատէն դուրս չէնեղուն կանխածներ գրգռեց: Այն ատեն եօթն պարսիկ իշխաններ դաւադրութիւն մ'ընելով պալատը մտան, խաբէութիւնն երեւան հանեցին, Հմերջ մողին գլուխը կտրեցին մ'ընելով պալատը մտան, խաբէութիւնն երեւան հանեցին, Հմերջ մողին գլուխը կտրեցին, որպէս զի բոլոր քաղքին մէջ պտըտցուցին, որպէս զի ժողովուրդը հասկընայ որ Կամբիւսի եղբայրը՝ բուն Հմերջը չէ այն, այլ խաբէրայ մը: Այն ատեն Պարսիկներն այս խաբէութեան վրայ կատղելով բոլոր մողերը սպաննեցին, և այս է կորուստն Բոգոյ ըսուածը:

Դարէն Աշտապէայ. — Հերոդոտ կ'ըսէ թէ Հմերզ մողին մահուանէ ետք՝ եօթն դաւադիր նախարարները, որոց մէջ կ'գտնուէր և Դարէն, խորհուրդ ըրին թէ ինչ կերպ կառավարութիւն հաստատեն Պարսկաստանի մէջ, հանրապետութիւն, ազնուապետութիւն թէ միապետութիւն: Մեծ մասը նախադաս սեպեց այս վերջին ձևն և որովհետև օրինաւոր ժառանգ չկար, որոշեցին որ առաւօտ կանուխ երթան արևը պաշտեն և որով ձին որ առաջ վրնջէ այն թագաւոր լինի: Իր ձիապանին ձարտարութեամբը Դարէն, Աշտապէի որդին՝ թագաւոր կ'ընտրուի, որ Մեծն Աիւրոսի գտներ Ատոսայի հետ

կ'կարգուի որպէս զի իր իշխանութիւնն աւելի ամրացնէ :

Հմերդ մոզին թագաորութեան ժամանակ Պարսկաստանի մի շատ նահանգները ապստամբեր էին : Գարէճ բոլորն ալ հնազանդեցուց և իր տէրութիւնը քսան մարզպանութեան (զաւառ) բաժնեց : Նոյնպէս հրամայեց Հրէից որ երթան Երուսաղէմի տաճարը կանգնեն : Բայց իր թագաւորութեան ատեն ամենէն նշանաւոր դէպքը Բաբելոնացոց ապստամբութիւնն եղաւ : Վասն զի սոքա Պարսից բռնութենէ ազատելու համար գլուխ քաշեր էին , Բաբելոնն ամրացնելով : Գարէճ տարի մը պաշարեց քաղաքն և չկրնալով առնուլ՝ ետ պիտի դառնար յուսահատ՝ երբ Զոպիւրոս՝ եօթն իշխաններէն մին , թագաւորին հետ խօսքը մէկ ընելով՝ այս հնարքը մտածեց : Բիթն ու ականջները կտրեց և Բաբելոնացոց դիմայն ելաւ արիւնլուայ , իբրև փախստական : Բաբելոնցիք իրօք կարծելով թէ Զոպիւրոս Գարէճի անդթութեան զօժ եղած է , յօժարակամ զինքն ընդունեցին և գունդ մը զօրաց հրամանատար կարգեցին որ երթայ Գարէճէն վրէժն առնու : Այս սուտ փախստականն ՚ի սկզբան քանի մը յարձակումներ ըրաւ և պաշարողները զարկաւ , որով Բաբելոնացոց վատահումութիւնն աւելի ևս զրաւեց և բոլոր զօրաց սպարապետ եղաւ : Այն ատեն Զոպիւրոս քաղքին դռները բացաւ և Գարէճի անձնատուր եղաւ :

Այսպէս Բաբելոն երկրորդ անգամ Պարսից ձեռքն անցաւ : Գարէճ պղնձեայ դռները վերցուց , պարիսպներն ալ փլել տուաւ որպէս զի

Բաբելոնցիք վերստին չապստամբին : Յետոյ նոյն քաղքին կուսակալ կարդեց Զոպիւրոսը , սորա քաջութիւնը վարձատրելու համար , թէև իրօք նենգութիւն էր . բայց հին ատեն այսպիսի գործեր արիւթեան գործեր կ'սեպուէին :

Գարէճի արշաւանքը Սկիւթացոց դէմ . — Գարէճ իր տէրութիւնն ամրապնդելէն ետև՝ միտքը դրաւ՝ իր նախորդացը պէս՝ աշխարհակալութիւններ ընել : Նախ իր զօրութիւնն Եւրոպայի դէմ դարձուց , և ուղեց Սև Ծովուն հիւսիսային կողմը բնակող Սկիւթացոց վրայ յարձակիլ : Բայց Կիւրոսի բռնած ճամբուն չհետեցաւ , այլ Բոսփորէն Թրակիա անցաւ , Իսպրոս գետին (Գանուր) վրայ նաւ կամուրջ ձրեց և զօրացը հետ Սկիւթիա արշաւեց : Բայց Սկիւթացիք՝ իրենց սովորութեան համեմատ՝ ճակատ առ ճակատ պատերազմիլ չուղեցին , այլ երկիրն աւերելով հիւսիսային կողմերը քաշուեցան , այնպէս որ Պարսիկները միայն ամայի անապատ մը տեսնելով իրենց առջև՝ ստիպուեցան՝ Գարէճի հրամանաւ՝ ետ դառնալ : Գարէճ հիւսիսակողմը չարշաւած Գանուրի կամրջին պահպանութիւնը Յունաց յանձներ էր , որ Փոքր Ասիա և Թրակիա գտնուող յոյն գաղթականաց գլխաւորներն էին : Թրակիոյ կուսակալ Մելլեոսէն , խորհուրդ կ'տար յոյն պաշտօնակցացն որ Գանուրի կամուրջը կործանելով Գարէճն իր զօրաց հետ ՚ի կորուստ մատնեն . վասն զի , կ'ըսէր , Գարէճ Սկիւթացոց կողմէ յաղթուելով՝ իր վրէժը պիտի առնու Յունաց չարիք հասցնելով . բայց Մելլեոս կու-

սակալն այս առաջարկութեան դէմ կեցաւ յայտնելով որ եթէ Պարսից իշխանութիւնը կործանի իրենց պաշտօնն ալ պիտի դադրի : Ուստի Պարսիկները յաջողեցան ազատելու : Գարեհ Ստիա դարձաւ , իր զօրաց մէկ մասը Թրակիա թողլով : Այսպէս Պարսիկներն Եւրոպա ոտք կոխեցին և Յունաստանի տիրելու մեծ փափաք ունէին :

Գարեհ աւելի յաջողութիւն գտաւ Ասիոյ արևելեան կողմը . իր տէրութիւնը մինչև Ինգոս գետը տարածեց և շատ զօրացուց : Բայց Քրիստոսէ 500 տարի առաջ էր որ առաջին անգամ Պարսից իշխանութիւնը զորաւոր թշնամեաց հանդիպեցաւ : Յոնիացիք ապստամբեցան Գարեհի դէմ և Յունաստանն օլիոս թիւն գտան : Այն ատեն սկսան Մարտիան պարբերաբար անդ որով Ասիա Եւրոպայի հետ ճակատեցաւ : Այս նշանաւոր դէպքերը Յունաց պատմութեան ընթացքին մէջ պիտի տեսնենք :

ԵՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐԱԿՆ

ՄԱՐԲԱՍԱՆ ԵՆ ՊԱՐՍՅԱՍԱՆ. — Մարտիանի սահմանն է հիւսիսէն Կասպից ծովն ու Հայաստան . արևմուտքէն՝ բուն Ատրեստան . հարաւէն՝ Պարսկաստան . արևելքէն՝ Պարթևաստան : Կասպեան լեռինք իր բուլըր հիւսիսային մասը կ'ծածկեն : Անդ կ'գտնուին Կորդուր և այլն գետերը : Գլխաւոր քաղաքներն են Երբան և Հրահե :

Պարսկաստանի սահմանն է հիւսիսէն Մարաստան . հարաւէն՝ Պարսից ծոցը . արևելքէն՝ կրմնիտ . արևմուտքէն՝ Բարեւոնիա , Հիւսիսի և արևմուտքի կողմը

էնտնոս են : Գլխաւոր քաղաքներն են . Պերսեպոլիս , Բասթարա և Շու :

Սակայն հետզհետե Պարսկաստանի սահմաններն ընդարձակեցան ամեն կողմէ : Ա. Գարեհի օրովն այս պետութիւնը քսան նախարարութեան բաժնուելով՝ յատուկ յատուկ մարզայններու ձեռքը կառավարուեցան : Ասիոյ մէջ գլխաւոր նահանգներն էին . Պանդոս , Պաքլիստիս , Պերսիստիս , Լիւրիս , Կարէս , Կիլիկիս , Կարապիստիս , Պանդոսիս , Փիլիսիս : Ասորեստան , Բասորիս և այլն և այլն :

ՄԱՐԲԱՅ ԵՆ ՊԱՐՍՅԱՅ ԳԱՂԱՅԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Բարդ , Խորաւարսիւն . — Մարը զեղև ու կանամբէն էին . Պարսիկը ժուժկալ ու չարքաշ : Սակայն Կիւրոսի ժամանակ մարական պերճանքն ու շոտլուութիւնը Պարսից մէջ մտան , երբ սորա սկսան ուրիշ ժողովրդոց հետ յարաբերութիւն հաստատուել : Այս պատերազմիկ ու խառնաբաղ պարզիկ , որոց կերակուրը հաց և ընդեղէն էր , ըմպելիքը՝ ջուր և անկողինը՝ հող ու թաղիք , փոքր առ փոքր թուլացան և ընտիր կերակուր , դինի , ծոխ մուշտակներ և ամեն տեսակ դիւրակեցութեան միջոցներ կ'փնտռէին : Պարսից Խորաւարսիւնը՝ Գարեհէն առաջ՝ բացարձակ միապետութիւն էր . վերջէն բարեխառն եղաւ մարզայնաց իշխանութեամբ : Սորա ևս տեսակ մը անկախ իշխաններ էին , նահանգներ կ'կառավարէին ուր հարկ կ'հանէին : Աւերջէն այնքան զօրացան որ շարունակ ներքին պատերազմներ զբոսեցով բուն վեհապետին դէմ՝ պետութեան կործանման ըստ մասին պատճառ եղան : Իսկ Պարսից միապետն ամեն ժամանակ ժեծ սրբայ , Շահն Շահ կ'կոչուէր . իր ձեռքն էին հպատակացն ինչքը , պատիւն ու կեանքը : Իր արքունիքը կերպ մը փառաւոր ու պերճ քաղաք էր ուր հազարաւոր ազնուական , մանկլաիկ ու կանանի կ'ընկալէին , իր հրամաններն ու կիբըր կատարելու պատրաստ , և երկրպագելով նմա կը մերձենային իբրև երկնային էակի մը :

Կրօն . — Հին կրօնից մէջ Պարսիցն ամենէն ընտիրն ու մարտն էր : Ի սկզբան Մար ու Պարսիկ ազգերը (Աւրիք) ընապաշտ էին : Աւերջէն , Կիւրաբարի օրով , նշանաւոր մարգարէ կամ օրէնտարի մ'երևան ելաւ . այս էր Ջրարուշ , որ Չեհր — Ահարա (բանն կենդանի) գրքով

նոր կրօն մը սորվեցուց Պարսից: Սոյն զբքէն միայն քա-
նի մը կտորներ մնացած են: Չբազաշտ երկու սկզբունք
կամ աստուած կ'ընդունէր. մին Որժիդդ, միւսը Աճիքման
(Արճմն): Սուրբ, բարի ոգին էր Որժիդդ, շար ոգին՝
Արճմն: Բարի աստուածը ստեղծեց մարդը, և ամէն ինչ
որ բարի է աշխարհիս մէջ անկից կ'ըլլի, այսինքն լոյս,
կենդանութիւն, անմահութիւն: Իսկ վիշտ, հիւանդու-
թիւն, մահ Արճմնէն կ'ծագին: Երկուքն ալ համազօր
այլ հակամարտ են և իրենց հայր ունին Չրուանն (Արու-
նոս. անասման ժամանակ): Որժիդդի պետութիւնն է Ի-
բան, երկրագործ և լուսաւոր ժողովորոց երկիրը. Արճ-
մնինն է Ցուրան, վրանաբնակ բարբառոսաց երկիրը: Ա-
ռաջինն իր վեց սպասաւորող հրեշտակներն (ալատք) ու-
նի, որ Աճիքմանի կ'ըստեն, որ բարութեան, ճշմար-
տութեան, արդարութեան, բարեպաշտութեան, հարս-
տութեան և անմահութեան ոգիներն են. կան նաև ու-
րիշ անհամար բարի ոգիներ իզեդո՞ անուն որ բոլոր տիե-
ղերաց երեսը սփռուած են, և սոցա դէմ կ'մարտահն
դժոխքի (խարամանի) ոգիներն որ դարձան կամ դե կը
կառնին: Սակայն վերջապէս Որժիդդ օրին մեկը պիտի
յաղթանակէ՝ Միհր հզօր միջնորդին ձեռքը, և Աճիք-
մանը խաւարացին բնակարանը պիտի փակէ:

Այս էր հին Պարսից դասնած կրօնը: Անհաշտ
թշնամի էին կռոց. և իրենց պաշտամունքն որ շատ պարզ
էր, արձաններու առջև, մեհակներու մէջ շէին կատա-
րել: այլ բաց տեղեր, լեռներու զաղաթը, բնութեան
մէջ կ'աղօթէին առ Որժիդդ, որու նշանակն էր հուրը: Այս
հուրն անշէջ պահելու պարտաւոր էին մողերը, որ
զատ դաս մը կ'կազմէին և մեծ ազդեցութիւն կ'ընեցը-
նէին թագաւորին ու ժողովրդեան վրայ:

Արուեդդ. — Պարսից պետութեան մէջ խիտ մա-
ծաւաշահ ու ճաղկած քաղաքներ կային: Ասորեստանի,
Եգիպտոսի և Փիւնիկիի տիրելով՝ Պարսիկը տիրացան
նաև նոցա ճարտարութեան, վաճառականութեան և ա-
րուեստից: Երկրագործութեան և դճաղութեան մէջ ալ
շատ յառաջ գացին: Իրենց նշանաւոր մարմարէ սիւներով
պարսաներն ու մեհակները՝ որ Եգիպտոսի, Պերսե-
պոլիսի, Եօշի մէջ կ'գտնուէին, ջրաց կ'տան որ ճարտա-
րապետութեան ու քանդակագործութեան մէջ յաջողակ
էին: Հսկայածե արձաններ՝ որ թեւաւոր ջուրէր էին մարդ-
կային դէմքով, չափէն աւելի մեծ՝ թագաւորի կամ երեւ-
չի մարդու քանդակուած կերպարաններ, կ'երեւէին Պեր-
սեպոլիսի մէջ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Հայիկն փնչու Արո՞:

(3000—2000 Գ. Ա.)

Այբարար. — Հին ատեն Այբարար անուամբ
կ'իշխուէր այն երկիրը միայն որ հիւսիսէն Գե-
լասոյ լճին և հարաւէն Բանուսէաց կամ Վանայ
ձովուն միջևը կ'գտնուի և մէջ տեղէն կ'անցնի
Երասի գետը: Բայց հիմակ Աբարարեան աշխարհ
ըսելով կ'իմացուի բոլոր Հայաստանը. իսկ Արա-
բատ լսկ նահանգ մ'է որ դրեթէ Հայաստանի
կեդրոնը գտնուելուն Միջաշխարհ ալ կ'անուանի:

Բնակիչ. — Այբարատայ նախկին բնակներն
էին 'տոյայ որդիքը՝ ըստ Ս. Գրոց: 'տոբա հետ-
զհետէ շատնալով սկսան չորս կողմը սփռիլ:
Ոմանք հիւսիս զարկին և Առփասոս բազմաթի-
ցեղերը կաղմեցին, ոմանք հարաւ գացին և Սե-
նաարայ դաշտերը տարածուելով զանազան տե-
րութիւններ կանդնեցին, այլք Ասպեան լեռ-
ները բռնելով Բախրէա հասան: Առփասեան
ցեղերու մէջ անուանի եղան Սկե-խայի, Ալի, Ալ-
Ալուան, Ալան, որ Արեաց, այսինքն Յարե-

Թի սերունդէն էին : Սակայն Այրարատայ կողմերը բոլորովին անբնակ չմնացին : Յարեթի և Սեմի ցեղերէն խառն բնիկներ ալ լեռներն ու հովիտները տուն տեղ հաստատեցին, ինչպէս Գոմբէճան, Ասիանաղէան, Թորքոմէան և այլ ցեղեր :

Հայկ. — Մեր Խորենացի պատմիչը կ'ըզէ թէ՛ Հայ ազգին հիմնադիրը Հայկ եղաւ : Այս Հայկը կորովի, արիասիրտ հսկայ մ'էր և Թորգոմի որդին : Նոր նոր աշխարհներ տեսնելու և տիրելու եռանդով Հայկ իր նախնիքը յԱրարատ թողոց՝ Մասիս լեռան մօտ, և ինք ուրիշ գաղթող քաջաց հետ դէպ 'ի Սենաար գնաց : Բայց երբ Բարեւոնի աշտարակը կիսակործան մնաց՝ մեծ խառնակութիւն ընկաւ այս ահադին դործը վարող գիւցազանց և բանուորներու մէջ, այնպէս որ սկսան իրարու դէմ պատերազմիլ : Այն ատենի դու հսկայից մէջ մեծ հռչակ հանեց՝ իր բռնաւորութեան և զօրութեան համար՝ Նէքրովի կամ Բէլ անուն որսորդը : Սա վայրի դազանաց դէմ ողորելէն ետե՛ իր գէնքը զարձուց իր որսակից քաջաց դէմ, շատերը զսպեց և իր իշխանութեան ներքեւ առնելով՝ Սասրեստանի ընդարձակ թաղաւորութիւնը հաստատեց, որու մայրաքաղաքն էր Բարեւոն :

Հայկ մերժեց հնազանդիլ Բէլայ, վասն զի ազատասէր էր. միշտ կ'իշէր Արարատայ ազատ լեռներն ու սարերն ուր իր պատանեկան կեանքն անցուցեր էր և առիթ մը կ'փնտռէր վերադառնալու հայրենիքը : Այս առիթը գտաւ և իր փափաքն 'ի կատար հանեց՝ բռնակալէն դէմ իրաւամբ ապստամբելով : Բարեւոնի մէջ

մեծ ընտանիք մ'ունէր Հայկ և Աբէնակ որդին ամենէն քաջն ու սիրելին էր : Ուստի առաւ իր որդիքն ու թոռուները, նոյնպէս բոլոր կուսակիցներն, որ իր գբօշակին ներքեւ մտեր էին, և երեք հարիւր հոգւոյ գունդ մը կաղմելով՝ ելաւ գիւմեց Արարատայ կողմը : Հասաւ Հայկ Բոնուսեաց ծովուն արևմտեան դին դալարաւէտ լեռի մը մօտ (Թերևս Արտոս) այն տեղուանքը (Մոկք) հին բնիկներ գտաւ նուաճեց և դաշտավայրի մը մէջ բնակութեան համար տուն հաստատելով՝ Աբէնակին կարծես որդւոյն յանձնեց որպէս զի այն սահմանները սրահպանէ : Իսկ ինք Հայկ իր զինգով յառաջ անցաւ դէպ 'ի Վանայ ծովուն արևմտեան կողմն ու լեռնադաշտի մը վրայ բնակեցաւ և զայն Հարթ (գաւառ)* անուանեց : Նոյնպէս զիւր մը շինեց և իր անուամբը Հայկաշէն կոչեց : Նոյն լեռնադաշտին հարաւային կողմը դանուող լեռին ստորոտը (Սասունք) գանուած քիչւոր բնակներն ալ ինքնայորդոր գիւցազնին հնազանդեցան :

Հայկայ յաղխանակը Բէլայ դէմ. — Սակայն Հայկ իր ազգաշէն դործն առանց պատերազմի գլուխ չպիտի կրնար հանել, վասն զի իր ետեւն ահաւոր թշնամի մ'ունէր, որ երբ իմացաւ թէ Հայկ հիւսիսային լեռները քաշուեր է, իսկոյն իր որդին, ուրիշ քանի մը մարդերով առ Հայկ ուղարկեց : Այս պատգամաւորները Հայկաշէն եկան և գիւցազնին ըսին. — «Ինչո՞ւ մեր գեղեցիկ աշխարհը թողլով եկար այս սառնոտ և

* Տուրուրեան նահանգի մէջ :

ցուրտ տեղերը բնակեցար : Մեղմէ այդ վէս ու սառ զոռողութիւնդ , հնազանդէ Բէլայ , դարձիւր Բարեւուն և ուզած տեղդ խաղաղ ու հանդիստ կեանք մը վարէ» : Հայի պատասխաններով թէ՛ առելի լաւ կ'սեպէ սառնամանեաց մէջ ազատ ասրիւլ քան թէ՛ մեղկութեան մէջ ու բռնաւորութեան ներքեւ անազատ , պատգամաւորները ճամբեց : Երբ Բէլ այս ծանր պատասխանն առաւ սաստիկ զայրոյթ զգաց և անմիջապէս զօրքն առաւ ու դէպ ՚ի Աբարաթ քաղեց՝ յուսալով որ Հայի իր զօրութեան առջև ահաբեկ պիտի հնազանդի : Ապամտ Բէլայ դալը լսելով շուտ մը ճամբայ ելաւ Հայիին միանալու համար , և առջևէն սուրհանգակներ զրկեց այս պատգամով . — «Գիտցիր , ո՞ մեծ դիւցազանց , Բէլ անհամար արի հսկայից զլուին անցած քեզի գէմ պատերազմի կ'իայ . լսեցի որ իմ սահմաններուս կ'մտտենայ և ընդ փոյթ ելայ որ քովդ գամ . ուստի շուտով պէտք եղածը խորհէ» : Հայի այս լուրն առնելուն չչփոթիր , այլ քաջ դիտնալով որ ազատութիւնը զիւրազին չէ՛ , միտքը կ'դնէ ցմահ մաքառիլ բռնաւորին գէմ : Իսկոյն կ'հաւաքէ իր որդիքն ու թոռունքը , որ՝ թէ և քիչուր՝ քաջ աղեղնաւորներ էին , և այս փոքրիկ դունդը ծովակի մը (Բզնունեաց) եզերքը տանելով՝ կ'ըսէ . — «Այս պատերազմին հետ կ'սպուած է մեր բազդը . անվեհեր մնանք . երբ թշնամոյն բանակին գէմ ճակատ դնենք ջանանք բռնակալին ամբաջած կողմն ուժդին զարնել , կամ մեռնինք , և թող նա մեր կալուածոց տիրանայ , կամ մեր բազկին զօրութիւնը ցոյց տալով նմա ցիր ու ցան ընենք իր բանակն ու ազատութեան յաղթանակ կանդները» :

Ապա Հայի իր արիական դունդը յառաջ շարժեց և լեռնապաշտի մը վրայ ճակատ յարդարեց եռանկիւնի ձևով : Իր աջ կողմը կեցուց Արմենակ , իսկ ու Մանասաղ որդիքը , ձախ կողմը Աբարաթն և սորա հուժկու որդիքը : Երբ հեռուէն դիտեց որ Բէլ իր ահազին բանակն ետին թողլով՝ ամբողջն շոկատով մ'ընդ առաջ կ'քալէ՝ շուտ մ'իւր քաջաց հրամայեց պատերազմի սկսիլ : Երկու կողմէն ուժդին կ'զարնուին և շատ մարդիկ տապաստ կ'ընկնին : Բէլ այս անակնկալ յարձակումէն շուարելով՝ բլրի մը վրայ կ'ուզէ ելնել և՛ իր թիկնապահ զօրաց մէջ պատասպարուելով՝ սպասել որ բանակն ամբողջ հասնի : Հայի կ'իմանայ նորա միտքը և յառաջ նետուելով Բէլայ կ'մտտենայ , իր լայնալիճ աղեղը կ'լարէ այնպէս ուժդին որ նետը թռելով Բէլայ պղնձէ զրահը կ'ծակէ և կռնակէն դուրս կ'ելնէ : Բէլ անշունչ գետին կ'տապալել ու կը մեռնի : Իր զօրքն ալ ահ ու գողով ցիր ու ցան կ'ընկնին :

Հայի այս նշանաւոր յաղթութեամբ իր իշխանութիւնը և նոր ազդ մը հիմնեց , որ իր անուամբը Հայ և տիրած երկիրն ալ Հայաստան կոչուեցաւ : Պատերազմի գաշտը Հայտ անուանեց որմէ նոյն գաւառը Հայոց Յոր՝ կոչուեցաւ . իսկ Բէլին ընկած վայրը գերեզմանն է : Նորա դիակը Հայտ գաւառը փոխադրել տալով հրամայեց որ բարձր տեղ մը թաղեն , այնպէս որ իր սերունդը տեսնեն և յիշեն միշտ թէ՛ ճշմարիտ ազատասիրութեան և քաջութեան ուժով պիտանան մ'անդամ կրնայ կործանիլ :

* Ասպարազան նահապետի մէջ :

Արժեանք . Արժայեա . — Հայկ իր փոքր ժողովուրդը դեռ բաւական տարի կառավարեց Նահապետական իշխանութեամբ և իր որդիքն ու թուռները յատուկ երկիրներու մէջ տեղաւորեց որպէս զի շէնցընեն ու զարգանան . իսկ իր իշխանութիւնն Արժեանք որդւոյն թողուց : Արժեանք Տօրենական կալուածքը տարածելու համար՝ իր Խոր ու Մանասալ և սորա Բալ* որդւոյն ձղեց Հարբ դաւառն և ինք իր տունով դէպ 'ի արեւելեան հիւսիսի կողմերը լեւնապատ ու ջրաբքի դաշտ մը դնաց կայան հաստատեց : Նոյն տեղին ամենէն բարձր լեռն անուանեց Արաբաձ իսկ շինած արաններն Որն Արաբաձո :

Իր Արժայեա որդին ալ նոյնպէս շէնցուց այն կողմերը : Արժաւիք քաղաքը շինեց Երասի գետին մօտ , որ իր Արասթ թուան անուամբն այսպէս կոչուեցաւ : Իր Էարայ որդին ալ , որ շատ զաւակներ ուներ և շատակեր էր , Արազածու հիւսիսային կողմն արդաւանդ ու ջրառատ դաշտ մը զրկեց և այս դաւառը Էարայի անունով Էիբալի՛ կոչուեցաւ :

Ամասիա . Գեղամ . Հարմա . — Հետզհետէ յաջորդող նահապետներն ալ նոյն աշխարհաշէն ընթացքը բռնեցին : Ամասիա՛ իր Գեղամ , Յոլակ ու Փարսոի որդւոց համար զատ զատ տուն ու գիւղ շինեց բարձր լեռի մը մօտ որ իր անուամբ Մասիա կոչուեցաւ : Երբ Գեղամ իր հօրը յա-

* Սբա հիմ դրին Խոռխոռունի , Մանաւազեան և Բզնունեաց նահապետութեանց :
 † Թէ քո Էարայի որդիքն է , մը Էիբալայ ամբարն շէն : Այբարար նահապետ :

ջորդեց՝ իր Հարմայ որդին Արժաւիք թողուց և իր անեցիքն անելով դէպ 'ի հիւսիս ծովակի մը եղերքը դնաց : Այս ծովակը Գեղամ անուանեց , և շինած արանը Գեղամունի , ուր ինք բնակեցաւ : Այս տեղ ծնաւ իր Սիսայ որդին որ կորովի , անձնեղ ու քաջ մարդ մ'եղաւ : Գեղամ այս որդւոյն ալ շատ մարդ ու ինչք տալով Երասի գետին սահմանները բնակեցուց : Սիսակ բազմաթիւ շէնքեր շինեց այն դաշտին մէջ զոր իր անուամբ Սիսակ կոչեց : Գեղամայ յաջորդեց Հարմայ որ Արմաւիր նստաւ . թոյլ կեանք վարեց և իր օրովը դրացի ժողովուրդներն առիթ գտան Հայաստանի սահմաններն արշաւելու և հայկական կարգն ու սարքն աւերելու :

ԳԼՈՒԽ ԺԸ .

Արժե Գեղ Երասի :

(2000—1900)

Արմա . — Հայաստանի երկրորդ հիմնադիրն եղաւ Արմա : Արթուն , ժիր , հայրենասէր ու քաջասիրտ մարդ մ'էր : Երբ իբրն մեծ նահապետ հայոց գլուխն անցաւ , գիտեց որ իր հօրն օրով մտակայ թշնամիները չորս կողմէն Հայաստանի սահմանները կոխեր , զբաւեր ու հարկատու ըրեր են : Ուստի միտքը դրաւ այս թշնամիները վանել : Յիսուն հազար քաջ մարդիկ

ժողովեց զինեց և ամենէն առաջ Մարաց Նէոս
 Կար իշխանին գէմ գնաց, նորա երկիրներուն տի-
 րեց, զանի բունեց և Արմախր բերելով՝ հրա-
 մայեց որ պարսպին աշտարակն հանեն ու նորա
 ճակտէն դամեն :

Նոյն միջոցին Նինո Բաբելոնի զահն ելլաւ :
 Փառասէր թաղաւոր մ'էր . Արամայ քաջու-
 թիւններն իրեն ծանր կ'երեւէին : Թէպէտ կը
 փափաքէր հին վրէժներ լուծել և հայոց նա-
 հապետն իր լծին ներքև առնուլ, բայց կ'երկ-
 մտէր և Արամ նորա սիրար շահելու ճամբան
 դատաւ, այնպէս որ Նինոս նորա մարդարատե-
 վարսակալ մ'ուղարկեց և իր երկրորդն անուա-
 նեց :

Արամ իր ազգաշէն զործերը շարունակեց :
 Իմանալով որ Ասորոց Բարշաբ անուն իշխանը
 Հայաստանի մէկ մասը նուաճեր՝ ժողովուրդը կը
 կեղեքէր, իսկոյն զօրքն առաւ և նորա գէմ
 գնաց, յազմեց և նորա երկիրները կազմուսին
 ցեղին յանձնեց : Արամ այս երկու թշնամիները
 ջնջելէն ետև՝ կապաղովկիոյ Պայապիս իշխանին
 գէմն ելաւ, որ Հայաստանի վրայ քաշելու կը
 պատրաստուէր : Վանեց զայն մինչև Միջերկրա-
 կանի մէկ կողմն և նորա երկիրներուն մէկ մա-
 սին տիրեց : Այն կողմերը Մշակ անուն կուսա-
 կալ մը դբաւ և հրամայեց որ բնակիչները հայե-
 րէն սորվին ու խօսին : Մշակ քաղաք մը շինեց
 Մշակ անուն, որու յոյները Մաշա (կեսարիա)
 կ'ըսէին :

Այսպէս Արամ Հայաստանի թշնամիները
 սանձեց, հայկական աշխարհն ընդարձակեց,
 նահապետական իշխանութիւնը զօրացուց և օ-

տարաց մէջ մեծ համբաւ հանեց, այնպէս որ
 օտարներն սկսան մեր ազգն ու երկիրն Արաշան,
 Արփէ, Արփէիս անուանել :

Արայ. — Արամին յաջորդեց Արայ որդին,
 որ գեղեցիկ կոչուեցաւ. վասն զի ոչ միայն հայ-
 րենասէր հոգի, պարզ ու համեստ վարք ու-
 նէր նա, այլ և մարմնական կորով ու շնորհ :
 Թէև իր հօրը պէս մարտասէր չէր, բայց հայոց
 աշխարհին պաշտպանութեան համար իր արիւ-
 նը տալու պատրաստ կ'զտնուէր :

Իր օրովը՝ Նինոսէն ետք՝ Ասորեստանի զահն
 ելլաւ Շամիրամ, փառասնու ու տափոտ թաղու-
 հին, որ՝ ինչպէս արդէն տեսանք, երեւելի աշ-
 խարհակալուհի մ'եղաւ : Իր տէրութեան սահ-
 մաններն ընդարձակելէն ետև՝ աչքը Հայաս-
 տանի վրայ դարձուց, բայց լաւ գիտնալով որ
 հայերը զիւրաւ չեն նուաճիր, մտածեց հնար-
 քով մ'որսալ հայոց մեծ նահապետն և նորա
 երկրին տիրել : Մանամադ երբ լսեց նորա գե-
 ղեցկութեան համարան աւելի ևս բորբոքեցաւ
 իր խորհուրդն ՚ի կատար հանելու : Ուստի մի
 շատ պարզէներ զրկեց Արային և առաջարկեց
 որ իրեն հետ կարգուի, զինք բոլոր Ասորես-
 տանի տէր ու թաղաւոր ընելու խոստանալով :
 Հայոց նահապետը բացէ ՚ի բաց մերժեց այս
 խնդիրը, վասն զի նորա մէջ ծուղակ մը, հայ-
 կական ազդին կորուստը տեսաւ : Ասկից զատ՝
 Արայ իր նուարդ կնկան հաւատարիմ էր, և
 օտարի հետ միութիւնը իր առաքինի բնաորու-
 թեան և հայոց ընտանի կենաց ու օրինաց ներ-
 հակ էր, թէև այդ օտարը թաղուհի անդամ

լինէր : Շամիրամ միշտ կ'յուտար . քանի մ'ան-
գամ պատգամաւորներ ուղարկեց որ Արայն հա-
մազէն , բայց իր պարզեանքն ու խոստումներն
անօգուտ եղան : Այս դիմադրութիւնը թաղու-
հաւոյն կիրքն աւելի վատեց և զօրացը զլուխն
անցնելով՝ Հայաստան մտաւ որպէս զի երկիւղ
ազդելով իր նպատակին հասնի : Հասաւ Արա-
րատ լեռան մօտ և բանակը դաշտի մը մէջ յար-
դարեց : Ապա իր զօրապետաց ապսպրեց որ Ա-
րայն ողջ բռնեն և իրեն բերեն : Հայկազն նա-
հապետն իր քաջերը ժողվեց և թշնամոյն գէմն
ելաւ , և այս պատերազմին մէջ զիւրցազնաբար
կուռելով մեռաւ : Այս գոյժը սուղերու մէջ
ձգեց Շամիրամը , որ անմիջապէս հրամայեց որ
զիւրցազնին մարմինը զիակներուն մէջ փնտռեն
գտնեն և իր պալատին մէկ անկիւնը պահեն :
Իր հրամանը կատարուեցաւ :

Բայց հայկազունք իրենց մեծանձն նահապե-
տին մահուան վրայ զայրանալով՝ վրէժ լուծե-
լու պատրաստուեցան սուրի մեծ զօրութեամբ :
Շամիրամ կ'շփոթի . ձայն հանել կ'տայ թէ
գէթ Արայի վէճքը լեղելով (Արալէզ) պիտի
կենդանացնեն : Աւելորդապաշտ հայերը կ'հաւ-
տան այս խօսքին և զէնքը վար կ'դնեն : Սա-
կայն Արայի մարմինը կ'քայքայի կ'հոտի և Շա-
միրամ կ'հրամայէ որ զայն փոսի մը մէջ նե-
տեն դաղանի և վրան ծածկեն : Յետոյ իր մէկ
սիրականը կ'զարդարէ և հայոց նահապետին տե-
ղը պահելով՝ կ'համբաւէ թէ գէթ նմա ողի ու
շունչ տուին : Այսպէս հայք կ'խարուին , Շա-
միրամ կ'յաջողի նոցա բարկութիւնն իջեցնել
ու Հայաստանի տիրել :

Կնչպէս արդէն զիտեմք՝ աշխարհաշէն թա-
ղուհի մ'էր Շամիրամ : Հայաստանի զանազան
կողմերը պտըտեցաւ և նորա բարեխառն ու գե-
ղեցիկ օլը , շքեղ լեռները , գալարուտ հա-
վիտներն ու գետերը տեսնելով զմայլեցաւ :
Հոյակապ քաղաք մը շինեց Բիւնունեաց ծովուն
մօտ՝ բարձր լեռնակի մը ստորտը , որպէս զի
ամառն այս տեղ անցնէ : Քաղաքը զարգարեց
գեղեցիկ ապարաններով ու պարտէզներով , պա-
րիսպներով պատեց , ճամբաներ բացաւ , Ա-
նայ գետին ամբարտակը շինեց , նոյնպէս լեռ-
նակին զաղաթն անտառիկ բերդ մ'որու վրայ ցարդ
կ'տեսնուին յէպոպէ տառերով արձանագիրներ :
Երեւելի հնագէտներ այս յէպոպէ տառերը կա-
րող եղան կարդալու :

Վարդոս . — Այսպէս հայերն առաջին ան-
գամ Ասորեստանցոց իշխանութեան ներքև ըն-
կան : Բայց Շամիրամ նոցա սիրտը շահել ու-
զեց Արայի որդին Վարդոսը Հայաստանի վրայ
կուռակալ գնելով : Վարդոս սոսկ անուամբ նա-
հապետ էր և Շամիրամին կամաց հնազանդ ,
այնպէս որ երբ այս թագուհին իր Նինուաս
որդւոյն գէմ , որ ապստամբեր էր , պատերազմի
գնաց , իրեն օգնութեան կանչեց Վարդոսն որ այն
կուռին մէջ զարնուելով մեռաւ , և իր որդին
Անուասնը գերի մնաց :

Անուշաան. — Այս Անուշաան գրօն ու ճարտար պատանի մ'էր: Բաւական ժամանակ Նիւնուէի արքունիքը մնաց նա անշուք ու թշուառ վիճակի մէջ, մինչև որ իր անուշ և խոհական բնաւորութեամբը կուսակիցներ շահելով՝ դերութենէ ազատելու հնարը գտաւ և հայրենիքը վերադարձաւ: Հայք ցնծու թեամբ ընդունեցին զինքն և նորէն իրենց բնիկ նահապետական իշխանութիւնը մասամբ ձեռք ձգեցին: Անուշաան հոգ տարաւ Ասորեստանի տիրապետութենէ հասած շարիքը ջնջել և նախկին կարգ կանոնները հաստատել: Ինք Սեա անունն ալ ունէր, վասն զի Արմաւրի Սեփեթու անտառին նուիրուած քուրմ մ'էր, և հայք այդ անտառին մէջ կրօնական պաշտօն կ'կատարէին և ոստերուն սօսաւիւնէն այլ և այլ զուլակութիւններ կ'հանէին:

Անուանական նահապետ. — Անուշաանէն ետք՝ հայկական յաջորդութեան թեւը կ'կորսուի: Մի շատ նահապետներ հեազհեաէ կառավարեցին հայ ժողովուրդը՝ բայց այս նահապետաց անուանքը կան, արարքն անյիշատակ մնացած են: Այս անյիշատակութենէ չհետեւի որ այս մարդիկ գանդաղ կամ աննշան էին, վասն զի սոցա օրօփն, ինչպէս որ կ'երևի, Հայաստան շէն էր, աւաններ ու գիւղեր շատցեր էին, իսկ հանդարտ

ու երջանիկ պիտի լինէր ժողովուրդը՝ որ թերևս ընտրութեամբ իր ազգապետները կ'հաստատէր: Եւ որովհետև սոքա ընդհանրապէս անփառաւէր էին և պատերազմներ ըրած չէին, իրենց առ մնին օգտակար գործերն ալ գրուելու արժանի չեն սեպուած, ըստ հին սովորութեան: Այս նահապետական շրջանն ալ զրեթէ 1200 տարի տեւց' մինչև Պարոյր: Սակայն սոցն շրջանին մէջ քանի մը նահապետներ կան որոց ժամանակները պատահած մի քանի դէպքեր Խորենացին և այլ պատմիչներ կ'յիշատակեն, ինչպէս.

Սոր. — Սորա ժամանակը Յեսու Աւետեաց երկիրը մանելով՝ Բանանացիքը կ'վանէր ու կը ցրուէր: Բանանացի փախստական իշխան մը Բանանից Գնիւռնի անուն՝ Հայաստան եկաւ և իրմէ սերեցաւ Գնիւռնեաց նախարարութիւնը:

Ջարմար. — Այս նահապետին օրովը Տրոյայի նշանաւոր պատերազմը պատահեցաւ, զոր Յոյները մելեցին Տրոյացոց Պրիամոս թագաւորին դէմ և Տրոյա քաղաքը տասն տարի պաշարելէն ետև առին: Պրիամոս ինչպէս ուրիշ գրացի ազգերէն, նոյնպէս Ջարմարէն օչնութիւն ինդրեց: Ջարմար երեսուն հազար հայկազն զօրքով Տրոյա դնաց և այն տեղ հեւելնացի քաջերէն սպաննուեցաւ:

Սիպորի. — Ասորեստանցոց Սենեքերիմ թագաւորին որդիքն Ազրամել և Սանասար* ի-

* Արժուռնի և Գնուռնի:

բենց հայրը սպաննելով՝ Հայաստան փախան Սկայորդի նահապետին օրովը : Այս նահապետը սիրով ընդունեց սոյն իշխանապունքն ու նոցա յատուկ բնակութեան տեղ տուա :

ԳԼՈՒԽ Ի.

Պարոյրի փնէ վահէ և անիւտանութեան խմբանիւր :

(655-331-151)

Պարոյր . — Մինչև Սկայորդիին ժամանակը Հայաստանը կառավարողները նահապետ կ'ըսուէին , վասն զի ինքնապալու իշխան չէին , այլ ծերերուն խորհրդով ազդին գործերը կ'վարէին : Բայց երբ օր ըստ օրէ շրջակայ ժողովուրդները զօրանալ ու բռնաալ սկսան՝ Արամին օրէն՝ հայ ասորիներն ալ յատուկ զօրք պահելու և՛ ՚ի հարկին՝ մեծ նահապետին օգնելու կը միանային որպէս զի թշնամին վանէ , մինչև որ Պարոյր՝ տեսնելով որ Հայաստանի Հարաւային կողմին Ասորեստանիք մերթ ընդ մերթ կ'ապատակեն՝ պատէ՛հ առ ի՛թ մը կ'փնտռէր որ այս երկիրներն ալ օտար լծէ փրկէ և թշնամաց ահարկու երևելու համար արքայական շուք ու պատիւ ստանայ : Այս առիթը պատահեցաւ երբ Սիւքսար՝ Մարաց թագաւորն՝ իր հօրը Փրաւորդին վրէժը լուծելու համար՝ Նինուէի Սարգանարալ Բ. թագաւորին գէ՛մ պատերազմ

հրատարակեց և շրջակայ իշխաններէն զատ՝ յատկապէս Բաբելոնի կուսակալին և Պարոյր նահապետին մարդ զրկեց և նոցա օգնութիւնը խնդրեց , յայտնելով սր եթէ յազթին ոչ միայն իրենց երկիրները բողբոլվին անկախ պիտի լինին այլ և արքայական թագ ու զաւազան պիտի կրեն :

Պարոյր յօժարակամ ընդունեց այս առաջարկութիւնը : Արդէն Սարգանարալ Բ. իր անկարող ու հեղզ ընթացքովն ամէն հպատակաց դժգոհութիւն պատճառեւ էր , և երբ Սիւքսար իր նիզակակիցներուն հետ գնաց Նինուէն պաշարեց՝ Սարգանարալ անօդնական մնաց ու տէրութիւնը կորոյս :

Այնուհետև Պարոյր՝ նահապետի անունը թողնով՝ թագաւորի անունն առաւ , ինչպէս նաև իր յաջորդները , որոց մէջ անուանի եղան .

Հրաչէայ . — Այս թագաւորն այսպէս կ'կոչուէր՝ պայծառ երես ու հրափայլ աչքեր ունենալուն համար : Արտուի թէ ստրա ժամանակը Շաճբար անուն հրէայն Հայաստան եկաւ բնակեցաւ : Շամբաւի ցեղէն էր Բաբարար՝ որմէ ծաղեցաւ Բաբարարանէայ մեծ նախարարութիւնը* , որ վերջէն պաշտօն ստացաւ Արշակունի թագաւորաց զլուխը թագ կապելու :

Տիգրան Ա. — Հայկազուն թագաւորաց մէջ առաջին կարգը կ'ընէ Տիգրան Ա. : Այլ միայն

* Սոյն նախարարութեան ընտելութեան տեղերն եղան , նախ՝ Սդեր , ապա Կոթուէ , Արարուէ զաւաններն , ՚ի վերջէ Շէրաի և Աի բաղարը :

երևելի եղաւ նա իր արիութեան ու խոհեմութեան, այլ և կենցաղապէս ու աշխարհաշէն բնաւորութեանը համար: Գիտելով որ Հայաստանի նահապետական հին պարզութիւնը, կարգն ու օրէնքը բաւական չէին հայրենի սահմանները պահպանելու, նոր կարգ կանոն ու ռազմական արուեստ հաստատեց և ամենուն ահարկու եղաւ: Հայոց բանակը զօրացուց ու կարգաւորեց: Զիաւար, աղեղնաւոր, պարսաւոր զունդեր կազմեց, որք ամուր զբաժնու վահան կ'կրէին: Երկրագործութիւնն ու վաճառականութիւնը՝ որ երկրի մը հարստութեանց զլսաւոր աղբիւրներն են, ծաղկեցուց նա, այնպէս որ Հայք սկսան օտար հեռաւոր երկիրներու հետ առուտուր ընել և քիչ քիչ պերճութեան ու զիւր կենաց սովորել:

Այս ներքին բարեկարգութիւններն ընելէն ետև՝ Տիգրան՝ որ պատերազմական եռանդ ալ ունէր, միտքը դրաւ Հայաստանն աստիճանաբար թշնամիները կոտորել և նորա սահմաններն ընդարձակելով՝ ապագայ յարձակումներու դէմ ապահովել: Հայաստանի այն մասերը՝ զոր օտարները յափշտակել էին, ազատեց և Փոքր Ասիոյ յունական քանի մը դաւառներ իր իշխանութեան ներքև առաւ: Ապա Վիւրոսի հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ, վասն զի դաշակեր էր որ Պարսից տէրութեան այս հիմնադիրն իր փառասիրութեամբը կրնար իրեն վտանգաւոր դառնալ եթէ նորա հետ չնիզակցեր:

Նոյն ատենները Մարաց վրայ կ'տիրէր Աժդահակ, որ բնաւ չէր քաշեր Տիգրանայ զինուոց յաջողութիւնը, մանաւանդ այն դաշինքը

զոր կ'ներ էր Վիւրոսի հետ: Եւ արդէն յայտնի է թէ այս Վիւրոս թունէն նա որչափ կ'երկրնչէր: Առտի անդադար հոգի ու սարսափի մէջ լինելով՝ թէ արդեօք իր տէրութիւնը ձեռքէն պիտի յափշտակեն, շարագուշակ երազներ կը տեսնէր և իր մոգերը կոչելով խորհուրդ կը հարցընէր ու կ'ըսէր, — «Երազս տեսայ սառնապատ լեռ մը, որ անշուշտ Հայաստանն էր: Սորա դադաթին վրայ կին մ'երեք որդի ծնաւ: Մին առիւծի մը վրայ նստած՝ դէպ 'ի արեւմուտ կ'վազէր, միւսն ինձ մը հեծած հիւսիս կ'արշաւէր, երրորդն՝ որ վիշապի մը վրայ էր, իմ տէրութեանս կողմը վ'յարձակէր: Աիշապին դէմն ելայ՝ բայց յաղթուելով ընկայ: Այս յաղթողը միայն Տիգրանը կրնայ լինիլ, որ մեր վրայ գալու միտք ունի»: Բոլոր մոգերն այս վրայ գալու միտք ունին: Համար տեսակ տեսակ կարծիք յայտնեցին, բայց Աժդահակ և ոչ մէկուն հաւանեցաւ, վասն զի ինք չար խորհուրդ մ'ունէր: Միտքը դրաւ Տիգրանին քոյրը՝ Տիգրանուհին կնութեան խնդրել և սորա ձեռք Տիգրանը սպաննել տալ:

Առտի շատ անգին ընծաներով նամակ մ'ուղղեց նա Հայոց թաղաւորին և Տիգրանուհին խնդրեց, յայտնելով թէ այս միութեամբ բաւելի հաստատուն պիտի մնայ իրենց տէրութիւնն և թշնամիներն իրենց դէմ յարձակելու չպիտի համարձակին: Տիգրան Աժդահակին խնդրել կատարեց, առօք փառօք Մարաստան ուզարկեց իր քոյրն որ Մարաստանի արքունեաց մէջ առաջին թաղուհի եղաւ: Սկիզբները շատ մեծ պատիւ տեսաւ, բայց քիչ ատենէն Աժդահակ

իր նենգաւոր խորհուրդը նմա յայտնեց և պահանջեց որ Տիգրանուհին կերպով մ'իր եղբայրը սպաննելու ճարը գտնէ, սպառնալով որ՝ եթէ մերժէ՝ մեծ անարգանաց ու մահուան պիտի դատապարտուի։ Տիգրանուհին առ երեսս հաւանութիւն ցցուց, բայց դադտնապէս վտանգն իմացուց եղբօրն, ու աղաչեց որ զինքն այս անզղամ մարդուն ձեռքէն ազատելու միջոց մը գտնէ։ Աժդահակ կարծէր թէ իր փափաքը պիտի կատարուի. ուստի մարդ զրկեց Տիգրանին խնդրելով որ տեսութեան համար սահմանակից վայր մը գայ։ Բայց Հայոց թագաւորը նորա դաւաճանութիւնն արգէն դիտէր։ Իսկոյն բանակն առաւ, որոց մէջ Արիք և Աղուանք ալ կային, ու Մարաստանի վրայ քալեց։ Կիւրսս ալ իրեն միացաւ։ Պատերազմն երկարաձգեց այնչափ որ Տիգրանուհին միջոց գտաւ խոյս տալով Հայաստան դառնալու։ Աժդահակ յանկարծակի գալով զօրքն առաւ ու Տիգրանին դէմն ելաւ։ Պատերազմը շատ բուռն եղաւ և 'ի վերջէ Հայոց թագաւորը յաղթեց և անբաւ աւար ու շատ զերի առնելով դարձաւ Հայաստան։ Տիգրան՝ Աժդահակայ կինն Անոյշ, զոր Գողթան երդիչները վիշապաց մայր կ'կոչէին, և ազնուական ընտանիքներ Երասխ գետին մօտ բնակեցուց*։ Նոյնպէս Տէրբանակէր աւանը շինեց Տիգրան և իր քրոջը տուաւ զայն 'ի բնակութիւն։

Այս յաղթութենէ ետք՝ ինքն ևս Կիւրոսին օգնեց Բարեւազուոց թագաւորութիւնը կործանելու։

* Մարաստան նախաբարութիւն։

նելու և այսպէս Հայոց զօրութիւնն ու փառքն աւելցնելով՝ իր թագը Ահաբէն որդւոյն թողուց։

Ահաբէն. — Տիգրան ունէր ուրիշ երկու որդի՝ Բաբ ու Տէրբան։ Բայց Ահաբէն անուանի էր իր շահատակութեանց կողմէ։ Նա հայ Հերակլէս մ'էր, որո վրայ վիպասաններ երգեր* շինած էին զոր բամբակամբ կ'նուագէին։ Արսէլին թէ վիշապներու դէմ կուտեր և յաղթեր է։ Արաքիք նորա արձանը կանոնելով կ'պաշտէին։ Նորա ցեղէն յառաջ եկաւ Ահաբէնուհայ նախաբարութիւնը։

Ահաբէ. — Հետզհետէ Ահաբէնի յաջորդեցին քանի մը թագաւորներ որոց արարքն անյայտ մնացած են, մինչև Աան, որ Համբարամակերտ քաղաքը նորոգել ապրով իր անուանը Աան կոչեց։ Աանի որդին Աանէ անուանի է Մեծն Ալեքսանդրի դէմ մղած պատերազմովը։ Ալեքսանդր Մակեդոնացոյ թագաւորն էր, որ Պարսից դէմ յոյն սպիտակ ունեցած վաղեմի վրէժը հանելու և հին աշխարհի տիրելու փա-

* Երկներ երկին և երկիր, երկներ և ծիրանի ծով, երկն 'ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղէգնն և

Ընդ եղէգան փող ծուխ ելանէր, Ընդ եղէգան փող բոց ելանէր, Իւ 'ի բոցոյն պատանակիկ վազէր։

Նա հուր հէր ունէր, Ապա թէ բոց ունէր մօրուս, Իւ աշկունքն էին արեգազուներ։

ՊԼՏՄՈՒԹՒՒՆ

ուսիրութեամբ՝ Ասիա արշաւեր և հետզհետէ քանի մը նշանաւոր ճակատամարտներ տալէն ետև՝ յաջողէր էր Պարսից Գարէհ (Կոլոման) թագաւորին երկիրները նուաճել, և զանի հալածական վանել: Գարէհ նեղը մտնելով՝ վերջին ճիգ մ'ըրաւ իր պետութիւնն աշխարհակալին ձեռքէն ազատելու և հայոց Վահէ թագաւորէն ալ օգնութիւն խնդրեց: Հայկազն թագաւորը մտածելով որ իր տէրութեան շահը կ'պահանջէր Պարսից հետ միանալ օտարին դէմ՝ մեծ բանակ մը զըկեց Գարէհին զօրավիյ: Իսկ Ալէքսանդր Արդէկ ճակատամարտին մէջ մեծ յաղթանակ մը տանելէն ետև՝ Մարաստան տ. անկից Հայաստան արշաւեց և տիրեց: Բայց Վահէ քիչ ատենէն նորա լուծն ուղեց թոթուել: Այն ատեն Ալէքսանդր, որպէս զի Վահէին զօրութիւնը կտարէ և Պարսից բրած օգնութեան ռիսն առնու, նորա դէմ քալեց. Վահէ Հայաստանի ազատութեան համար՝ բոլոր զօրքը ժողովեց և Մակեդոնացի աշխարհակալին դէմ վազեց. բայց իր արիական զօրծն՝ որով իր անձն հայրենեաց զօհեց, ակնկալած արդիւնքը չունեցաւ: Ինք սրտերազմի դաշտին մէջ առ իւծի պէս՝ սրտերազմելով մեռաւ, Մեծն Ալէքսանդր Հայաստանի տիրեց և Հայկազանց որբուսիւնը կործանեց (331):

հակալութեամբ: Բայց այս աշխարհակալն Հայոց սիրաբ շահելու և ապստամբութեան առաջն առնելու համար, Մէհրան անուն հայ իշխանը նոցա վրայ կուսակալ կարգեց: Այլ այս բաւական չեղաւ երկրին մէջ խաղաղութիւն հաստատելու. վասն զի հայ Գանդակներ՝ ամուր տեղուանք քաշուած՝ կ'մնաքառէին մերթ իրարու և մերթ օտար բռնակալաց դէմ: Այս շփոթութիւններն աւելցան՝ երբ Ալէքսանդր մեռնելով՝ իր զօրապետներն սկսան իրարու ձեռքէ յափշտակել իր ձեռք ընդարձակ երկիրները (323):

Արդուսարդ. Արդուշէս. Արդուսարդ. — Այս խոռովութիւններէն օգուտ քաղելով՝ Արդուսարդ հայ իշխանը Հայաստանի տիրեց, մինչև որ Մէծն Անդրուս Ատուրոց զահն ելնելուն մեր հայրենիքն իր իշխանութեան ներքև առաւ և զայն երկու կուսակալութեան բաժնեց: Մէծ հային Արդուշէս հայ իշխանին տուաւ, Փոյր հային՝ արիշ իշխանի մը: Սակայն վերջէն երկուքն ալ դլուխ քաշելով Անտիոքոսէն հռոմայեցոց հետ դաշնակցեցան (180):

Այս միջոցին էր որ Վարդգանացի Աննիպալ մեծ զօրապետը Հայաստան փախաւ և սորա խորհրդով Արտաշէս շինեց Արդուսարդ քաղաքը:

Այս Արտաշէսի որդւոյն՝ Արդուսարդայ ատեններն էր որ Պարսիւնք ըստած ազգը Հայաստանի տիրացան, և այնուհետև սկսաւ Արշակունեաց իշխանութիւնը:

Հայաստան Մակեդոնացոց Ներքև. Մէհրան. — Այսպէս երկրորդ անգամ Հայք օտար իշխանութեան ներքև ընկան, Ալէքսանդրի աշխար-

ԱՐՁԱԿՈՒՆԻՔ

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ՎՊՐԱՆՆԵՐ ԳԻՆՔ ՏԷԷՆՆԵՐ.

(151—90)

Պարբնէր. — Սկիւթիոյ անապատներուն մէջ զօրաւոր ազգ մը կար Պարբն կամ Պարբն անուն: Այս ազգը շատ դարեր աննշան մնաց և Ալէքսանդրի իշխանութեան ներքև մտաւ: Վայրենաբարոյ, չարքաշ, քաջամարտիկ ժողովուրդ մ'էր այս Պարբն ժողովուրդը: Իր մէջէն ելաւ Արշակ անուն քաջասիրտ երիտասարդ մ'որ Մակեդոնացի իշխաններուն դէմ շարունակ պայքարելով՝ հետզհետէ իր զօրքը շատցուց և Բանդ քաղքին (Պոխարա) մէջ թագաւորեց: Բայց իր փառաւիրութիւնը սովաւ գոհ չեղաւ, այլ սկսաւ աւելի ևս յատուց գնաց, այնպէս որ Մակեդոնացի տիրապետները հալածեց իր երկրէն և իր անուամբ Արշակունէաց հարստութիւնն հիմնեց:

Մեծն Արշակ. — Այս Արշակին թուր Մեծն Արշակ աւելի ևս տարածեց իր իշխանութիւնն և մինչև անգամ Սելևկացոց մակեդոնական սոյնը կոտորեց և իր հզօր բազուկը ձգեց Բաճկէն մինչև Կովկաս, Հնդկաստան, Պարսկաստան, Բաղտրիա, Հայաստան:

Երբ Արշակ Մեծն Հայաստան մտաւ, Հայք գէմ չկեցան, այլ նորա միացան որ Յոյները քոյրովին իրենց երկրէն վաննն, որ շատ անփառութիւններ և բռնութիւններ կ'ործէին: Բայց այսպէս վարուելով՝ միայն բռնակալ փոխեցին, մինչդեռ պարտաւոր էին մաքառիլ նոր աշխարհակալին դէմ: Այսպէս Արշակունիք տէր եղան Հայաստանի. թէև նորա մեծութիւն ու պայծառութիւն բերին, բայց նորա նախկին պարզութիւնը իանգարեցին և նոր կարգ նոր կանոն գրին:

Վաղարշակ. — Արշակ իր Վաղարշակ եղբայրը Հայոց վրայ թաղաւոր կարգեց՝ իր վերին եշխանութեան ներքև և ինք գնաց Նինուէի արքունիքը բնակելու: Վաղարշակի տէրութեան սահման ցլուց Կովկասէն մինչև Պաղեստին, Արաբաստական նահանգէն մինչև Փոքր Ասիա: Անմիջապէս Վաղարշակի հոգ տարաւ իրեն յանձնուած երկիրը բարեկարգել և իր լուծն Հայոց հաճելի ընել: Արքայանիստ քաղաքն ըրաւ Մծքէն, և ամենէն առաջ ուղեց իմանալ թէ ուսկից կ'ծաղին հայք և ո՞րք են հայ նախարարներն ու աւագանին: Բայց որովհետև Հայաստանի մէջ գրաւոր պատմութիւն մը չգտաւ, Մար Աբաս Կորթնա անուամբ ասորի մ'իր քովը կանչեց, որ խելացի և հմուտ մարդ մ'էր և նմա նամակ մը տալով իր եղբօրն ուղարկեց: Այս նամակին մէջ Վաղարշակ կ'աղայէր իր եղբայրն որ Նինուէի արքունի գիւհանը Մար Աբասին բանայ որպէս զի իր փափաքած պատմութիւնը փնտռէ: Արշակ իր եղբօրը խնդիրը
24

կատարեց և Մար Աբաս Հայկազանց ցեղին պատմութիւնը գտաւ, ասորի և յոյն լեզուով զրեց ու Վաղարշակին բերաւ : Արշակունի թագաւորը շատ գոհու թեամբ ընդունեց և հրաման տուաւ որ զայն արքունի դանձը պահեն խնամօք, իսկ այն պատմութեան նշանաւոր մասերն ալ արձաններու վրայ դրոշմել տալով հրապարակները կանգնեց որ ամէն մարդ կարգայ :

Նոյն միջոցին Մարտիրոս անուն իշխանն որ Ապագայովիկայ վրայ կ'տիրէր, այլ և այլ կողմէ զօրք գումարելով բանակ կ'կազմէր որպէս զի Վաղարշակին վրայ քալէ : Վաղարշակ այս պատրաստութիւնը լսելով՝ չսպասեց, այլ ինքը շուտ մը թշնամոյն գէմ դնաց : Այս Մորփիղիկէս կորովն մարդ մ'էր, ամուր զբահներ հագած էր և կուրսն ժամանակ շատ մարդ սպաններով՝ Վաղարշակին մօտենալու կ'ջանար որ զանի ևս սպաննէ : Բայց Հայոց քաջերն իսկոյն հասան և Մորփիղիկէսը զարկին սպաննեցին : Զօրքը ցիր ու ցան ըրին և այսպէս Ապագովիկիս Հայոց ձեռքն անցաւ :

Այս պատերազմը լնցընելէն ետեւ՝ Վաղարշակ Հայաստան դառնալով սկսաւ ներքին բարեկարգութեան հոգ տանիլ : Նահապետական հին կարգն ու հաւասարութիւնը բոլորովին ջնջեց, արքունական նոր նոր կանոններ հաստատեց : Նախ իր արքունիքը կազմեց, ամէն բանի զատ զատ պաշտօնատէրներ դրաւ : Երկու ու շարք կարգեց. մին պաշտօն ունէր ուղղութեան հրահրել թագաւորն՝ եթէ անիրաւ վճիռ կամ հրաման մ'արձակէր, միւսն արտօնութիւն ունէր թագաւորն արդարութեան հրահրել, երբ

չարագործ մը պատժելու անհոգ դատուէր : Քաղաքացոց ու զինուորացոց մէջ խտրութիւն մտցուց, այնպէս որ Հայկէն մնացած հին տանտէրներու և իր հետը բերած զօրապետներուն նախարարութեան աստիճան շնորհեց, որ իրենց յատուկ հոգերն ու իրաւասութիւնն ունէին և որք տեսակ մ'ապահանք իշխաններ զարձան : Բազարատ իշխանին արտօնութիւն տուաւ որ Արշակունի թագաւորաց զլուխը թագ զնէ, և Լաքարիք անուանեց, որովհետեւ Հայաստան զալուն՝ ամենէն առաջ Բազարատ իր կողմն անցեր և իրեն օգներ էր. իր ցեղն ալ Բաքարոսնի կոչեց : Վահագնի ցեղին կամ Վահագնեաց քրմութեան պաշտօն տուաւ, Արմաւրի մէջ արեգական և լուսնի արձաններ կանգնեց, Մարտիրոս կամ Մարտիկ նահապետն թագաւորութեան երկրորդ անուանեց և Հայաստանի այլ և այլ սահմանները կողմնակալներ կարգեց :

Վաղարշակ քաղաքներ ու գիւղեր շինեց : Ինք շատ որդիներ ունէր : Նոցա բնակութեան համար Հաշտենից գաւառը սահմանեց և իր քովը միայն անդրանիկ որդին Արշակը պահեց : Այնուհետեւ Արշակունի թագաւորները սովոր էին արքայազուն իշխանները Հաշտենից գաւառն ուղարկել, որպէս զի արքունիքը մնալով խոզովութիւն չհասնէ : Վաղարշակ՝ Բազարատ իշխանը ստիպեց որ կուրք պաշտէ, բայց նա՝ որ հրէայ էր, իր կրօնին մէջ հաստատ մնաց : Այսպէս տէրութիւնը կարգաւորելէն ետեւ՝ Վաղարշակ Մծբին քաղաքը մտաւ :

Արշակ Ա. — Վազարշահայ յաջորդեց Արշակ Ա. որ ջանաց իր հօրն օրինակին հետևելու : Հաս բարեկարգութիւններ բրաւ և Հայաստանը ծաղկեցուց : Ինք արիասիրա էր և զլծն : Իր օրովը Պոնտացիք ապստամբեցան և Հայոց գէմ պատերազմի ելան : Արշակ յաղթեց Պոնտացուց և այս յաղթութեան 'ի նշան Սև ծովուն եզերքը կոթող մը կանդնեց : Սպասման թէ Արշակ օձի արեամբ մտած նիզակ մ'ունէր : Անգամ մը այս նիզակն այնպէս ուժղին նետեց կոթողին՝ որ դնայ նորա մէջ խրեցաւ : Պոնտացիք այս արձանը՝ իբրև աստուածային դործ՝ երկար ժամանակ պաշտեցին : Բայց երբ Արշակին որդին Արտաշէսը նոցա գէմ պատերազմ մընց, Պոնտացիք բարկանալով ծովը նետեցին արձանը :

Արշակ ալ Բագրատունիները բանագատեց որ Հրէից կրօնը թողուն ու կուռք սլաշտեն : Երբ սորա յանձն չառին, երկու հոգի սպաննեց : Այն ատեն միւսները յանձն առին միայն շաբաթ օրերն որսի երթալ և քանի մը մովսիսական օրէնքներ թողուլ :

Արտաշէս Ա. — Արշակունի թագաւորաց մէջ Արտաշէս Ա. իբրև մեծ աշխարհակալ կ'իշխուի : Իր օրովն Հայաստան քաղաքական բարձր դիրք մը ստացաւ, և իր իշխանութիւնը հեռաւոր աշխարհներ տարածեց : Արտաշէս փառասէր էր և միանպամայն հեռատես, և ամէն բան կանխաւ պատրաստեց որ իր նպատակին համար : Այն ժամանակ Պարթևաց վրայ կ'ընդաւորէր Արշակուն, որ՝ իր նախորդաց պէս՝ պատուով և արքայական իշխանութեամբ առաջինը կ'սեպ-

ուէր, իսկ Հայոց թագաւորն իր երկրորդն էր : Արտաշէս այս թագաւորական առաջնութիւնը նորա ձեռքէն առաւ, Պարսկաստանի տիրեց, այն տեղ իր պատկերով ստակ կոխել տուաւ և յատուկ պալատ մը շինեց :

Այնուհետև իր որդին Տիրիանը՝ Վարսէ աւուն ազնուականին յանձնեց՝ որ զինուորական արուեստին քաջավարժ էր՝ որպէս զի նորա մօտ մարզուի : Այս Վարսէն Հրապարան գետին կողմերը բնակեցուց՝ նմա տալով հողեր ու գիւղեր, և իր ցեղը Վարսէնանի կոչուեցաւ : Արտաշէս՝ իր Արշակ աղջիկն ալ Մինորդասայ կնութեան տուաւ : Այս Մինորդասը Վրաց իշխանն էր և Պոնտասի վրայ կ'տիրէր :

Այս կարողագրութիւններն ընելէն ետև՝ Արտաշէս անհամար զօրք ժողովեց ու գէպ 'ի արևմուտ գնաց : Փոքր Ասիոյ երկիրները նուաճեց. Արդեմիսի, Հերակիեայ և Ադուանի պղնձաձոյլ արձանները Հայաստան ուղարկեց որ Արմաւրի մէջ կանգնեն : Յետոյ բազմութիւ նաւերով Յունաստան անցաւ և շատ երկիրներու տիրեց. սակայն երբ աւելի յառաջ երթալ ուզեց՝ իր զօրացը մէջ մեծ յուզմունք ծաղկելով՝ սկսան զերար կտորել : Արտաշէս ալ խոյս տալու ատեն իր զինուորներուն ձեռօք սպաննուեցաւ :

ԳԼՈՒԽ ԻԲ:

Տէրբան Բ. Ե. Գ. Ե. Ա. Բ. Ե. Գ.

(ՅՊ-Բ. Ա. Յ-Բ. Ե.)

Տէրբան Բ. — Ինչպէս Արամ Հայկազանց՝ նոյնպէս Տէրբան Բ. Արշակունեաց ժամանակ մեծ շուք ու փայլ տուաւ հայ անուան, այնպէս որ օտար ազգաց մէջ մեծ համբաւ հանեց, մասնաւորապէս հռոմայեցոց դէմ մղած պատերազմաց համար: Տէրբան Բ. իր հօրը պէս փառասէր, պատերազմատէր ու վեհանաճ էր, սակայն ամբարտաւանութեամբը շատ անդամ իր տարած յաղթութեանց պտուղը չքաղեց: Իր հօրը կենդանութեան ժամանակ արդէն թագաւորական իշխանութիւն կ'վարէր, և երբ նա մեռաւ, անմիջապէս զօրք ժողովեց և Յոյներն՝ որ Հայաստան արշաւելու կ'պատրաստուէին, զարկաւ և վանեց: Եւ որպէս զև թշնամիք իր արեւմտեան սահմանները չկոխեն, Կապադովկիոյ կառավարութիւնը Միհրդատին յանձնեց:

Կոսոյ ճեղճաններ. — Տիգրան Հայաստան դառնալով՝ այլ և այլ կոոյ մեհեաններ հաստատեց: Այս կուռքերը Յունաստանէն բերուած էին: Արամադրոս (Որմիդդ) ոսկեզօծ արձանն Անի քաղքին մէջ կանդնեց, Արեւնաթիշ՝ Թիւն անանին մէջ, Անահիթին՝ Երիզայի մէջ, Հեթեադոսին՝ Բագաւինջ գեղը, իսկ Աահաբէն (Հերակլէս) արձանն արդէն Աշտիշատ փոխադրուեալ էր Ար-

մաւրէն՝ և Վահուհի քուրմերուն ձեռօք Վահեփաշէան մեհեանը գրուած էր, ուր կային նաև Ասորէան և Անահոս արձանները: Յետոյ Տիգրան հրաման հանեց որ ամէն նախարարները կոոյ պաշտօն մատուցանեն. ՚ի սկզբան Բագրատունիք դէմ կեցան, բայց վերջը յանձն առին. Ասուգ անուն իշխանին լեզուն կտրել տուաւ կուռքերն անարգելուն:

Տէրբան Բ. Ե. Կոստանդնուպոլիս հռոմայեցոց դէմ. — Միհրդատ՝ որ անհաշտ ատելութիւն ունէր հռոմայեցոց դէմ և իր պատերազմական հանձարին համար մեծ համբաւ կ'վայելէր, Տիգրանայ օգնութեամբը սկսեալ էր իր Պոնտոսի տէրութիւնն ընդարձակել: Կապադովկիոյ վրայ իր որդին Արեւարթը թագաւոր կարգեց՝ հռոմայեցոց դրած իշխանը վնասելով: Այն ատեն Կապադովկացիք հռոմայեցոց կ'ըողորեն և կ'աղաչէն որ իրենց օգնութեան հասնին: Նորա Սելևս զօրապետը կ'ուղարկէն զօրքով, որ Արիարաթը կ'վնասէ և տեղն առջև իշխանը կ'դնէ: Այն ատեն Միհրդատ սրտմտելով Տիգրանին հետ Կապադովկիա կ'վազէ, բոլոր երկրին կ'տիրէ և իր յաղթութիւններն յառաջ կ'քշէ: Հռոմայեցիք՝ որ շարունակ Տիգրանին դէմ թշնամիներ կ'գրգռէին, Սելևային տեղ Լուկուսոս զօրապետը կ'ուղարկեն, որ Միհրդատին կ'յաղթէ մատնութեամբ: Միհրդատ Տիգրանին կ'պատինի և կ'յորդորէ որ իր բոլոր զօրքով հռոմայեցի զօրապետին դէմ քալէ: Տիգրան մտիկ չընեալ, բայց Լուկուսոսին ինդիրն ալ կ'մերժէ և Միհրդատը նորա ձեռքը չ'յանձնեալ, այլ դունդ

մը զօրքով Պոնտոս կ'արձակէ : Լուկուլոս իսկոյն Տիգրանակերտ կ'ղիմէ և զայն կ'պաշարէ : Տիգրան՝ որ երեք հարիւր հազար զօրք ունէր, հռոմայեցի զօրապետին դէմ կ'ելնէ . բայց նորա բանակին քիչ-որութիւնը տեսնելով՝ կ'ըսէ . «Եթէ իբրև դեսպան եկած են սոքա, շատ են, իսկ եթէ իբրև թշնամի, քիչ են» : Եւ բոլորովին անհոգ կ'մնայ իր զօրաց արիւթեան և յաղթութիւնը տանելու վստահ լինելով : Լուկուլոս յանկարծ Հայոց բանակին վրայ կ'յարձակի և զայն ցիր ու ցան ընելով Տիգրանակերտը կ'առնու : Տիգրան իր սխալմունքը կը ճանչնայ, վերստին զօրքը կ'ժողկէ և հռոմայեցի զօրապետին ետեւն կ'երթայ, որ Տիգրանակերտը թալելէն ետև՝ սկսեր էր Հայաստանի ներսերը քալել և Արտաշատ քաղաքն ալ պաշարել : Հայոց թագաւորը նորա հանդիպեցաւ Արաշատի* գետին մօտ՝ և սաստիկ պատերազմ սկսաւ . 'ի վերջէ Լուկուլոս ստիպուեցաւ քաշուիլ, վասն զի զօրացը պաշարը պահօսեցաւ, և գնաց Միջագետաց Մծրին քաղաքը պաշարեց, որ բաւական դիմանալէն ետև՝ թշնամոյն ձեռքն ընկաւ :

Բայց նոյն միջոցին Տիգրան Հայաստանի արևմտեան կողմերն երթալով իր կորուսած երկիրները նորէն ձեռք կ'ձգէր, և Միհրդատ ալ Փարսիոս հռոմայեցի զօրապետին դէմ կ'կրուէր և նորա զօրաց մեծ ջարդ մը կ'տար : նոյնպէս յաղթեց Տրեբոնիոս զօրապետին՝ որ նոր զօրքով Փասլիոսի տեղն եկեր էր պատերազմի : Լու-

* Եփրատ գետին մէկ ճիւղը : Արշակ գետին անուամբ :

կուլոս այս ձախորդութիւններն իմանալուն շուտ մը պատերազմին դաշան հասաւ՝ բայց իր բանակին մէջ խռովութիւն ծագելով՝ չկրցաւ Հայոց դէմ պատերազմիլ :

Այսպէս Տիգրան վերստին Ապադուլիոյ տիրեց . Միհրդատ ալ Պոնտոսն առնլէն ետև՝ սկսաւ օրէ օր յառաջանալ և հռոմայեցոյ ծանր հարուածներ տալ :

Մէհրդատ ու Պոմպէոս . — Հռոմայեցիք՝ որ միշտ յաղթական ելնելու սովորած էին, երբ իմացան որ իրենց զօրքը Հայաստանի մէջ տաստիկ ջարդ մը կերեր է, յետին աստիճան զայրացան և Լուկուլոսն ետ կոչելով՝ անուանի Պոմպէոս զօրապետը Միհրդատայ ու Տիգրանայ դէմ զոկեցին : Եթէ Միհրդատ ու Տիգրան միշտ միակամ ու միաբան խորհելով թշնամեաց դէմ ամէն պարագայի մէջ շարժէին, անտարակոյս անսպարտելի պիտի մնային, բայց երկուքն ալ վէս էին ու կամասէր և զժբազգաբար իրենց այժը բաժնելով՝ նոյն նպատակին դիմելու ելեր էին : Ուստի Միհրդատ զարձեալ առանձին ճակատ յարդարեց Պոմպէոսի դէմ, բայց իր բռնած գիրքն անյարմար լինելով յաղթուեցաւ և Տիգրանին քովն եկաւ : Տիգրան երես զարձուց և Միհրդատ Վոլէ* գնաց որպէս զև հիւսիսաքնակ ժողովուրդներէն զօրք ժողովելով՝ այս անգամ չէ թէ Պոմպէոսի վրայ քալէ, այլ Եւրոպա անցնի և հռոմայեցիքը Հռոմ մէջ զարնէ : Մեծ ու յանդուգն էր այս խորհուրդը, բայց ինչ օրուտ որ իր զօրապետներն ու Փառնակ որդին իրմէ ասպտամբեցան և զինք թերդի

մը մէջ պաշարեցին : Միհրդատ յուսահատ՝ իր ասպաշնորհ որդին անիծեց և նախ իր ընտանեաց թոյն խմցուց և ասպ լինքն ալ առաւ : Բայց թոյնը չազդեւուն սրով ինքզինքը սպաննեց : Այսպէս Միհրդատ՝ որ հռոմէական պետութեան ահ ու սարսափ ազդեր էր՝ իրեններուն մատնութեամբ ընկաւ :

Տիգրան Պոմպէոսի հետ կ'հաշտուի . — Երբ Միհրդատ Պոմպէոսին դէմ կ'պատերազմէր, Տիգրանին համանուն որդին ալ իր հօրմէ ասպտամբեր էր՝ հռոմայեցոց զորութեամբ, և իր հօրը դահը յափշտակել կ'ուզէր : Պարթևաց Արշէլ թագաւորին օգնութեամբն Արտաշատ քաղաքը պաշարեց, բայց երբոր զայն առնլու չյաջողեցաւ, այս ասիւրատ որդին Պոմպէոսին զինեց, այն միջոցին որ նա Տիգրանին վրայ կը դար, և զանի Հայաստան մտցուց : Տիգրան տեսնելով որ չորս կողմէն թշնամիները զինք պաշարեր են, խոհեմութիւն սեպեց Պոմպէոսին հետ հաշտուիլ. ուստի նորա բանակը գնաց և մեծ պատուով ընդունուեցաւ : Այս հաշտութեամբ Տիգրան հռոմայեցոց թողուց Մեծ հայաստանէն դուրս ստացած բոլոր երկիրները, ինչպէս Արիւկիայի, Ասորդովկիայի մէկ մասն ու Գաղատիան : Տիգրան իր որդւոյն հետ ալ հաշտուեցաւ՝ Պոմպէոսի միջնորդութեամբ, և նաև Փոքր հայքը ու Ծոփաց գաւառը ստաւ : Միհրդատի մահուան լուրն առնլով՝ Պոմպէոս Հռոմ կարճաւ ու իր տեղը Գաբիանոս զորապետն Ասորոց վրայ կուսակալ կարգեց :

Տիգրան Գաբիանոսի և Արտաոսի կ'աղբէ . — Բայց Պարթևաց հաշտութիւնը հռոմայեցոց հետ երկար չտևեց : Տիգրան միշտ հին ոխն ունէր նոցա դէմ. ուստի նորէն զէնք առաւ և Գաբիանոս զորապետին վրայ քալեց : Գաբիանոս Եղիպտոս փախաւ և հռոմայեցիք նորա տեղ Արտաոս զորապետը դրին, որ յետին ծայր ազահ ու ընչասէր մարդ մը լինելուն՝ նախ գնաց Երուսաղէմի տաճարին բոլոր զանձերը կողոպտեց և ասպա Պարթևաց դէմ քալեց : Տիգրան Պարթևաց Արշէլ թագաւորին հետ հաշտուեցաւ, որը Սուրէն իշխանը Արտաոսի դէմ զրկեցին : Սուրէն՝ հռոմայեցի բանակը կոտորեց և Արտաոսն ալ սպաննելով՝ նորա բոլոր կողոպտած զանձերն առաւ ու Հայաստան զրկեց : Հայոց Փարսիանոս զորապետն ալ Ասորոց երկիրը նուաճեց :

Այսպէս անդու պատերազմելով անցուց Տիգրան իր թագաւորութիւնը. Արեւելեան մեծափարթամ թագաւորի, փառամուլ ինքնակալի և անխնջ պատերազմողի անուն ձեռք Տիգրան՝ այնպէս որ հռոմայեցի պատմիչներ գրեթէ Տիգրանով ճանչցած են Հայաստանը (36) :

Արտաոսը Ա. — Տիգրան արժանաւոր յաջորդ մը չունեցաւ : Իր որդին Արտաոսը՝ անհող ու զբօսասէր մարդ մը լինելով՝ Հայաստանի թշնամիներն ալ սկսան զօրանալ և շատ չարիք հասցնել : Մահտ անդ հռոմայեցիք պատեհ առիթ գտան Հայաստանը նուաճելու, և Անտոնինոս՝ որ Հռոմի երապետներէն մին էր, Ասիա եկաւ, Ասորոց տիրեց և Պարսից վրայ քալեց Արտաւազդէն օգնութիւն ինչդրելով : Արտաւազդ խօսք

տուաւ, բայց դաղանի Պարսից օղնեց, և Անտոնինոս յաղթուելով Եղիպտոս դարձաւ՝ որ հռոմէական պետութենէ իրեն բաժին ընկած էր: Երբ իմացաւ նա Արտաւազդայ երկրի մի ընթացքը՝ վրէժ առնել ուղեց և շատ զօրքով Հայաստան արշաւեց. բայց արիարար կռուելու տեղ՝ Արտաւազդը խարդախութեամբ ձեռք ձգեց, ոսկի շղթայի զարնելով Եղիպտոս տարաւ և դանի Կլէոպատրա թագուհւոյն պարդեց՝ իբրև յաղթութեան նշանակ: Ապա վերստին Հայաստան դարձաւ, իր որդին Ալէքսանդրը Հայոց վրայ թաղաւ որ դրաւ և իրեն անունով ստակ կոխեց այս գրոշմով. Անտոնինոս յաղթող Հայաստանի:

Արտաւազդ քանի մը տարի գերութեան մէջ մնալէն ետեւ՝ զլիսատուեցաւ Կլէոպատրա թագուհւոյն հրամանաւ: Օտար պատմիչներ շատ դժուարներ կ'տան Արտաւազդայ, որու համար կ'ըսեն թէ բարեկիրթ, բանասէրս էր և թէ որդերով թիւններ ալ շինած էր:

Արշա՞. — Արտաւազդայ մահուանէ ետք՝ Հայոց նախարարները՝ Պարսից Արշէզ թագաւորին հետ՝ Տիգրանայ եղբորորդին Արշա՞ր թագաւորական գահը հանեցին, օտար թշնամիները վանելով: Բայց նոյն տարին Արշէզ մեռաւ՝ և իր աթոռն Արտաշէր փոքրիկ որդւոյն թողուց: Արշա՞մ կ'փափաքէր բոլորովին հռոմայեցոց լուծը թոթուել, բայց որովհետև իրեն նիզակալից չունէր, Հռոմի Օղոստոս կայսեր ղեսպան զրկեց և խոտացաւ հարկ վճարել: Օղոստոս հաւանեցաւ այս պայմանին, և Արշա՞մ

իր հայրենի իշխանութեան մէջ թողուց: Առաջին անգամ Արշա՞մին օրովն է որ հայք հարկատու մնացին հռոմայեցոց:

Արշա՞մն ետք՝ քրիստոնէութիւնը մտաւ Հայոց մէջ. նոր թուական մը սկսաւ: Ուստի այս տեղ կ'կարենք հայ պատմութեան թելը, և զբքիս Բ. Տասին մէջ հին պատմութեան վերաբերող միւս Արշակունի իշխանները պիտի տեսնենք:

ԾՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՑՈՍԱՆ. — Հին Հայաստանն՝ որ առաջին հայկէսոցն նահապետաց ժամանակ սահմանափակ էր, հետոյ հետեւ թէ Հայկազուն և թէ Արշակունի թագաւորաց աշխարհակալութեամբ ընդարձակելով՝ մեծ տարածութիւն մը ստացաւ, այնպէս որ հիւսիսէն մինչև Արշաքունի և Կուր գետերը կ'հասնէր, հարաւէն մինչև Ասորեստան, արևելքէն մինչև Աղուանք ու Կասպից ծովը, արևմուտքէն մինչև Պոնտոս ու Գամբրը (Կապադովկիա):

Հայոց աշխարհը լեռնոտ է ու կլիման սաստիկ ցուրտ հիւսիսային կողմերը, բայց արգասանդ ու ջրաւէտ բլուրներ, ձորեր ու փոքր ունի որ օդը կ'բարեխառնեն, մասնաւոր հարստային կողմը:

Գլխաւոր լեռներն են, Արբոր կամ Մասիս, Տրոս, Կարս, Արագած, Ծաղիկ, Կոթ, Սալմաստ, Սեփ, Գրգոր, Վարդ, Բարդէ և այլն:

Գլխաւոր գետերն են, Եփրատ, Տէգրիս, Երասի, Ճրի, Արաքս, Կուր, Գուլ, Շրաղուն, Մարգար, Ուրտ, Տընդ, Բոսոր և այլն:

Գլխաւոր ծովակներն ու լիճներն են, Բզնտից, Գեղանց, Կոլոսոս: Վանայ ծովուն մէջ շորս կղզի կան. Ագլեմար, Արիեր, Կոսոց, Լիճ: Գեղամայ ծովակին մէջն է Սեան կղզին:

Հայաստան երկու գլխաւոր մաս կ'ընտան. Փոքր հոյս ու Մեծ հոյս: Փոքր հայոց գլխ. գետ. Մեծն և Ալեո-

չորս նահանգ ունէր. Ա. հայտ, Բ. հայտ, Գ. հայտ և կառ-
պարտէի սրբ. Գ. Բ. Մանտ կամ կեանքի: Ե. Գրի-
ւ սյն:

Սեծ հայք տասն հինգ նահանգ ունէր. Բարձր հայտ,
Չորրորդ հայտ, Ազնիւի, Տարրաբերան, Մովի, Կրճույտ,
Պարսիահայտ, Վասպուրական, Սեւնիտ, Արցախ, Փայտ-
իւրան, Ռոտի, Գասբուրտ, Տայտ և Այրարատ:

ԲԱՐՉԻ ՀԱՅԲ

Գլխաւոր գործը	Գլխաւոր յեղարանի*
Գարանադի	Սեւ Բերդ, Թարթուս, Մանիս
Եկեղեցի	Երեւան, Թիւ, Խի. (այդտ.)
Գերջան	Բաբանիւ
Մանանադի	Շիրի, Խաչ.
Սպեր	Սպեր, Արցախ, Բաբերդ.
Կարին	Կարին, Արշի, Լոռիիւրդ.

ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅԲ

Հաշտեանք	Ուրայ, Մզիբերանիտ Տեփրիսի.
Պաղատուն	Գաղի, Արշի.
Բալահոզիտ	Բալա, Մեծիբերդ.
Ծովք	Նիքիբերդ, (Մուփարդիւ), Չիխուրի.
Հանձիթ	Խաբերդ, Ճողղուր, Հա- րա, Կաղան.

ԱՂՉՆԻԲ

Արշի	Արշի.
Սասուն	Տեփրանիբերդ, (Ափղ), Բա- նաիւ, Գաղի.

ՏՈՒՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տարան	Արիւր, Մալ, Հալի, Օն.
Աշունիք	Վիւրդ, Մահա- սփարաի. Աշունուր, Երեւ, Ծախուր.

* Թէև կան քաղաքներ այս ծրագրին մէջ որ քրիստո-
նէայ Արշակունի ու Բագրատունի իշխանաց ժամանակ
շինուած են, սակայն կրկնու թիւն չընելու համար մի ան-
գամ ընդ միջո այս տեղ կ'ընշանակենք, այնպէս որ հայ
պատմութեան միւս մասերուն ալ ծառայէ:

Գլխաւոր գործը	Գլխաւոր յեղարանի
Հարք	Մանաշիբերդ, Հայտիւն, Հե- րիւն.

Վարամուտիք	Խալի, Արշի, Բաղիւ.
Բիւնիք	Արիւր, Արշի, Մեծաբայ
Աղիոզիտ	Գաղի, Բա- Սիւն- ուր.
Ապահանիք	Գաղի, Բա- Սիւն- ուր.

ՄՈՒԿ

Իշխար
Ջերմանոր կամ Շաստիս Աղարանի.

ԿՈՐՃԱՅԲ

Կորդուք (քիւրս)	Սալուր. Որդ.
Կորդիք	

ՊԼՏՄՈՒՀԱՅԲ

Չարեհաւան	Հերիւ Խայ.
Չարեհանդ	
Հեր	

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Ուշունիք	Ուրան, Մանաշիբերդ, Նախի- Վան, Արարատ.
Տար	Բերիլի, Արարատ, Ափ- Տափար, Տափարիւ,
Անայուն	Կախուր, Հալուս Էանի.
Անձեւաց	Հայու յար, Հայտ, Գերեղիւնի.
Երուանդունիք	Արարատ, Մալա.
Երուղ կամ Շաւարշան	Հարաշիբերդ, Ուրբանա.
Աղբակ	Գերդ, Մալա.
Ճուաշ	Ջուա, Ուրբանա, Արարատ, Վանաք.
Գողթն	Նախիւան, Ճուաի. Մարանդ.

ՄԻՆԻԲ

Էրնիակ	Երնիակ, Աղարան.
Գեղարբունի	Գեղարբ.
Ծղուկք	Շալուր, Ուրան, Տափա.
Բաղք	Բաղբերդ, Երուանդունիք.

Գլխաւոր բնութիւն

Գլխաւոր արեւմտեան

Զորք
Արեւիք

Կապան, (Խարան):
Գաւառ, Մեղրի:

ԱՐՅԱՆ

Միւս Հարանդ
Վարդապետներ

Արարատ:

ՓԼՅՏԱԿԱՐԱՆ

Փայտախորան:

ՈՒՏԻ

Պարտաւոր:
Գանձաւոր:
Հարստ:

Հակառակ
Գարդման

ԳՈՒԳԱՐԲ

Զորավոր
Տաշիք

Արտաւորներ, Հարստ և Սա-
նահիւն լանտ:
Հարստներ, Լորի, Օյան
Արահիւ, Վարդապետ:

ԱՅՐԱՐԱՏ

Բասեան
Արարունիք

Վարդապետան:
Երեսնամեակ, Երեսնամե-
ակ, Բարսեան, Արարտիս:
Կարդապետ Բերդ:

Բազրեանդ

Բարսեան Ժողով, Չարհ-
Բար, Չարհ: (տան):

Ծաղկոսն
Հերակ
Վանանդ
Արագածոտն

Անի, Երեսնամեակ:
Կարս, Չարհիւր:
Արարտի, Վարդապետ:
Օլտան, Երեսնամեակ, Կա-
պան:

Ճակատք
Մասեացոսն
Կողովիս

Կարս, Յարտիք, Փարսիք:
Բարսեան Բերդ, Արարտան:
Կարս (Պայեղիս):

Կոտայք
Վարաժնունիք
Գուրն

Երեսն:
Ծաղկոսն:
Կարս, Արարտ:

Կրօն. — Կանանի Հայկազունք 'ի սկզբան Բնադար էին:
Ընդամենը զօրութիւնները կ'ապառնէին և աստուածու-
թեան վրայ աղօսող զարհապար մ'ունէին: Իրենց պաշտա-
ման սեղերն էին լեռներու գագաթները, անտառներ, ինչ-
պէս Արմենակայ տնկած սօսեայ անտառը: Բայց Հեա-
զէտեան Հայկազունք այս կրօնական պարզութիւնը կորու-
սին և սկսան արեւ, շաւիշն ու աստղերը պաշտել և
նոցա համար յատուկ մեհեմաններ ու բազմներ շինել:
Յունաց Հեա յարաբերութիւն Հաստատեցին նոցա աս-
տուածներն ալ Հայկական ընկի դից Հեա միացուցին:

Հին Հայոց գլխաւոր դիքն էին, Արարտ, Տէր, Մեհր,
Արտի, Արարտ: Իսկ դիցուհիք, Արահիւ, Արարտի, Նա-
նի, Լարսի և այլն:

Արարտ դերագոյն աստուածն էր, ըստ արեւելեան
արարիչ ու կենդանարար էակը, որմէ ծնած էր Մեհր,
հոր, կրակի աներկայ շունը: Մեհր քաջերու պահա-
պան էր և պատերազմի մէջ յայտնուէրուն պակ կ'ընդ-
հէր: Արարտ որու աղջիկն էր Նանի, յատուկ հրեշ-
տակ մ'ունէր Տէր, որ մարդոց վրայ կ'հարէր, նոցա բա-
րի ու վատ գործերը զբեր մը մէջ կ'զբեր և մեծանունե-
րուն հոգին Արարտի պահէ կ'հարէր դատելու համար:
Որտեղ զիտութեան ու զպրոքութեան աստուածն էր Տէր,
նրա աստուածն էր Տէր (զորը տանի) կ'ապրէին Հայք:
Վարդապետի մօտ տաճար մ'ունէր, ուր բարեբերը
հրեշտակն պատգամ կ'հարցնէին և երազներու մկնութիւ-
նը կ'ընդգրկէին:

Արարտի (Արարտի) Վահագնի կինն էր ու կանանց
պաշտպանը. սակայն դիցուհեաց մէջ ամենէն շատ պատիւ
վայելող և ազգային մեծ աստուածուհին էր Արահիւ:
Արարտի ըստ յունաց. Մեհրը ըստ բարեբերացոյց: Սա-
կայն չէր նմաներ նա Բարեբերացոյ շուրջ Մեհրային,
այլ Հայոց մէջ ուրիշ ընտիր ընդամենը կ'ապառնէր:
Արարտութեան, համեմատութեան, զգաստութեան դի-
ցուհին էր և ազգին հոգածու ու խնամարար: Երեզայի
մէջ ունեցած արձանին անունն էր Արահիւ: Արահիւն:
Տարին մի անգամ ամառն' այս դիցուհին համար հան-
դես կ'կատարէին Հայք և վարդ ու արարտի կ'ունէրէին:
(Վարդապետ):

Սորա էին Հին Հայոց գլխաւոր աստուածները: Վեր-
ջէն ուրիշ դից արձաններ ալ ընդունեցան և սոցա նմա-
նոց Հայկական դից մեհեմաններու մէջ գրին, ինչպէս Ա-
րահիւ, Արարտ, Հեթեհոս, Արարտի, Հեթեհոս և
այլն:

Պարտաւարութիւն. — Հայկազանց ժամանակը մինչև Արամ՝ կառավարութիւնը նահապետութիւն էր: Այսինքն առն մեկ յեղ իր յատուկ սանտէրը կամ յեղապետն ունէր և նորա հրամանին կ'հնարանդէր: Տանտէրն իր սահմանին մէջ ազատ էր: Ինք կարգի կ'ընէր իր դիւղին կամ աւանին դործերը, դատաստան կ'կորէր, տեղւոյն զարգացնան և պաշտպանութեան հօդ կ'տանէր, և ցեղովին ընտրուած խորհրդակից ճերերն ունէր: Սակայն պարտաւոր էր նա ևս իրեն նման ցեղապետներուն հետ՝ Հայաստանի քնն նահապետին հնազանդիլ, և նորա վերին քառասութիւնը ճանչնալով՝ ՚ի հարկին՝ նմա օգնել խորհրդով ու զօրքով: Այս օգնութիւնը կ'պահանջէր մեծ նահապետն երբ որ Հայաստանի մէջ կարեւոր կարգադրութիւն մ'ընէրու, երբ անաստ ցեղապետ մը պատժելու, երբ օտար թշնամիդ դէմ պատերազմ բանալու պէտքը տեսէր: Հայք շատ դարեր այս պարզ նահապետական վարչութեամբ յառաջացան: Հարմայ թիւղլութեամբ հին կարգն ու մեզ խանգարեցան: Արամ եղաւ առաջինն որ՝ ծանր պարագաներէ ստիպեալ՝ իր վրայ նահապետութիւնը կերպ մ'իյնդիլանու թեան դարձուց որպէս զի կարող լինի օտար ասպատակներու դիմադրել: Հայ ցեղապետներն Արամայ արխութիւնն ու շահաստակութիւնները տեսնելով լուս կեցան այս փոփոխութեան վրայ և թիւղլ տուին որ նա Հայաստանը վտանգէ ազատէ: Իր յաջորդները Հայաստանի ինքնօրինութիւնը պահեցին, Ասորեստանցոց պաշտպանութեան ներքև, մինչև որ Պարոյր՝ գրեթէ միապետութիւն հաստատեց՝ իր զուրք թաղ դնելով:

Իսկ Արշակ Մեծ՝ Հայաստանի տիրանալով՝ բոլորովին այլայլեց հին կառավարութեան մէն, և Վաղարշակ եղաջրը գիւղացիքը զօրեւով՝ շատ մը նախարարութիւններ կարգեց՝ նոցա ընդարձակ երկիրներ տալով և արքունի պաշտօններ ու իր զօրութիւնը նոցա աջակցութեամբ հաստատելով: Բայց նախարարական իշխանութիւնն՝ որ շատ ասեմ որ թաղաւորներն իմաստուն և հօր էին՝ հնազանդ մնաց թագին, իսկ երբ սորա ընկան, իւրաքանչիւր նախարար տեսակ մ'իյնդնալու իշխան իր նահապետին վրայ, ապա ասպատակ դարձաւ թագաւորին դէմ, և Հայաստանի պառակտման ու կործանման գլխաւոր պատճառ:

Գրտաւարութիւն. — Հայք իրենց դիւցազնական ժամանակներն ունենալով՝ ունեցած են նաև դիւցազնական բանաստեղծութիւն: Այս անդիւր բանաստեղծութեան

արդիւնքը մեզի հասած չէ, այլ խորեանցին բանի մը անդին հատուածներ իր պատմութեան մէջ ՚ի լոյս աւանդած է: Այս կտորներէն կ'երևի որ հայկազանք բաւական յառաջ գացած էին մտապէս, և վեղեր, երբէր, զրոյշէր, ստիւիւր ունէին որ զիւցացնական ու պատմական դէպքերու նկարագրելը քիչ շատ հաւատարմութեամբ կը պարունակէին:

Արտաւար և Լեւոնաւարութիւն. — Առ հասարակ օրորդութեան, երկրագործութեան արհեստը շատ ծաղկած էր Հայաստանի մէջ: Երկրին բնութիւնը կ'պահանջէր որ ամէն հայ վարժ լինի օրսի, որ տեսակ մը մարզանք էր պատերազմի համար ալ: Թաղաւոր, իշխան և գեղացի լայրի կենդանիներ որրաւու մեծ յաջողակութիւն ունէին, որոնք զլիւսորապէս Շահասպիվան լեւոր, Կոզովիտ գաւառը, Մասեաց սոսն կ'դնուէին: Արտաշէս Բ-ի օրով մանաւանդ երկրագործութիւնը շատ յառաջ գնաց: Հայաստանի մեհեանները, արձաններն ու դաստակերանները ցոյց կ'տան որ հայք յետմնաց չէին նաև ճարտարապետութեան ու արձանագրութեան մէջ, թէև իրենց դրացի ազգաց մեծագործութեան շէին հասնէր: Հին հայց մէջ երևելէ էին փիլասոսներն ու զուսանները, ՚ի մասնաւորի Գողթման երգիչներն, որ բամբուներով կ'երգէին հին դիւցազանց արարքը:

Իսկ վաճառականութեան մէջ բաւական յառաջ գացած էին հայք և օտար ազգաց հետ ՚ի վաղուց թէ ցամաքային և թէ ծովային յարաբերութիւն հաստատելէն: Մանաւանդ Փիւնիկեցիք, Բաբելոնցիք անդադար Հայաստանի զանազան վաճառքներ կ'ընդունէին, նոյնպէս լոյսակայ ժողովուրդներն և փոխարէն ուրիշ ապրանք կ'ուղարկէին: Հայաստանի գետերը հարցրակցութեան միջոցներ էին Կասպից ծովուն, Սև ծովուն, Պարսից ծովուն հետ: Հայաստան կ'արտադրէր ցորեն, գարսի, աղ, վուշ, բամբակ, արջաւ, ոչխար, ձի, ջուրի, որդան կարմիր, գինի, տառեխ, որ Բաղունեանց ժողէն կ'ընէ, հայկաւակ և այլն: Հայկազանց ժամանակ վաճառաշահ բաղարներն էին Արմաւիր, Արտաշատ, Վան:

Վ Ե Բ Ը
ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

ՎՐԻՊԱԿԻՔ

Երև.	Տող	Սխալ	Ուղղւ
25	8	քաղաքական	քաղաքային
33	25	Միջադիտաց	Միջադետաց
33	12	Յարարատէս	Յարսարատէս
35	14	Տնիբեր	Տնեբեր
45	8	երբին	երկրին
57	24	որդոց	էր որդոց
83	3	(պակաս)	Սողոմոն վճռեց որ մանկիկը դորովա- դութ կնոջ տան :
»	20	Աշտանակալիք	Աշտանակ
84	3	Հէբան	Հէբա՛մ
96	00	Յուդա, Մակարէ	Յուդա Մակարէ
119	31	Միամուն	Մէբիամուն
135	27	չայլեամ	չայլեամ
138	23	Քարբեդոն	Կարբեդոն

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՅ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՒՅԵՎԻՔ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԻԿ . — Ջրհեղեղէն արաջ . —
 Ջրհեղեղէն երէք : — ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՑԵՂԵՐ . —
 Յէղական բռնանում : — ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐ .
 Սէմական ընդամենէ : — Աբեայ ընդամենէ : — ՄԱՐԴ-
 ԿԱՅԻՆ ԿԵՆՑԱՂ . — Ապրուսոյ . — Արուսոյ . —
 Կրէն-բէն : — ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ . —
 Ընդամենէ . — Հայրենի հող . — Լէզու . — Կրծն .
 Օրէնէ . — Պարտէ և իրաւունէ . — Օրէնաց պե-
 րէք . — Օրէնադիր ու վեհապետ : — ԿՌՈՒՎԱՐՈՒ-
 ԹԻՒՆ . — Սկէզք . — Կառավարութեան յետք : —
 ԾՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ . — Ատիա . — Ա-
 բիլի . — Եւրոպա Երես 9

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍՈՒՆԻՔ

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱՅԵՑԻՈՅ

ԳԼՈՒԽ

Երև

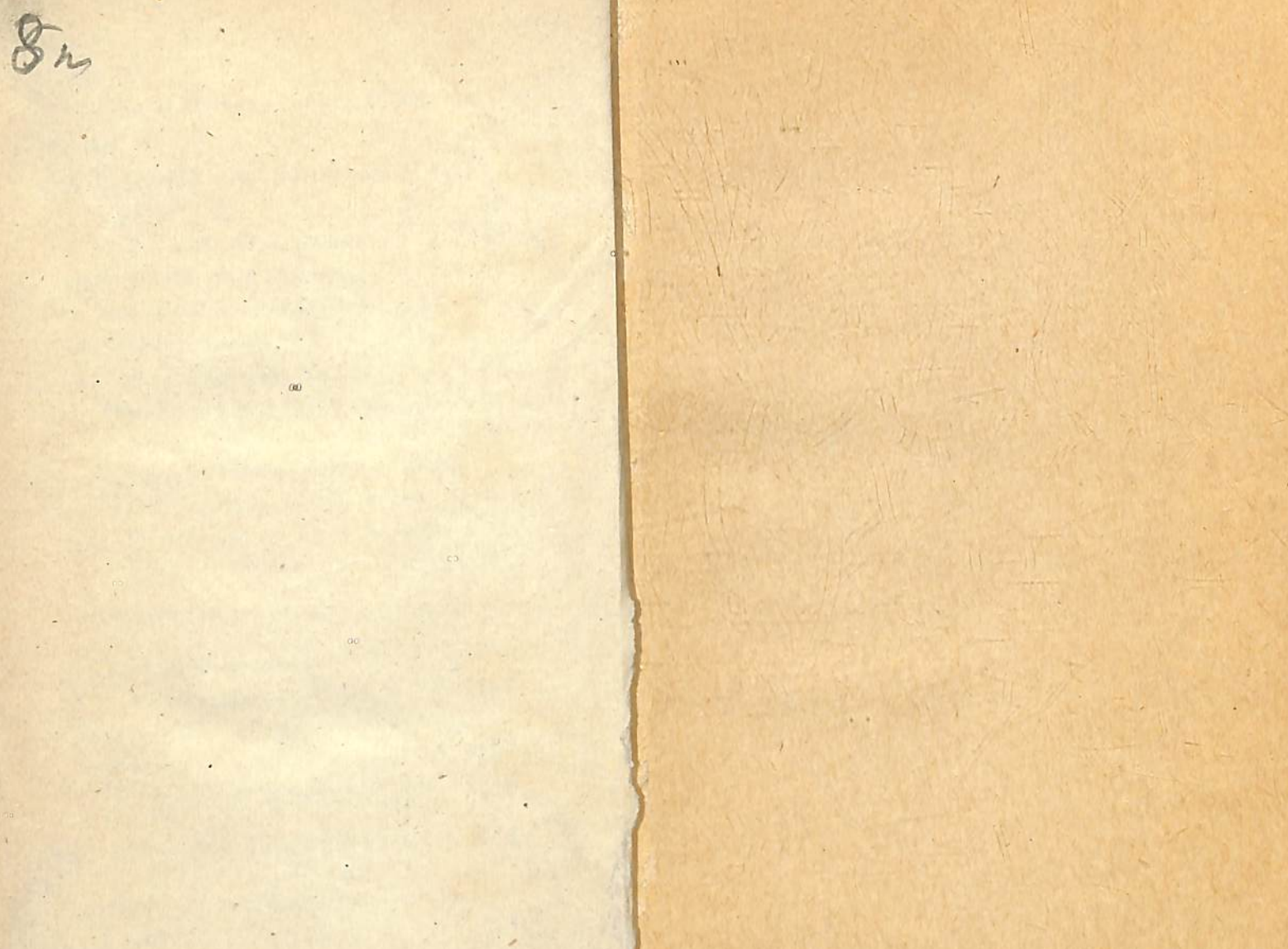
Ա. Աշխարհիս արարչութենէ մինչև Ար- րահամ	39
Բ. Աբրահամէն մինչև Մովսէս	44
Գ. Մովսէսէն մինչև Թադաորք	59
Դ. Թադաորներէն մինչև բաժանումը	74
Ե. Իսրայէլի բաժանումէն մինչև զերու- թեան վախճանը	84
Զ. Պարսից տիրապետութենէ մինչև Քրիս- տոսի ծնունդը	93
Ծրագիր աշխարհագրական — Մովսի- սական օրէնք . — Զոհ և տօն . — Կառավարութիւն . — Գրականու- թիւն	97

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ ԸՍՌԻՆՍԱՆՅԻՈՅ

Է. Առաջին Թադաորութենէ մինչև Սար- գանարալ	101
Ը. Երկրորդ Թադաորութենէ մինչև Նի- նուէի կործանումը	107
Ծրագիր աշխարհագր. և այլն	110
Թ. ԲԱՐԵԼԱՅԻՔ ԿԱՄ ՔԱՂԻԵԱՅԻՔ	113

Սրօն . — Կառավարութիւն . — Վա- ճառականութիւն	114
---	-----

82

534

12013

R
91
1

669